

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**SÛDÎ-İ BOSNAVÎ’NİN
ŞERH-İ DÎVÂN-I HÂFİZ’İNİN
BİLGİ DÖKÜMÜ ve İSPATA DAYANDIRILMASI**

Sibel Özer
2501030334

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet Atillâ ŞENTÜRK

İstanbul 2007

ÖZ

Osmanlı devlet teşkilâtının etkin kurumlarla sistemleştirildiği ve uzantılarının ilmî sahada da görüldüğü süreçten bir kesittir 16.yy. Yapılmış olan bu çalışmada 16.yüzyılda yaşamış şârihlerden biri olan Sûdî-i Bosnavî'nin Osmanlı ve İran'ın sosyal tarihini aydınlatıcı öneme sahip olan “Şerh-i Dîvân-ı Hâfız” isimli eseri incelenerek, eserde yer alan sosyokültürel unsurlar tespit edilmiştir. Çalışmanın ikinci safhasında tespit edilen unsurlar maddeleştirilmiş ve beş bölüm olarak belirlenen genel bir tasnifle alfabetik olarak sunulmuştur. Maddeleştirilen bu unsurlarla ilgili olarak şârih tarafından verilen bilgilerde anlaşılması yahut güvenilirliği noktasında sorun olduğu düşüncesini uyandıranlar ve orijinalitesiyle ön plâna çıkanlar irdelenerek bunların doğruluk derecesinin tespitine gidilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The 16. Century is a process in which the Ottoman state organization is systematized by efficient institutions. In this study, “Şerh-i Dîvân-ı Hâfız” which is written by Sûdî-i Bosnavî in the 16. Century is studied carefully which has an important role for Ottoman and Persian's social history and also determined socio-cultural components in this book. In the second stage of this study, the determined components are classified into five parts in alphabetical order. All the components which are not reliable, ambiguous and original are considered and their level of validity tries to consider.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nde siyâseten üstünlüğün diğer tüm alanlara da taşındığı bir dönem olarak kabul gören 16. yüzyılda kaleme alınmış olan “Şerh-i Dîvân-ı Hâfız” adlı eser günümüz araştırmacılarına pek çok yönden ışık tutmaktadır. Klâsik edebiyat geleneğine dair zengin materyaller bulundurması ve bilimsel inceleme bakımından uzun bir zaman ihmal edilmiş bir araştırma sahası olan Osmanlı sosyal tarihine yönelik bilgiler içermesi bunlardan öne çıkan unsurlardır.

Bu çalışmayla, ifade edilen hususlar dolayısıyla; Osmanlı sosyal yapısı ve edebî unsurlarının dönem aydınınının kaleminden nasıl yansıdığına dair panoramik bir bakış elde etme, hedef potasında yer alan en temel olgudur. Eski şiirin, ruhunu bulduğu dönem olarak tavsif edilebilecek olan 16. yüzyılda bir Osmanlı âliminin unsurlara yüklediği anlamlar ve dönem hayatını birebir aksettiren yorumlamaları son derece önem arz eder. Çalışmanın sonunda elde edilen verilerden anlaşılmıştır ki, bu eserin incelenmesi günümüz araştırmacılarının düştüğü yol ayrımlarının ve kesişme noktalarının tespitinde ve eski metinleri lâyıkıyla kavramada isabetli değerlendirmelerde bulunabilmek için son derece lüzumludur.

Bu hedef doğrultusunda çerçevesi belirlenmiş olan çalışma konusu için matbu baskılar dizgiden kaynaklanan çok sayıda hata nedeniyle ilmi bir çalışmaya kaynak teşkil edemeyeceğinden; eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine kısmında K933/K934 numaralarıyla kayıtlı bulunan, 1598 istinsah tarihli yazma nüshası esas alınmıştır.

Çalışmada; tarama sonucu transkripsiyonlu olarak dökümü yapılan unsurlar beş bölümlük genel bir tasnifle ilgili alt bölümlerde alfabetik olarak sıralanmak üzere maddeleştirilmiştir. Bu unsurlardan açılım getirilmesi gerektiği düşüncesini

uyandıranlar, dipnotlarda analiz edilmeye çalışılmış yahut örnek kullanımlar ile bunların desteklenmesi yoluna gidilmiştir.

Maddeleştirilen unsurlarda Sûdî tarafından getirilen alternatif kullanımları içeren manzumeler; metin içerisinde eski harflerle imlâ edilmiş, bunların çevirisi yoluna gidilmemiştir. Metinde geçen âyet ve ibâreler eski harflerle imlâ edilerek çevirileri dipnotta verilmiştir. Eserin hazırlanmasında tutarlılık sağlayabilmek amacıyla İsmail Ünver'in "Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler" başlıklı makalesindeki tekliflere tâbi olunmuştur. ("Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", AÜDTF Türkoloji Dergisi, 11, S.1, Ankara, s. 51-89.) Yapılan değişiklik yahut eklemeler köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Farsça birleşik isim ve sıfatlarda iki kelime arasına çizgi konulmuştur.

Çalışmam süresince değerli görüşlerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan, Prof. Dr. Yekta Saraç ve Prof. Dr. Mustafa Çiçekler'e teşekkür borçluyum. Her zaman yanımda olup sevgi ve ilgilerini esirgemeyen sevgili aileme ve kıymetli arkadaşım Selda Sert'e çok teşekkür ederim. Beni bu konuda çalışmaya teşvik ederek, ilgi ve desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen, kıymetli fikir ve görüşleriyle her zaman yol gösterici olan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet Atillâ Şentürk'e teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ (ABSTRACT)	iii
ÖN SÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ	1

I. ESERDE YER ALAN DİNÎ-TASAVVUFÎ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

1.1. Din

1.1.1. Allah ile İlgili Unsurlar.....	3
1.1.2. Melekler ile İlgili Unsurlar	7
1.1.2.1. Cebrâil	7
1.1.2.2. Harut ve Marut	8
1.1.2.3. Rıdvân, Rızvân	9
1.1.3. Kutsal Kitaplar ile İlgili Unsurlar	9
1.1.4. Âyet ve Hadisler ile İlgili Unsurlar	10
1.1.5. Peygamberler ile İlgili Unsurlar	14
1.1.5.1. Âdem	11
1.1.5.2. Hızır	11
1.1.5.3. İbrâhim	11
1.1.5.4. İsâ.....	12
1.1.5.5. Mûsâ.....	12
1.1.5.6. Nûh	12
1.1.5.7. Süleymân	13
1.1.5.8. Şu‘ayb.....	14
1.1.5.9. Yakub	14
1.1.5.10. Yûsuf	14
1.1.5.11. Hazret-i Muhammed	15
1.1.6. Âl-i Muhammed ile İlgili Unsurlar	15
1.1.7. Kaza ve Kaderle İlgili Unsurlar	16

1.1.8. Ahiret ile İlgili Unsurlar	17
1.1.8.1. A‘râf	17
1.1.8.2. Cennet	17
1.1.8.3. Cehennem	19
1.1.8.4. Kıyamet	19
1.1.9. İnançla İlgili Diğer Unsurlar	20
1.1.10. Dinlerle İlgili Unsurlar	23
1.2. Tasavvuf	29
1.2.1. Elest Bezmi İnancı ile İlgili Unsurlar	29
1.2.2. Tasavvufî Tipler ile İlgili Unsurlar	30
1.2.3. Tarikatler ve Tasavvufî Telâkkiler ile İlgili Unsurlar	34

II. ESERDE YER ALAN CEMİYET İLE İLGİLİ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

2.1. Şahıslar	36
2.1.1. Tarihî Şahsiyetler	36
2.1.1.1. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar.....	36
2.1.1.2. Devlet Erkânı ile İlgili Unsurlar.....	42
2.1.1.3. Şâirler, Âlimler, Mutasavvıflar ile İlgili Unsurlar.....	44
2.1.2. Tarihî ve Efsanevî Şahıslar ile İlgili Unsurlar.....	54
2.1.3. Masal Kahramanları ile İlgili Unsurlar.....	57
2.1.4. Diğer Şahıslar ile İlgili Unsurlar.....	57
2.2. Kavimler ve İlgili Unsurlar.....	57
2.3. Ülkeler-Şehirler, Mesireler ve İlgili Unsurlar	60
2.4. Sosyal Hayat ile İlgili Unsurlar.....	66
2.4.1. Sosyal Tabakalaşma	66
2.4.1.1. ‘Ayyâr ve İlgili Unsurlar	66
2.4.1.2. Gelin, Damat ve İlgili Unsurlar.....	67
2.4.1.3. Meşşâta ve İlgili Unsurlar	67
2.5.1.4. Muhtesip, Şahne ve İlgili Unsurlar	68
2.4.1.5. Müdde‘î ve İlgili Unsurlar	69
2.4.1.6. Pîr, Pîrezen ve İlgili Unsurlar	70

2.4.1.7. Pîr-i mughan ve İlgili Unsurlar	70
2.4.1.8. Rind ve İlgili Unsurlar.....	71
2.4.1.9. Saki ile ilgili Unsurlar	73
2.4.1.10. Sarhoş İle İlgili Unsurlar.....	74
2.4.1.11. Vâiz, Nâsîh ve İlgili Unsurlar	78
2.4.1.12. Meslek Erbâbı ile İlgili Unsurlar.	78
2.4.2. Eğlence Hayatı ile İlgili Unsurlar	81
2.4.3. Oyunlar ve İlgili Unsurlar	83
2.4.4. İnşâ ve İlgili Unsurlar	85
2.4.5. Yiyecek-İçecek ile İlgili Unsurlar	92
2.4.5.1. Şarap ve İlgili Unsurlar	92
2.4.5.2. Diğer Yiyecek-İçecekler	101
2.4.6. Süs Eşyaları ile İlgili Unsurlar	103
2.4.6.1. Değerli Madenler, Taşlar ve İlgili Unsurlar.....	103
2.4.6.2. Güzel Kokular ve İlgili Unsurlar.....	110
2.4.6.3. Diğer Süs Unsurları ve İlgili Unsurlar.....	112
2.4.7. Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar ve İlgili Unsurlar.....	112
2.4.7.1. Kadeh ve ilgili Unsurlar.....	112
2.4.7.2. Diğer Eşyalar ve İlgili Unsurlar.....	115
2.4.8. Ölçü Âletleri ve İlgili Unsurlar	121
2.4.9. Giyim-Kuşam ve Kumaşlarla İlgili Unsurlar	121
2.4.10. Yazıyla İlgili Araç ve Gereçler ile İlgili Unsurlar.....	127
2.4.11. Silâhlar ve İlgili Unsurlar	130
2.4.12. Musikî ile İlgili Unsurlar	132
2.4.13. Taşıma Araçları ile İlgili Unsurlar	137
2.4.14. Âdetler, Gelenekler, Davranış Biçimleri ile İlgili Unsurlar	138
2.4.15. Tâbirler, Söyleyiş Özellikleri ve İmajlar ile İlgili Unsurlar	149
2.4.16. Telâkki ve İnanışlar İle İlgili Unsurlar.....	174
2.4.17. İlmî Terimler ile İlgili Unsurlar	178
2.4.17. Diplomasi ile İlgili Unsurlar.....	183

III. ESERDE YER ALAN İNSAN KAVRAMI İLE İLGİLİ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

3.1. Bedensel Yapıyla İlgili Unsurlar.....	184
3.2. İnsanî Hâller ve İlgili Unsurlar.....	187
3.3. Güzellik ve İlgili Unsurlar	191
3.4. Sevgili Tipiyle İlgili Unsurlar	192
3.3.1. Sevgili Tipinin Nitelikleri ile İlgili Unsurlar.....	192
3.3.2. Sevgilide Güzellik Unsurları ile İlgili Unsurlar	201
3.5. Âşık Tipiyle İlgili Unsurlar	209
3.6. Gönül ile İlgili Unsurlar	214
3.7. Maddî ve Manevî Hâller ile İlgili Unsurlar	217
3.7.1. Hastalık ve Delilik	217
3.7.2. Âh, Feryat, Figan, Nâle	217
3.7.3. Yara	218
3.7.4. Gam, Gussa, Keder, Dert, Belâ	218
3.7.5. Cevr ü Cefâ, Mihnet	219
3.7.6. Hasret, Firkat	220
3.7.7. Vuslat	221
3.7.8. Aşk, Muhabbet, Sevdâ	222

IV. ESERDE YER ALAN TABİATLA İLGİLİ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

4.1. Kozmik Âlem ile İlgili Unsurlar.....	228
4.1.1. Felek ve İlgili Unsurlar	228
4.1.2. Yıldızlar ile İlgili Unsurlar	231
4.1.3. Burçlar ile İlgili Unsurlar	233
4.1.4. Seyyâreler ve İlgili Unsurlar	234
4.1.4.1. Güneş	234
4.1.4.2. Ay	235
4.1.4.3. Dünya	236
4.1.4.4. Diğer Seyyâreler	240

4.1.5. Diğer Kozmik Unsurlar ile İlgili Unsurlar	241
4.1.6. Zaman ve İlgili Unsurlar	243
4.1.7. Gün ve Günle İlgili Unsurlar.....	247
4.1.8. Dört Unsur ve İlgili Unsurlar	249
4.1.8.1. Su ile İlgili Unsurlar	249
4.1.8.2. Toprak ile İlgili Unsurlar	252
4.1.8.3. Ateş ile İlgili Unsurlar	253
4.1.8.4. Hava ile İlgili Unsurlar	254
4.2. Bitkiler ile İlgili Unsurlar	256
4.2.1. Ağaçlar ve İlgili Unsurlar	256
4.2.2. Çiçekler ve İlgili Unsurlar	258
4.2.3. Meyveler ve İlgili Unsurlar	263
4.2.4. Bağ, Bostan, Çemen	263
4.3. Hayvanlar ile İlgili Unsurlar	264
4.3.1. Kuşlar İle İlgili Unsurlar	264
4.3.2. Dört Ayaklı Hayvanlar ile İlgili Unsurlar	270
4.3.3. Böcekler ve Sürüngenler ile İlgili Unsurlar	272

V. ESERDE YER ALAN DİĞER UNSURLARIN DÖKÜMÜ

.....	274
SONUÇ.....	293
KAYNAKÇA.....	296

KISALTMALAR

A.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: beyit
bkz.	: bakınız
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
g.	: gazel
Haz.	: hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
k.	: kaside
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Musammat
mes.	: mesnevi
Neşr.	: Neşreden
Rub.	: Rubai
S.	: Sayı
s.	: sayfa
ŞDH	: Şerh-i Dîvân-ı Hâfız
T	: Tahmis
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Terc.	: Tercüme
TSM	: Topkapı Sarayı Müzesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: tarih yok
vr.	: varak
yay.	: Yayınlayan
y.y.	: basım yeri yok
>	: Bölümde işaret edilen alt kavram

GİRİŞ

Sûdî-i Bosnavî'nin Hayatı, Eserleri ve Şarih Kimliği

Sûdî'nin hayatı hakkında bilinenler son derece kısıtlı olup, eldeki veriler eski kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilerden ve kendisinin eserlerinde ifade ettiği aktarımlardan ibarettir.¹

Şerh-i Divân-ı Hâfız

Kendisine lisânü'l-gayb ve tarcumân al-Asrâr lâkabları verilen Hâfız, şiirlerindeki anlaşılma güçlüğü nedeniyle günümüzde de tartışılan biri olmakla beraber; Sûdî'ye gelinceye kadar Osmanlı dünyasında şerh edilme lüzumu duyulan bir şahsiyet olmuştur. Mustafa Surûî ve Prizrenli Şam'î tarafından şerh edilen Hâfız; Sûdî'nin bu şerhlere açık bir tepki niteliği taşıyan, Farsça'ya çevrilecek denli beğenilen ve günümüze değin dikkatleri celbedici görünümü haiz eseriyle bambaşka bir kisveye bürünmüştür. Sûdî eser bütününde önceki şarihlerde olduğu gibi tek tip bir tavırla Hâfız'a yaklaşmamış, dil ve tarih konusundaki bilgilerini harmanladığı, şiirdeki - tümünden soyut ve tasavvufî algılamaların ötesine geçerek- sosyokültürel yapıyı gözler önüne seren bir yaklaşım benimsemiştir. Sûdî Hâfız Şerhi'ndeki bu tutumu ile günümüz metin şerhi tekniği için prototip görünümündedir. Sûdî'nin eserin içeriğini aydınlatmadaki uğraşısının yanında nüsha seçimi konusundaki titiz tavrı da kıymet noktası teşkil etmektedir.

Galland, eserinde Sûdî ile ilgili olarak aktardığı bir donede şu ifadelere yer vermiştir: "İstanbul'da "Hafız Ahmed Paşa Camii" denen bir cami mevcuttur. Burada üçü de Sûdî tarafından tefsir edilmiş olan Gülistan, Bostan, Hafız divanlarını okumak yahut

¹ Sûdî'nin hayatı, eserleri ve şarih kimliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nazif M. Hoca, **Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risalesi'nin Metni**, İstanbul, İÜEF Yay.,1980; Abdülbaki Gölpınarlı, **Hafız Divanı**, İstanbul, MEB Yay., 1992; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, C.I, 1333, s.323,324; Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar [1672-1673]**, Ankara, TTK Yay., 1998, s.189,190.

birer suretlerini çıkarmak isteyenlere vermek üzere kurulmuş bir vakıf var. Bu maksatla her bir eserden yedişer cilt mevcut mevcut olup bu nüshalar iki kuruş bırakan herkese verilmekte ve cild iade edilir edilmez para iade olunmaktadır. Çünkü, paranın alınmasındaki gaye, cild geri getirilmediği takdirde yenisinin tedarikini temindir.”²

Eserin matbu ve yazma olmak üzere pek çok nüshası mevcuttur. Bu çalışmaya kaynak teşkil eden ise; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazîne Kısmı’nda kayıtlı bulunan nüshasıdır. Bu nüsha iki cilt olup üzeri ebrû kâğıtla kaplıdır. 31 satırlı talîk ile yazılmıştır. Yazı yaldız cetveller içerisindedir. Söz başları ve kenarlarındaki şiirlerin bahirleri iri bir şekilde kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 1.cilt 248, 2.cilt ise 235 varaktır. İstinsah kaydından Konstantiniyye’de 7 Şâbân 1007 [4-5 Mart 1599]de Şamsa’ddîn b. Uvays al Mar’aşî tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Mevcût en eski nüshadır.

² Antoine Galland, **İstanbul’a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)** , Ankara, TTK Yay., 1998, s.204.

I. ESERDE YER ALAN DİNÎ-TASAVVUFÎ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

1.1. Din

1.1.1. Allah ile İlgili Unsurlar

‘afâka’llah : “‘Afâka’llah ‘Allahu te‘âlâ senden belâyı def‘ eylesün.’ demekdür.” 15b/23.

affedici olması : “Hudâ’ya nisbet şağâ’ir ve kebâ’ir berâberdür. Hâşılı ‘ibâduş şağâ’iri ve kebâ’iri aña zarâr eylemez. Gâh tağlarca günâhı ‘afv u mağfiret ider ve gâh şamân deşlü günâh için ‘azâb ve ‘ikâb ider. İmdi kebâ’ir sebebiyle gufrândan me’yûs ve şağâ’ir sebebiyle ‘azâb u ‘ikâbdan emîn olmamak gerek.” 253a/18-20.

Allahu te‘âlâ ibâreti : “Allahu te‘âlâ ‘ibâretini gâh teberrâ vü tenezzehede ve gâh ta‘accüb maķâmında isti‘mâl iderler.” 66b/25,26.

câ’il, fâlik : “Câ’il bunda hâlik ma’nâsınadır; fâlik lûgatde yaradıcıdur, ammâ bunda hâlik ma’nâsınadır.” 109a/9,10.

cihân-ı çemen-ârây : “(...) cihân-ı çemen-ârây, ya’nî Allah (...)” 32b/27.

çemen-ârây : “Çemen-ârây vaşf-ı terkîbîdür cihâna muzâf olmışdur. Taķdîr-i kelâm cihân-ı çemen-ârâydur. Çemen-ârâydan ehl-i sünnet mezhebinde hâllâķ-ı ‘âlemdür ve hûkemâ mezhebinde vâhibü’s-suverdür ki sâbıķan zıkr olmuşdur bâ ķâfiyesinde.” 32b/23-25.

dâver : “Dâver hâkimdür.” 20a/30-31.

“Dâver lûgatde hâkimdür. Ammâ bunda ma’bûd-ı bi’l-haķķ ki Allah’dur; ol murâddur.” 130b/21.

devrân : “Devrânı çerha isnâd mecâzendür eyleyen haqîkatde Hudâ’dur.” 49b/8,9.

erbâb : “Erbâb rabbün cem’idür her nesnenün şâhibine rabb dirler. Ve zât-ı Bârî’ye de ismdür gayra ıtlakı câ’iz degül meger izâfetile.” 54b/8,9.

ezelî ve ebedî olması : “Ezel evveli olmayana ve ebed âhiri olmayana dirler; ikisi de zât-ı Bârî’nün sıfatlarıdır gayrıda isti’mâli tecevvüzendür.” 29a/18,19.

Feyyâz-ı mutlak olması : “Allahu te’âlâ Feyyâz-ı mutlakdur ve temâm ‘âlem feyziyle memlû vü pürdür ve Feyyâzda buhl yokdur.” 215a/19,20.

Gafûr ve Gaffâr olması : “Allah gafûr ve gaffârdur. Pes gafûr ve gaffâr olduğün içerüm. Zîrâ gufrân muqâbil-i ‘işyândur. İmdî ‘işyân olmayınca gufrân olmaz. Niteki Nevâyî na’t-ı nebîde buyurur [beyt]

Senün şefâ’atinün ümmîdi çün irer mümkün

Günâhkâr yir odur ki yokdur anda günâh

(...) Günâhsuza şefâ’at ihtiyâc degül.” 274a/3-7.

gaybı tek bilen olması : “Her iş taqdîr-i ezelî ile olur. Ol ise gâibdür. Allah’dan gayrı kimse aña ‘âlim degül. ‘İlm-i gayb buyurduğu anuñçündür.” 200b/21,22.

hakîm : “Dâ’imâ hakîmden murâd Allah’dur.” 65a/1.

Hâlik, mühendis : “Mü’essir-i haqîkî felek degül hâlikdür. Ve mühendis eflâkün mekâdir ü harekâtını ve bürûcuñ derecât u dağâyıkını ve sâniye ve salîsesini ‘âşireye varınca bilür. Ancak ne cevher ve ne keyfiyetde idüğün bilen hâlik” 197b/21-23.

herkese farklı hassalar vermesi : “Maşşûd budur ki Allahu te‘âlâ herkesde bir nev‘ haşşa ve bir dürlü kâbiliyyet kômışdur ki halk bununla biri birinden mümtâz olmışdur.” 208b/28,29.

her şeyin kendisinden sâdır olması : “Her ne gelürse Hudâ’dan gelür. İmdî şükr lâzımdur olmaya ki dahı yaramaz ola.” 191a/30.

her yerde olması : “Eger savma‘a-i zâhid ve eger deyr-i râhibdür cem‘inde Hudâ hâzırdur ve âşâr-ı cemâl ü celâli münkeşif ü mütehallîdür.” 81a/11,12.

Hudâ : “Hudâ tağrı.” 7b/19.

Hudâ’ya serv-i çemân ıtlakı : “Serv-i çemândan murâd Hudâ’dur diyen câhil ‘aceb cerî câhil imiş ki bî-pervâ Hudâ’ya her ne ism ü her ne şıfat olursa ıtlâk ider, esmâ-i Allah tevķîfî olduğına ‘âlim olmaduğundan böyle haţâlar ider.”³ 195b/8-10.

İsm-i A‘zam : “İsm-i A‘zam ‘Arabîde lafzan Allah’dur ve her dilde ism-i zât-ı Bârî-i a‘zamdur.” 192b/26.

nakş-bend-i kazâ : “Nakş-bend vaşf-ı terkîbîdür nakş bağlayıcı, ya’nî nakķâş. Kazâyâ izâfeti beyânıyyedür. Kazâyâ isnâd muhâzîdür. Haķıķatde murâd Şâni’dür.” 289b/23,24.

perdedâr : “Perdedâr luğatde perde tutıcı. Ammâ işılâhda kapucıya dirler. Felege perdedârlık isnâdı mecâzdur. Zîrâ felek perdedür. Perdedâr haķıķatde Allah’dur ki eflâki şaklayup hıfz iden oldur.”⁴ 59b/12,13.

³ Redd-i Şem‘î.

⁴ Perdedâr yahut hâcib, Pakalın’da şu ifadelerle ele alınmıştır: “Padişahlarla vezirler ve valilerin resmî dairelerinin kapı perdesi yanında duran hademe hakkında kullanılan bir tâbirdir. Kumandanlarla

“Perde felekdür ve perdedâr Allah’dur ki eflâki ve ‘anâşırı hıfz ider.” 178a/21.

Rezzâk-ı mutlak : “Allahu te‘âlâ rezzâk-ı mutlakdur herkesün rızkını ezelde takdîr ü ta’yîn eylemişdür ne ihmâlle nâkış olur ve ne sa’y ile zâ'id.” 40b/10,11.

rızkın sâhibi : “Egerçi ta‘âmı ve süfreyi öñiçe Zeyd ü ‘Amr çeker. Ammâ haqâikatde yidüğüñ rızkı saña Allah virür Zeyd ü ‘Amr virmez. Egerçi zâhir anlardan gelür.” 181a/10,11.

rûh üfürmesi : “فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَتَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي”⁵ (...) Allahu te‘âlâ melâikeye buyurdı ki ‘kaçan ki âdemün binâsını temâm itdüm ve aña rûh üfürdüm.’ Pes bundan anlanur ki benî Âdem’ün ervâhı nefha-i Raḥmân imiş.” 96b/24-26.

Sabâ : “Şabâdan bunda murâd feyz-i Raḥmânîdür.” 82b/10.

sabırlı olması : “Hudâ şâbırdur. ‘Azâb ve ‘ikâbı âhrete te’hîr ider.” 253a/16,17.

sad-güne temâşâ : “Şad-güne temâşâdan tecelliyât-ı İlâhiyye murâddur.” 119a/20.

valilerin asker olan bu türlü adamlarına ‘perde çavuşu’ denilirdi. Eskiden resmî dairelerin kapılarında perde olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.” Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3c., İstanbul, MEB Yay., C.II, 1993, s.771.

Felek hakkında geliştirilen “perde” kullanımına Hayâlî’nin şu beyti örnek teşkil eder: “Ey Hayâlî perde-i gerdûnu nâleñ kıldı çâk / Bir habâbı gûyiyâ âhuñla berbâd eyledün” Hayâlî, **Hayâlî Bey Dîvânı**, Haz. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, İÜEF Yay., 1945, g.15/5.

Steingass, felek perdedârı hakkında “moon” karşılığını düştürmüştür. Steingass, **Persian-English Dictionary**, Lebanon, 1998. Ayın birinci katmanda, yer düzlüğüne en yakın konumda bulunan felek

olduğu düşünülürse; perde olduğu ifade edilen feleğin perdedarlığı vazifesini gören algısı nedeniyle bu şekilde nitelendirildiği anlaşılır. Hayâlî bundan da hareketle bir diğer imajında eflâk perdedârını irdelemiştir: “‘Âşık denilmez aña ki efgânı her gece / Eflâk perde-dârı ile râz açışmaya” Hayâlî, **a.e.**, g.40/2.

Fuzûlî, eserinin Allah’a övgü kısmında söz konusu kavrama temas etmiştir: “Ey şâhid-i gayb perde-dârı / Fikrün güli ma’rifet bahârı” Fuzûlî, **Leylâ ve Mecnûn**, Haz. Muhammed Nur Doğan, İstanbul, Çantay Kitabevi, 1996, b.33.

⁵ [Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman ...] Kur’an, 15/29.

Sermed : “Sermed evveli ve âhiri olmayana dirler zât-ı Bârî gibi. Aşlı sermedî idi zarûret-i vezniün yâ hazf olmuşdur.” 156b/14,15.

Sultân : “Sultândan murâd hallâk-ı eşyâdur ki albü’l-mü’mîn beytu’llâh i’tibâriyle kendünün dilindedür. Menzilgeh-i sultân dimekle aa işâretdür.”⁶ 45a/8-10.

tevfîk olması : “Tevfîk Allah teâlâ kulu murâdını kendi murâdına uydurmaa dirler. Ve ba‘zilar didiler itâ‘ate kuvvet ve udret virmee dirler.” 303a/24,25.

1.1.2. Melekler ile İlgili Unsurlar

1.1.2.1. Cebrâil

Kudûs : “udûs bunda afu ve dâlu zammıyladur Rûhü’l-udûs Hâzret-i Cibrîl-i Emîn’dür.”⁷ 98b/31.

Nâmûs : “Nâmûs luat-ı ‘Arabda ş‘ol kimsedür ki ayrıdan hıfz eyledüğün sırrı aa izhâr eyleyesün kimseye dimemek şartıyla. Hâzret-i Cibrîl-i Emîn’e de nâmûs dirler, ammâ ‘Acem ‘ırz ma‘nâsına nâmûs dirler.”⁸ 132a/12-14.

Rûhü’l-Kudûs ve feyzi : “Rûhü’l-udûs Hâzret-i Cibrîl-i Emîn’dür anu feyzi cânib-i Hâ‘dan îşâl eyledüi vahydür.” 120a/10,11.

⁶ “Yere, göe sığmadım, ancak mümin kulumun kalbine sığdım.” kudsî hadisi hakkında İbn Teymiyye ve Irâkî, Hz. Peygamber’e ait olmayıp İsrâiliyyâtta zikredildiğini ifade etmektedirler. Özcan Hıdır, **Yahudi Kùltürü ve Hadisler**, İstanbul, İnsan Yay., 2006, s.537.

⁷ “Rûhü’l-kudûs” hakkında Elmalılı Hamdi Yazır eserinde farklı kimselerin beyanlarına dayandırmak suretiyle Hz. İsa, Allah’ın ism-i a‘zâmı, İncil, Kur’an ve Sûdî’nin de temas ettiğı gibi Cebrail yorumlamasına gitmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili : Türkçe Tefsir**, İstanbul, Eser Kitabevi, C.I, 1971, s.411,412.

Taşlıcalı Yahyâ, “Dehânı Rûh-ı Kudûsdür hatı aa per ü bâl / Zebânı lutf ile peygamber oldu devrâna” dediğı beytinde Cebrâil’in vasıflarına toplu bakış getirmiştir. Yahyâ Bey, **Yahyâ Bey: Dîvan**, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul, İÜEF Yay., 1977, M. 6: 4/7.

⁸ “Nâmûs” için Steingass melek karşılığını verirken; nâmûs-i ekber için Cebrâil anlamını düşmüştür. (Steingass, **a.g.e.** Kavramın kullanımı hakkında ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Marifet Yay., 1999, s.400.

Sidre : “Sidre’den murâd Sidretü’l-müntehâdur ki maķâm-ı Hâzret-i Cibrîl-i Emîn’dür.”⁹ 36b/11,12.

Sürûş : “Sürûşdan bunda murâd Hâzret-i Cibrîl-i Emîn’dür.” 294b/7.

Tâir-i Kudsî : “Tâir-i kudsî ıstılâhda Cebrâil’dür. Ammâ lûgatde kudse mensûb tâir dimekdür, ya’nî mürğ-i pâk ki cânândan kinâyetdür.” 231a/19,20.

Tâir-i Sidre : “Tâir-i Sidre lafz-ı müşterekdür. Hem mürğa, ya’nî kuşa dirler ve hem uçıcı ma’nâsına ya’nî ism-i fâ’il. Pes bunda evvelkisi murâd olunca mürğ-ı Sidre dimekdür, ya’nî Hâzret-i Cibrîl-i Emîn ki anuñ maķâmı Sidretü’l-müntehâdur ki bir yire uçmaķ istese andan pervâz ider ve yine anda konar. Ve sâñisi murâd olunca perende, ya’nî uçıcı ma’nâsınadır.” 76b/9-12.

1.1.2.2. Harut ve Marut

“Hârût ve Mârût ki iki melekdür diyâr-ı Bâbil’de ayaklarından aşılıp kıyâmete dek mu’azzeblerdür; anları îhâm ider.” 21a/1,2.

“Hârût kaçan çâh-ı zenâhdânına esîr olurdu eger senüñ hüsnuñden Mârût’a bir şemme dimeyeydi, ya’nî ğammâzlık eylediğiçün cezâsın buldı. Pes her ğammâz cezâsın bulur.” 21a/8,9.

“Mârût bunda sâhir ma’nâsınadır ki Mârut’uñ şıfatıdır.”¹⁰ 21a/12.

⁹ Sidre, Kur’an’da Necm Suresi 14,16. âyetlerde yer almakta olup, temel sözlük anlamıyla değerdendirildiğinde Arabistan kirazı anlamına gelmektedir. Müntehâ ile kullanılması durumunda hâiz olduğu anlamlardan biri sâliklerin seyir, amel ve ilimlerinin sona erdiği, büyük berzah da denilen bir nokta olmasıdır. Uludağ, **A.e.**, s.472.

Cebrâil’in makamı olarak da kabul edilen bu kavram, bu anlamından hareketle Emrî’nin şu beytinde olduğu gibi pek çok imaja çıkış noktası olmuştur: “Kaddüñ üzre kâkülün tâvus-durur serv üzre yâ /

Hazret-i Cibrîldür ki Sidrede olmuş mukîm” Emrî, **Emrî Divanı**, Haz. M.A.Yekta Saraç, İstanbul, Eren Yay., 2002, g.342/2.

¹⁰ Fuzûlî şâirlik yeteneğini vurguladığı şu beytinde Hârût’u küçümseyici bir söylem içerisinde: “Men sâhir-i Bâbilî-nijâdem / Hârûta bu işde üstâdem” Fuzûlî, **a.g.e.**, b.342.

Harut ve Marut ile ilgili rivâyet ve değerdendirmeler için bkz. Dursun Ali Tökel, **Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi**, Ankara, Akçağ Yay., 2000, s.354-361.

1.1.2.3. Rıdvân, Rızvân

“Rıdvân rînuñ kesriyle ve Ruđvân rînuñ zammıyla ve merzât mimûñ fethi ve rînuñ sükûniyle ve rızâ bir ma’nâya maşdarlardır. Ammâ bunda cennet kapucusı murâddur.” 24a/20-22.

“Rıdvân bunda cennet kapucusıdır.” 42/10.

“Rıdvân cennet kapucusına ve hazînedârına dirler.” 169a/21.

1.1.3. Kutsal Kitaplar ile İlgili Unsurlar

âyet : “(...) bir âyet ya’nî bir ‘alâmet (...)” 17b/11.

“Âyet nişâna dirler. Kır’ân-ı şerîfde söz başları sürhle veyâ gayrı nesne ile nişânlanduğıçün iki nişânun arasında vâkı‘ olan kelâm-ı şerîfe âyet didiler mecâzen.” 53b/19,20.

“Âyetden bunda ‘alâmet murâddur.” 245b/29.

“Âyet lügatde nişân ma’nâsınadır; niteki sâbıkan beyân olındı idi.” 248a/8.

herheft : “Herheft yedi süb‘ dimekdür sînün zammı ve bânuñ sükûniyle yediden bir; nitekim şümn sekizden bir ve ‘öşr ondan bire dirler. Bunun aşlı budur ki Haccâc-ı zâlim zemânında Kır’ân-ı şerîfi yedi hisşeye taqsîm eylediler ve ol hisşelere isba didiler. Ve girü otuz kısma taqsîm eylediler ve ol aqsâma eczâ didiler. Pes H^vâce’nün heft-süb‘ buyurduğı temâm muşhafdan kinâyetdür.”¹¹ 87a/23-27.

kısasa kısas hükmü hakkında : “Bu âyet-i kerîmenün aşlı ‘ve’s-sinne bi’s-sinni’dür. (...) Âyet-i kerîme buyurur. Diş dişedür, ya’nî sen bir kimsenün dişin çıkarsañ şer‘ ile senün çıkarduğın dişin gibi dişün çıkarurlar. Ve bir kimseyi yârelesen

¹¹ Haccâc’ın Kur’an ile ilgili uygulamaları hakkında bkz. İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi”, **DİA**, İstanbul, C.XIV, 1996, s.427,428.

seni de ancılayın yârelemekdür. Hâşılı gayrıya niçe idersen saña da ancılayın eylemekdür şer‘î.”¹² 297b/24,26-29.

Kur’an’ı on dört rivâyete göre ezberden okumak : “Ma‘lûm ola ki şüyûh-ı kırâat yedidür. Nitekim buyurmuşlardır [rubâî]

استاذ قرأت بشم پنج و دو پیر

بو عمرو و علا و نافع و ابن كثير

پس حمزه و ابن عامر و عاصم دان

زين جمله كساى شمر هفت پير

Ve her bir şeyhün iki râvîsi var. Bunda tafşîli tatvîle müeddâ olur murâd idinen kütüb-i kırâatda görsün.”¹³ 88b/17-20.

1.1.4. Âyet ve Hadisler ile İlgili Unsurlar

nefes-i bâd-ı Yemânî : “Nefes-i bâd-ı Yemânî. Bu ‘ibâretle telmîh ider ki meşhûr hadîs-i şerîfe ki Hâzret-i Peygamber buyurmuşdur. Bu hadîs-i şerîfle Üveys Karânî’nün nice yıl sonra geleceğine işâret buyurmuşdur.”¹⁴ 69b/5,6.

Ve in yekad : ““Ve in yekad’dan murâd ¹⁵وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا âyet-i kerîmesidür ki bu âyet-i kerîmeyi göz degmemek için okurlar.” 224b/26; 243b/19.

¹² Beyitte “dişe diş” ibaresiyle iktibasta bulunulan âyette şöyle buyurulmuştur: “Onda (Tevrat’ta) üzerlerine şunu da yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş kısas edilir. Yaralar da kısasa tabidir. Kim de bu hakkını bağışlar, sadakasına sayarsa o, kendisi için keffaret olur. Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler zalimlerin ta kendileridir. Kur’an, 5/45.

¹³ Yedi imam ve râvileri hakkında bkz. İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur’an Tefsirindeki Yeri ve Mutevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul, MÜİFV Yay., 1996, s.106-114.

¹⁴ أَنِّي لَا جَدْنَفَسَ الرَّحْمَنِ مِنْ قَبْلِ الْيَمَنِ [Ben Rahman’ın soluğunu Yemen tarafından duyuyorum.]

¹⁵ وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ [Şüphesiz inkar edenler Zikr’i -Kur’an’ı- duydukları zaman neredeyse seni gözleriyle devireceklerdi. -Senin için- ‘Hiç şüphe yok, O bir delidir.’ diyorlar.] Kur’an, 68/51.

1.1.5. Peygamberler ile İlgili Unsurlar

1.1.5.1. Âdem

Âdem : “(...) ‘ışık âteşine yanmak bize Âdem’den irş imiş. Egerçi bunda âdem ‘ibâretini ‘umûma şarf eylemek de kâbıldır.” 187b/2,3.

cennetten hurûc : “Hâzret-i Âdem dahı bir ‘ışyân sebebiyle cennet-i ebedîyi elden şalı virdi, ya’nî terk eyledi.” 63b/2,3.

dâne-i gendüm : “Hâzret-i Âdem ki şâhib-i nübüvvet idi bir dâne-i gendüm sebebiyle firîfte olup cennetden taşra düşdi.” 218a/13,14.

peder : “Pederden murâd Hâzret-i Âdem’dür ki cenneti koyup bu ‘âlem-i süflîye düşdi.” 63a-b/31,1.

1.1.5.2. Hızır

“Hâzret-i Hızır, İskender’ün çapısına mülâzemet sebebiyle âb-ı hayâta vâşıl olup ‘ömr-i ebedî kesb eyledi.”¹⁶ 261b/18,19.

“Hâzret-i Hızır nebî ve İskender Zûlmât’a âb-ı hayât talebine girdiler. İskender pâdşâh-ı rûy-ı zemîn idi. Ve Hızır ağâlarından idi. Pes Hızır’a müyesser oldu. Ve İskender’e olmadı.” 264b/2-4.

1.1.5.3. İbrâhim

Bkz. Şâirler, Âlimler, Mutasavvıflar ve İlgili Unsurlar > Aristo mad.

¹⁶ Necâtî Beg bu bildik olguya dair şöyle bir kompozisyon oluşturmuştur: “Devrân Sikenderinün elinden Hızır gibi / Her dem Hayât Suyın içer kana kana tîg” Necatî Beg, **Necatî Beg Divanı**, Haz. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, MEB Yay., 1963, k.11/18.

1.1.5.4. İlsâ

“Hâzret-i İlsâ nefesinde hâşşa bu idi ki ihyâ-yı mevtâ iderdi.”¹⁷ 29b/26,27.

1.1.5.5. Mûsâ

Bkz. Peygamberler ile İlgili Unsurlar > Şu‘ayb mad.

şûbân : “Şûbân çobandır, murâd bunda Hâzret-i Mûsâ’dur.” 201a/22,23.

yed-i beyzâ : “Beyzâ bunda yede sıfatdur aşlında lafz-ı müşterekdür güneşle ebyazın müennesi beyninde; bunda ma’nâ-yı ahîr murâddur. Zîrâ yed müennes-i ma’nevîdür. Pes sıfatı mu’tâbık olmak gerek beyâz el dimekdür ki Hâzret-i Mûsâ’nun bir mu‘cizesi ol idi ki eli güneş gibi yıldururdu ve bir mu‘cizesi ol idi ki ‘aşâsını yire bıraktıkdâ ejder gibi olurdu bunlar meşhûr mu‘cizeleriydi bundan gayrı mu‘cizâtının nihâyeti yok” 119b/28-31.

“Yed-i beyzâ muzâf hâzıfıyla taqdîri şâhib-i yed-i beyzâdur ki Hâzret-i Mûsâ peygamberdür.” 243a/14,15.

1.1.5.6. Nûh

“Ma’lûm ola ki kitâblarda yazdukları budur ki Hâzret-i Nûh ‘aleyhi’s-selâm Receb ayının onıncı günü gemiye binüp Muharrem ayının onıncı günü ki ‘âşûrâ günüdür gemiden çıktı ki cem‘an altı ay olur.” 25b/17-19.

¹⁷ Avnî, Hz. İlsâ’nın bu mucizesine işaret olmak üzere eski şiirin klişeleşmiş imajlarından biriyle kurguladığı beytinde şöyle demektedir: “Lâ’l-i cân-bahşıyle uşşâka hitâb itse nigâr / Mürdeler üzre sanasen Hâzret-i ‘İlsâ gelir” Avnî, **Fatih Divanı ve Şerhi**, Haz. Muhammed Nur Doğan, İstanbul, Erguvan Yay., 2004, g.17/7.

hezâr-sâle : “Hezâr-sâle buyurduğundan Hâzret-i Nûh’uñ ‘ömrine işâret var.”
195a/22,23.

1.1.5.7. Süleymân

Cem, Cemşîd : “Cem Hâzret-i Süleymân’dur. Niteki H^vâce Hâfız buyurur [beyt]

خاتم جم را بشارت ده بحسن ختمت

5b/18-19. که اسم اعظم کرد از و کوتاه دست

““Alâ-küllî hâlin H^vâce’nüñ sözinden fehm olunur ki Cem, Hâzret-i Süleymân ola.”
26a/23.

“Cem ve Cemşîd ikisi de Süleymân Peygamber’üñ ismidür.” 178b/13,14.

“Cem Hâzret-i Süleymân Peygamber’üñ ismidür; niteki mükerrer beyân olındı.”¹⁸
198a/8,9.

esb-i bâd : “Esb-i bâd, ya’nî Hâzret-i Süleymân Peygamber’üñ tahtını yel getürürdi
istedüğü yire.”¹⁹ 46b/12.

hâce : Bkz. Devlet Erkâmı ile İlgili Unsurlar > Âsâf mad.

hâtem-i Cem : “Hâtem-i Cem. Bunda hâtemden murâd mühr-i Süleymân’dur ve
Cem’den murâd kendileridir mühr-i Süleymân dimekdür. Niteki bir yirde yine
dimişdür [beyt]

خاتم جم را بشارت ده بحسن ختمت

¹⁸ Süleyman Peygamber’in de isimlerinden biri olan “Cem” yahut “Cemşid” Hüsn ü Aşk’ta şu imajla
sahnelenmiştir: “Bedr etdi esâs-ı subhı te’sîs / Manzûr-ı Cem oldu taht-ı Belkîs” Şeyh Gâlib, **Hüsn ü
Aşk**, Haz. Muhammet Nur Doğan, İstanbul, Ötüken Yay., 2002, b.1867.

Cem kavramının birlikte kullanıldığı objelerden hareketle kimlere işaret ettiği hakkında bkz.
Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katı**, Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Ankara, TDK Yay., 2000,
s.113,114.

¹⁹ Emrî bu olguyu bir beytinde şu şekilde işlemiştir: “Âhuñ ey Emrî götürdi kapumı didi didüm /
Bâddur çünki ey şehâ taht-ı Süleymân götürür” Emrî, **a.g.e.**, g.144/5.

”که اسم اعظم کرد از و کو تا دست اهرمن 26a/21,22.

hayvanlara hükm etmesi : “(...) vuhûş u tuyûr u riyâha hükm iderdi.” 32b/31.

“Hâzret-i Süleymân’uñ Allâh’uñ emriyle ve haşşa-i mühriyle vuhûş u tuyûr musahharı idi.” 221a/19,20.

mantıku’t-tayr : Mantıku’t-tayr ya’nî Süleymân cemî-i vuhûş u tuyûruñ dilin ağılardı.” 46b/13.

Süleymân : Bkz. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Mansûr mad.; İnançla İlgili Diğer Unsurlar > Ehremen mad.

Şâh Şucâ : “Hâzret-i Süleymân’dan murâd Şâh Şucâ’dur.” 167b/28.

1.1.5.8. Şu‘ayb

“Şu‘ayb’dan murâd Şu‘ayb Peyğamber’dür ki Mûsâ aña niçe yıl çobanlık eyledi ki peygamberlik maķâmına vâşıl oldu. Bunda murâddan maķşûd mertebe-i nübüvvetdür ki Mûsâ’ya aña hıdmet eylemek sebebiyle virildi.” 201a/24-27.

1.1.5.9. Yakub

“Pîr-i Ken‘ân Hâzret-i Ya‘ķûb Peyğamber.” 78a/27.

Bkz. Peyğamberler ile İlgili Unsurlar > Yûsuf mad.

1.1.5.10. Yûsuf

“Mâh-ı Ken‘ân’dan murâd Hâzret-i Yûsuf nebîdür, bunda kendi cânânına isti‘âre eyledi.” 14a/31.

“‘Azîz-i Mısr izâfet-i lâmiyyedür. Murâd Hâzret-i Yûsuf’dur.” 258b/1.

“‘Birâderân gayûr’ buyurduğu anuğçündür ki Hâzret-i Ya‘kûb, Yûsuf’ı -‘aleyhümâ es-selâm- sâ‘ir karındaşlarından ziyâde sevdügiçün hased ve gayret eylediler. Ve Yûsuf ‘aleyhi’s-selâmı bu meşhûr belâlara giriftâr eylediler. Bu beyt ol ma‘nâyı müş‘irdür ki Şâh Şucâ‘uñ birâderleri kendüi saltanatdan men‘ idüp habs eyleyeler. Şonra mürûr-ı eyyâmıla serîr-i saltanata ‘urûc eyleye. Ba‘zı nüshada mâh yerine câh vâkı‘ olmuş, ya‘nî mansıb ki saltanatdan kinâyetdür.” 258b/6-9.

1.1.5.11. Hazret-i Muhammed

“Muştafâvî Muştafâ’nun ism-i mensûbıdur ya‘nî Muştafâ’nun şerefü’l-İslâmı ve nübüvvet nûrı.” 58a/5,6.

“Şûfîden murâd Hâzret-i Muhammed’dür -şallallâhu te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem- ve hamra ümmü’l-ğabâis diyen anlardır.” 12a/26,27.

Bkz. Âyet ve Hadisler ile İlgili Unsurlar > nefes-i bâd-ı Yemânî mad.

1.1.6. Âl-i Muhammed ile İlgili Unsurlar

Hazret-i İmâm ‘Alî : “Silsile-i ‘uşşâk aña müntehî olur. Hâşılı pîr ü pîş-çadem-i ‘âşıkândur. Pes ‘âşık-ı şâdık olana himmeti erişür. Zilletde komaz dimekdür.” 303a/20,21.

Kerbelâ : “Kerbelâ Hâzret-i İmâm Hüseyin şehîd olduğu şahrânun ismidür. El‘ân kabr-i şerîfleri andadır.” 21a/30,31.

Bkz. Ülkeler, Şehirler, Mesireler > Şahne-i Necef mad.

Teşnegân-ı Kerbelâ : “(...) Hâzret-i İmâm’la bile idi ve anlar hâzretle yetmiş kimesne idi.” 21b/1,2.

1.1.7. Kaza ve Kaderle İlgili Unsurlar

ezelde takdir edilenin olması : “İhtiyâr Allah’ındur her ne ki ezelde taqdîr eylediyse ol olur. Ğam u guşşanun fâ’idesi yokdur.” 37a/29,30.

rûz-i elest : “Rûz-i elestden murâd ezel-i âzâldür, ya’nî kazâ vü kaderdür.” 47b/14.

hükm-i ezelî : “Tagyîri kabûl eylemez ol nesne ki ezelde ta’yîn eylemişlerdür; ya’nî hükm-i ezelî tagyîr kabûl eylemez.” 239a/9,10.

hükm-i İlâhiyye, ser-nüvişt : “Hükm-i İlâhiyyeye kazâ dirler. Ser-nüvişt başa yazılan, ya’nî ezelde ne ki başa yazıldıysa.” 220b/19,20.

kalem : “Kalemnden murâd kalem-i kazâ vü kaderdür.” 102b/9.

kazâ : “Kazâ hükm ve şan’at u kudret ma’nâsında müsta’meldür. Bunda şan’at u kudret-i Yezdânî murâddur, hükmu’llah ma’nâsına olsa da câ’iz.” 12a/11,12.

“Kazâdan murâd hükm-i İlâhîdür.” 32a/27,28.

“Kazâ bunda hükm-i ezelîden ‘ibâretdür kader gibi.” 304a/17.

kazâ-i âsmân : “Kazâ-i âsmân izâfet-i lâmiyyedür; kazâ hükm ma’nâsınadır, bunda âsmâna nisbeti mecâzîdür. Zîrâ haqîkatde hükm Allah’ındur.” 186b/7.

kaza ve kaderde olanın değişmeyeceği : “Ol nesne ki kazâ ve kader defterinde irâdet-i Hudâ ile şâbit ola tagayyür kabûl eylemez.” 221b/22,23.

mukadder : “Muḳadder mu‘ayyen dimekdür; ya’nî Allah te‘âlâ ezelde ta‘yîn eyledügidür.” 40b/8.

rûz-i evvel : “Rûz-i evvelden murâd rûz-i elestdür.” 280a/11.

rûz-i ezel : “Her ol kısmet ki anda vâḳi‘ oldı ol ne artar ve ne eksilür. Hâşılı ezelde muḳadder olan müteğayyir olmaz.” 186b/22,23.

rûz-i nuhust : “Rûz-i nuhustdan murâd ḳazâ ve ḳader günidür.”²⁰ 208a/11.

1.1.8. Ahiret ile İlgili Unsurlar

1.1.8.1. A‘râf

“A‘râf, Ḳur‘ân‘da vâḳi‘ olan A‘râf cennetle cehennem arasında bir dîvârdur didiler.” 54a/11,12.

1.1.8.2. Cennet

²⁰ Kazâ ve kader olguları, yaşam anlayışına dönüştüğü toplumda, Kur‘an‘daki takdimin uzanımı bir algı dahilinde hayata adapte edilmiştir. Sûdî‘nin panoramasını verdiği ve seyyahların da ister istemez dikkatine düşen bu toplumsal bilince hastalık zaviyesinden şu iki pasaj örnek teşkil eder:

“Türkler ölümcül ve salgın hastalıklardan korkmazlar. Onlara göre insanın neden ve nasıl öleceğini belirleyen alın yazısıdır. Bu sebeple hastalardan uzak durmanın bir yararı yoktur. Bir gün bizim konutumuzun yakınlarında zavallı bir adamın sokak ortasında öldüğüne tanık oldum. Oradan geçmekte olan bazı fakirler bunu görünce hemen başına toplandılar, biri başlığını, biri ayakkabılarını çıkarıp aldı ve böylece adamı iç donuna kadar soydular. Nihayet iki kişi ona acıyıp cesedini bir yere gömdüler.” Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, Çev. S. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yay., 2004, s.200.

Schweigger ile paralel bakış açısına sahip olan Olivier ise benzeri bir durumla ilgili olarak şu değerlendirmede bulunur: “Türkler dinî inanç ve taassupları yüzünden vebâ felâketine karşı Avrupalıların alabilecekleri korunma ve tedavi tedbirlerinin hiçbirini almazlar, üstelik bu gibi tedavileri günâh dahi sayarlar, onlara göre ölüm bir ilâhî takdirdir. İlâhî takdiri değiştirmek ise fânilerin harcı değildir. Ölüm kapılarına dayanınca büyük bir tevekkülle mukadderatlarına boyun eğler. Hiçbirisi veba hastalığına tutulan yakınlarına bakmaktan çekinmez. Avrupalıların yapmakta oldukları gibi, bu gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan akrabalarını para ile tutulmuş hasta bakıcılara tevdi etmeği düşünmez.” Olivier, **Türkiye Seyahatnamesi : 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul**, Terc. Oğuz Gökmen, Ankara, 1977, s.117.

behişt, bihişt : “Behişt bânuñ fethiyle ve kesriyle luğatdür cennet ma‘nâsına.” 23a/2.
Behişt bânuñ fethi ve kesriyle cennet dimekdir.” 64a/2.

cennet : Bkz. Allah ile İlgili Unsurlar > Rıdvân ve Rızvân mad.

cennetin kapıları : “(...) cennetün kapuları sekizdür.” 24b/14.

dârü’s-selâm : “Dârü’s-selâm. Dâr evdür beyt ma‘nâsına. Selâm cennetün adıdır.
Cennet evi dimekdir.” 9b/6,7.
“Dârü’s-selâm cennetdür.” 94b/20.

firdevs : “Firdevs bostân ve cennetde bir bâğçenün ismidür. Bunda murâd cennetdür.” 32b/2,3.
“Firdevs cennet.” 41a/10.
“Firdevs cennetde bir bağçenün ismidür.” 63b/10.

huld : “Huld cennet.” 54a/5.

huld-i berîn : “Huld cennetdür. Berîn, ber Fârisîde ‘alâ ma‘nâsınadır ve yâ nisbet ve nûn te’kîd için yücerek cennet dimekdir. Firdevs-i a‘lâ ma‘nâsınadır.”
40b/21,22.

hûr : “Hûr ‘Arabda aḥverün ve ḥavrânuñ cem‘idür. Ammâ ‘Acem müfred maḳâmında isti‘mâl iderler ve üslûbları üzere elif ve nûnla cem‘ iderler. Niteki Gülistân’da vâḳi‘dür [beyt]

حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف

از دوزخیان پرس که اعراف بهشت است 150a/17-20.

irem : “İrem cennet bâğçelerinin birisinin ismidür.” 59a/29.

na‘îm : “Na‘îmden bunda cennet murâddur.” 31a/5.

selsebîl : “Cennet pınarlarından birisinin adı Selsebîldür.” 307b/17,18.

tûbâ : “Evvelki tûbâ cennetde bir ağacın ismidür. Ve ikinci tûbâ atyebün mü’ennesidür. Aşlı tuybâ idi yâ vâva kalb olmuşdur. Mâ-ğabli mazmûm olduğün ziyâde eylik ma’nâsına.”²¹ 24a/30,31.

1.1.8.3. Cehennem

âteş : “Âteşden murâd cehennemdir.” 156a/19.

dûzah : “Dûzah cehennem.” 24a/23.

1.1.8.4. Kıyamet

bâz-hâst : “Bâz-ğâst kıyâmet. Rûz-i bâz-ğâst yevmü’s-su’âl dimekdür. Kıyâmet gününden ta’bîrdür.” 8a/24,25.

²¹ Tûbâ ağacı hakkında kaynaklar genel itibariyle Sûdî’nin ifadelerini destekler mahiyette olmakla beraber; Seydî Ali Reis’nin bir gözlemi söz konusu cennet ağacının nitelikleri ile birebir örtüşmekte ve dolayısıyla duruma farklı bir açılım getirmektedir: “(...) Muharremü’l-harameyn’in evvelinde Ahmed-âbâd’a ‘azm olunup birkaç günde Buruc’a ve bir nice günde Blodra’ya varılup ba’de Campanur yolu ile revâne olup yollarda garîb dırahtlar seyr olunup meselâ her birinin başı evc-i semâya irüp üzerlerinde ‘acîb şeb-pereler ki bir kanadından ol bir kanadına varınca on dört karış olup her ağaçda bu makule yarasaların haddi olmayup ve zikr olan ağaçların kökleri yukardan nâzil olup yire vâsıl oldukda ol dahı neşv ü nemâ bulup birer dıraht olup meselâ bu üslûb üzre bir ağaçdan on ve yigirmi belki dahı ziyâde evlâ dırahtlar olup zikr olan ağacın ismi ol diyârda tûbâ ağacı olup ve sâyelerinde niçe biğ âdem gölgelenüp (...)” Seydî Ali Re’is, **Mirâtü’l-Memâlik**, Neşr. Ahmed Cevdet, Dersa’âdet, İkdâm Matbaası, 1313, s. 32,33.

hadîs-i hevl : “Hâdîs-i hevl kıyâmet.” 78a/30.

kıyâmet günü : “Kıyâmet gününde, herkesi adıyla da‘vet eyledükleri zemânda (...)” 154b/10.

rûz-i dâverî : “Rûz-i dâverî izâfet-i lâmiyye ve yâ harf-i maşdar bi-hasebi’l-luğat hükûmet günü dimekdür. Ammâ isti‘mâlde kıyâmet gününe dirler.” 130b/18,19.

1.1.9. İnançla İlgili Diğer Unsurlar

‘akl-ı küll : “‘Akl-ı küll izâfet-i beyâniyye meşâyiğ ıstılâhında rûh-ı a‘zam dirler. Ba‘zılar didiler ki ‘akl-ı evveldür ki Hudâ’dan evvel şâdır olan oldur ve’l-‘ilmü ‘indi’llah.” 148b/17,18.

“‘Akl-ı küll oldur ki ehl-i şer‘ aña Rûh-ı a‘zam dirler.” 160a/26,27.

bâd-ı hazân, ‘ömr-i nazenîn : “Bâd-ı hazândan murâd eceldür. Ve gül-i ra’nâdan ‘ömr-i nazenîn murâddur.” 242b/26.

dîv: “Dîv luğat-ı ‘Acemde şeytâna dirler.” 18a/9; 217b/2.

dîv ve mühr-i Süleymân : “Dîv mühr-i Süleymânîyi hîle ile aldı Süleymân’dan. Ammâ Süleymân işini idemeyüp mühri deryâya atdı ve yine Allâh’uñ emriyle mühr Süleymân’a naşîb oldı. Nitekim ba‘zı kitâblarda meşûr ve mezķûrdur. Hâşılı bir şey’ aña gayr-i müsteħak bir nâ-ehlûñ eline düşe ol nâ-ehlûñ yedinde karar eylemeyüp bir gün bir ehline düşer. Ve bi’l-cümle bunlar gibiden murâd kışşadan hışşedür.” 192b-193a/31-3.

ecel : “Ecel luğatde bir şey’üñ müddetine dirler. Ammâ ‘Acem mevtde isti‘mâl ider.” 75a/1,2.

“Naşşla şâbitdür ki ecelden kimse ne evvel ölür ve ne sonra. Pes bir kimse buña kâ’il olmasa Allah kelâmına inkâr eylemiş olur.”²² 206b/6,7.

Ehremen : “Ehremen Süleymân Peygamber’ün zabtında olan dîvdür. Belki ol dîvdür ki Süleymân’dan mühri hîle ile alup taşarruf eyledi.” 189b/15,16.

“Ehremen dîve dirler, aşlında âhremendür elif-i memdûde ile zarûret-i vezniçün kaşır oldu.” 227b/24.

gevher : “Gevherden bunda murâd enbiyâ ve evliyâ kulûbında mestûr u mektûm olan sırr-ı Allah’dur ki qalbü’l-mü’min beytu’llah anuñ ma’nâsınadır ki ol sırr kevn ü mekân şadefinden hâricdür.” 118b/28,29.

kerâmât, kerâmet : “Kerâmât bunda h’ârık-ı ‘âde ma’nâsınadır ki evliyâdan Allah’uñ emriyle şâdır olur.” 152a/25,26.

“Kerâmet maşdardur eylük ma’nâsına.” 11b/26,27; 146b/12.

kudsiyân : “Kudsiyândan murâd melâike ile ervâh-ı pâkândur.” 131b/29.

“Kudsiyân elif ve nunla cem’ olmuş kudsînün cem’idür, ya’nî melâike ve ervâh-ı muḳarrebîn.” 135b/6,7.

²² Şu anekdot, söz konusu hususla ilgili idrakin sosyal yaşamdaki yansımaları ortaya koyar: “Bir gün, bana hasta bir Türk’ü getirdiler. Haline bakıp nabzını yoklayınca, ‘geceyi geçiremez’ dedim. (...) ‘Çağırın berberi’ dediler. Geminin Hristiyan olan Portekizli berberi geldi. Önce benim ne söylediğimi öğrenmek istedi. Geceyi geçiremez diye, tekrarladım ve bilgiçlik satmak için de, ‘nabzının nasıl

attığını duymuyor musun, vücudu buz kesilmiş, kımıldamaya bile gücü yok, dili pas içinde, betbeniz kalmamış ölüye dönmüş’ gibi hikmetler savurdum. Berber, ‘Allah’ın izniyle ben iyi ederim’ demesin mi? İlaç parası olarak onbeş ve sağ kalırsa beş akçe daha, istedi. (...) Berber geminin yemek pişirilen köşesine çekildi; bir tencereye, biraz peksimet atıp biraz da su dökerek, bulamaç gibi bir şey hazırladı; üzerine, birkaç damla zeytinyağı damlattı ve tuz ekti; yüzük taşı büyüklüğünde bir nöbet şekerini, ‘sade bu, bana, sizin verdiğinizden ve vereceğinizden daha pahalıya mal oldu’ diyerek, içine attı ve kaşığı, neredeyse, hastanın midesine kadar sokarak, hazırladığını adama yedirdi. Hasta o gece, vücudunu denize ve canını da şeytana teslim etti. Bu olay dolayısıyla tanıştığım berber, bana ‘bundan sonra, hastalara, hep şifa vaadinde bulun, Türkler Hristiyanlara benzemez, ölümü, hiçbir vakit, hekime yüklemeyiz, saati gelmiş göçtü, derler’ dedi.” Pedro de Urdemalas, **Pedro’nun Zorunlu İstanbul Seyahati**, Çev. Fuad Carım, İstanbul, Güncel Yay., 2002, s.20,21.

kurbân : “Kurbân lûgatde ş’ol şey’dür ki anuğla Allah’a yakın olasın. Ammâ bunda Allah için kesilen koyun ve ğayrısı murâddur.” 4b/14,15.

melâik, melâike : “Melâik ve melâike hâ ile melegün cem’idür ‘Acem ferîşteye dir.” 217b/11,12.

melekût : “Melekût lûgatde mülûk ma’nâsınadır; melekût-ı ‘Irâk dirler mülk-i ‘Irâk ma’nâsınadır. Ammâ ıstılâhda melâike maķâmına dirler.” 217b/24,25.

pâkân : “Pâkândan murâd enbiyâ ve evliyâ ve melâikedür.” 29b/19.

perî : “Perî-veş. Perî cinne dirler. Veş edât-ı teşbîhdür. Pes perî-veş dinilse tabî’at nefret eylemez. Ammâ cinn gibi dinilse nefret eyler. Zîrâ perî cinne didükleri halk yanında meşhûr degüldür.” 30a/13,14.

“(…) ğâh izhâr u ğâh ihfâ eyledüğüçün dîvâne oldum. Niteki perîler dîvâneler gözine kendini böyle idermiş.” 48a/17.

“Perî lûgat-ı ‘Acemde cinne dirler.” 151b/20.

peymâne ve Âdem’in yaratılması : “Peymâne lûgatde ölçekdür. Ammâ bunda ş’ol kalıb murâddur ki içinde Âdem’ün madde-i cesedi olan türâbı ve balçığını tahmîr eylediler. Ba’zı kitâbda yazmışlar ki Allah te’âlâ Âdem’i halk eylemek murâd eyledüğü zemânda firîştelere buyurmuş ki toprağın envâ’ından birer mikdâr getüreler; ya’nî ak toprak ve kızıl ve sarı topraktan cem’ idüp ve mezkûr kalıba tolduralar ve yuguralar. Bu cihetdendir ki insanın kimisi ak ve kimisi kara ve kimisi buğday enlûdür. Pes Âdem maḥlûk olup zî-rûḥ olduğdan sonra maḥabbetu’llahda Âdem’e ḥased eylediler.” 217b/14-19.

rûḥ-i mükerrerem : “Rûḥ-i mükerrerem enbiyâ ve evliyâ ervâhında müsta’meldür.” 30a/2,3.

sa'y : “Sa'y bunda Şafâ ile Merve'nün arasında yedi kere yilmege dirler. Şafâ'dan Merve'ye ve Merve'den Şafâ'ya ki bunlar birer mevşûfuñ ismidür, hacc eyleyenler bilür. Hâşılı menâsik-i haccdandır.” 93a/12,13.

sürûş : “Sürûş firişte ma'nâsınadır.” 36b/5.

şemşîr : “Şemşîr eceldür.” 178a/21.

tâli' : “Zîrâ meşhûrdur ki bir kimesnenün tâli'i h^vâbda olsa kendi elemde olur, ammâ tâli'i bî-dâr olsa kendi râhatda olur.” 5b/4,5.

tıynet : “Tıynet. Tıyn balçıkıdır. Tıynetden murâd madde-i vücû-ı insândur ki Allah te'âlâ hamret-i tıynet-i âdem buyırmışdır.” 66b/1,2.

“Tıynet bir nesnenün madde-i cismi olan balçıga dirler, ammâ tıyn muṭlaḳ balçıkıdır aṣliye izâfet-i beyâniyye, ammâ bunda murâd tıynetden ḥilkatdır.” 226b/28,29.

1.1.10. Dinlerle İlgili Unsurlar

'afâf, 'afîf : “'Afâf 'aynuñ fethîyle ḥarâmdan şaḳınmağa dirler. Zâhid ü 'âbid kişiyeye 'afîf dirler.” 217b/23,24.

âteş-perest : “Âteş-perest muḡâna göredür put-perest olana nisbet degül.” 106a/23.

cinâyet : “Cinâyet günâh.” 30a/8.

cürm, cerîme : “Cürm ve cerîme günâh.” 30a/12; 206a/11.

“Cürm cimün zammı ve rânuñ sükûniyle suç ma'nâsına.” 77a/11,12.

detr : “Detr kenîse ki ‘Acem kilîsâ dir [beyt]

کرکل نبودنصیب ماخاربست

ورنور بمانمی رسدناربست

کرخرقه و خانقاه و شیخی نبود

ناقوس و کلیسا و زناربست

19a/1-3; 28b/13.

etr : “Etr bunda şevâb ma‘nâsınadır.” 211a/19,20.

efsûn, fûsûn : “Efsûn lafz-ı müşterekdür hîle vü mekr. Ve ba‘zı kimse haste üzerine okur ve üfürür ana da efsûn dirler ‘Arabca rukey dirler.” 11a/24,25; 57a/17,18.

“Efsûn bunda sihrdür.” 212b/28.

“Fûsûn dahı efsûndan muhaffedür hîle vü mekr ma‘nâsına. Ve ol nesneye dirler ki ba‘zı kimseler h^vavâşş diyü okur ve üfürür. Hâşıl-ı kelâm okumak ve üfürmekdür. (...) ‘Arabca efsûna rukey dirler rînuş zammı ve kâfuş sükûniyle.”²³ 43b/7-9.

harem : “Haremnden murâd harem-i Kudsdür.” 286b/12.

²³ Tietze, afsun yapmak için hastalığa vs. dua ile şifa getirmek karşılığını düşmüştür. Andreas Tietze, **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, İstanbul, Simurg Yay., 2002, s.106.

Na‘îmâ, Sultan I. İbrahim’in rahatsızlığı dolayısıyla efsun okunmasına ve bunun sosyolojik etkilerine temas ettiği “Zuhûr-ı Cinci Hoca” başlıklı pasajda “Cinci” lakabıyla bilinip kadınlara ve çocuklara okumasıyla ün salmış Hüseyin adlı bir efsuncunun, Sultan I. İbrahim’in birtakım rûhî hastalıklarına musahipleri tarafından nefesi keskin kimselerin okuması önerisi getirilince saraya çağırıldığını, okuması sonrasında sultanda rahatlama görüldüğünü, bunun sonucunda Cinci Hoca diye meşhur olan Hüseyin Efendi’nin pek çok taltifle -Şeyhülislâm Yahyâ Efendi’nin “kanûn degüldür” şeklindeki itirazlarına rağmen- önce müderrisliğe ve en sonunda padişah hocalığına terfi ederek zengin olduğunu ve zahir ulemasının “avret ve oglana efsun okıyan bir sehhâr-ı nâ-bekâr” şeklinde kötülemesine maruz kaldığını aktarır.” Mustafa Na‘îmâ, **Târih-i Na‘îmâ [Ravzatü’l-Hüseyn fî Hülasat-i Ahbari’l-Hafikeyn]**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 6c., C.IV, 1283, s.33-35.

ibâdethâne ve temizlik ilişkisi : “Kâ‘be şerefi pâklıkladur ve büt-hânenün habâseti ve hasâseti bütlerledür, Kûr’an’da bütler rics dimişdür.²⁴ Pes ‘işmet ü tahâret olmayıcağ mescid ü büt-hâne birdür.” 212b/25,26.

İslâm’da ibadet : “Hâşılı dîn-i İslâm sâ‘ir edyân gibi degül ki şalât ü ‘ibâdet bir yire maşşûş ola ve gayrı yirde câ‘iz olmaya. Belki her yir ki tâhir ola ‘ibâdete kâbildür, mescid olsun mey-hâne olsun. Niteki şâ‘ir buyurur [beyt]

که معتکف دیرم دکه ساکن مسجد

یعنی که ترا میطلبم خانه بخانه 63a/25-27.

istihâre : “İstihâre bir şey’ün hayriyyetini taleb eylemekdür ba‘zı şerâ’itle. Tafşîli bu maħalle münâsib degül.” 77a/7,8.

kâr-ı savma‘a : “Kâr-ı şavma‘adan murâd eşnâf-ı ‘ibâdâtdur.” 81a/13.

kible, merve : “Bunda kıbleden murâd cânândur.” 93a/11.

“Bunda kible cânândan ve merve kûyından kinâyetdür.” 93a/18,19.

kizb : “(...) kizb cemî‘ edyân ü milelde ħarâmdur.” 26a/8.

mezheb, din : “Mezhebden bunda murâd dîndür. Ve dînden murâd dîn-i İslâm’dur.” 137a/19.

nâkus : “Nâkus kilîsâlarda demürden bir tahtadur ki aşarlar ve ezân yirine i‘lâm için çalarlar.” 64b/26,27.

²⁴ Kelimenin Kur’ân’daki kullanımları için bkz. 5/90; 6/145; 9/95,125; 22/30.

“Nâkus kilîsâlarda bir demür tahtadur ki evkât-ı şalâtda çalarlar vaqt-i şalâvâtı îzânçün.”²⁵ 81a/13,14.

necâsetten arınma : “Bir nesne libâsdan veyâ zurûfdan necis olsa mezheb-i Şâfiî’de bir kerre toprağa sürtmekden sonra yedi kerre mâ’-i tâhirle gâsl olmak gerek ki tâhir ola. Ammâ mezheb-i Ebî Hanîfe’de üç kerre mâ’-i tâhirle yumağ kifâyet ider.” 121a-b/29-1.

‘özü-hâh : “‘Özü-hâh vaşf-ı terkîbidür ‘özü dileyici ma’nâsına, bundan murâd burada eylediği günâhlardan i’tizâr ve tevbe istiğfârdur.” 45b/8,9.

râhip : “Râhib keşîş, cem‘i ruhân gelür rînuğ zammı ve hânuğ sükûniyle.” 81a/14,15.

²⁵ Hayâtî’nin Tuhfe Şerhi’nde “nâkus” ile ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır: “(...) kefare kilîsâlarında ba’zı mahsûs vakitlerde çalarlar. Ekser irilü ve ufaklu içi boş ağaçlardır ki biribiri yanında düzülmüş kürek ile nefes virüp çalarlar. Bî-nazîr sadâlar izhâr olup makâmlar peydâ olur. (...) Hem dahı bir büyük çândur ki minâre gibi belend binâ olınmış mevzi’ başına vaz’ idüp vakt-i mu’ayyende çalarlar. Sadâsı bir iki fersah mahalle gider. Ba’zılar erganûn didükleri büyük sâz ma’nâsına dimişler.” Seyyid Ahmed Hayâtî, **Tuhfe Şerhi : Hayâtî**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1271, s.178.

Tâhirü’l-Mevlevî, Mesnevî Şerhi’nde; “Hazret-i Ali (Kerremallâhü veche) nin, işittiği nâkus sesini, (Sübhânallâhi Hakkâ, inne’l Mevlâ yebkâ) diye anlamış ve anlatmış olduğu rivâyet edilir. Nâkus sadâsından (Hakkâ) ve (Yebkâ) gibi (Kaf) lı kelimeler işitilmesine şaşılmasın. Evvelce kiliselerde mâdenî çanlar yoktu. Onun yerine bir tahta ile bir çomak kullanılır, o tahtaya “nâkus”, o çomağa “vebil” denirdi. Nitekim “Ezân” meşrû olmadan evvel ehl-i îmânı mescide dâvet için ne yapalım? Diye müzâkere edildiği sırada, bâzıları “nâkus çalalım” teklifinde bulunmuştu. O zaman ise, Medîne’de mâdenî çan bulunmadığı gibi, bulunmasına da imkân yoktu.” ifadeleriyle söz konusu

kavrama yorum getirirken, Müslümanlıkta İbâdet Tarihi adlı eserinde ise; “Yassı bir ağaç parçası idi ki üzerine (Vebil) denilen çomakla urulur, Hristiyanlarca şimdiki çan mevkiinde kullanılırdı.” sözleriyle işaret etmiştir. Tahir Olgun, **Müslümanlıkta İbâdet Tarihi**, Işık Basımevi, İstanbul 1946, s.70.

Celâl Esad Arseven de kavrama şu aktarımla temas etmiştir: Novgorod’lu Antoine’ın ifâdesine atfen 1200 târihinde Ayasofya’da çan olmadığını ve du’â vakitlerini Hayosider denilen bir nev’i gürültü yapan tahta âletle i’lân ettiklerini yine Mösyö Ebersolt eserinde [Sainte Sophie, Paris, 1910, s.6] zikrediyor.” Celâl Esad Arseven, **Eski İstanbul: Âbidât ve Mebânîsi**, Haz. Dilek Yelkenci, İstanbul, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yay., 1989, s.126.

Kanûnî zamanının İstanbul’unda çan kullanımı, seyyah kaleminde şu yaklaşımlarla ifade bulmuştur: “Ulu Türk’ün imparatorluğunda, potira işareti olarak çan kullanmak yasaktır. Bazı kimseler, günah sayıldığı için yasaktır, derler. Bazıları da, Hristiyanların toplanıp bir hıyanette bulunmalarına meydan vermemek içindir, derler. Bence ikincisi akla daha yakındır. Oralarda Hristiyan çoktur; çan sesleri üzerine çok kişi toplanabilir. Ha, şunu da bildireyim: İstanbul’da, hiçbir kilisede erganun yoktur. Liturya için, yontularda boru kullanılır.” Pedro de Urdemalas, **a.g.e.**, s.74.

riyâ ve şerâb : “Şûrb-i hamr ma‘şiyeti tevbe ile sâkıt olur. Ammâ riyâ küfrdür tevbe ile mahv olmaz.”²⁶ 104a/6,7.

rûzedâr : “Rûzedâr müezzînün Allahu ekber bangına kulak tutar ki iftâr eyleye.” 40a/19.

salîb, çelîpâ : “Şalîb kâfirlerün götürdüğü haçdur ki balçagile kılıç şeklindedür, cem‘i şulub gelür şaduñ ve lâmuñ zammeleriyle” 7a/15,16.

“Çelîpâ kâfirlerün götürdüğü ve tapduğı haça dirler.”²⁷ 295a/23.

sanem : “Şanem bütüdür; ya‘nî ol şekl ki kâfirler aña ‘ibâdet iderler. Ol şekil de oğlan şûretinde olur ve kız şûretinde olur ve kelb şûretinde olur ve sâ‘ir hayvanât şeklinde olur.” 151b/14-16.

savma‘a : “Şavma‘a aşlında ma‘bed-i naşârâdur şonra ta‘mîm eylediler.” 64a/28.

“Şavma‘a aşlında naşârâ muta‘abbedidür; ya‘nî ‘ibâdet-hânesi şonra muṭlaḳ ‘ibâdet-hâneye ıtlâḳ eylediler.” 18b/28,29.

savma‘adan deyr-i mugana olan mesâfe ve Allah’ın buralardaki varlığı : “Aralarında tefâvüt ziyâde mu‘teber degüldür. Zîrâ ikisi de ma‘bûddur ve ikisinde bile Hâliḳ-i eşyâyadur ‘ibâdet, egerçi zâhîren biri mihrâba ve biri şaneme müteveccihdür ve mümkindür ki zâhid ğurûr-ı zühd ü riyâ ile cehennem ve râhib ḳabûl-i İslâm’la cennete vara. Hâşılı ‘ibâdet-i haşşanuñ şerefi mekînledür, mekânla

²⁶ Bâkî, “Câm-ı mey katreleri sübha-i mercân olsun / Gelünüz zerk u riyâdan idelüm istigfâr” dediğı beytinde duruma farklı bir pencereden bakış getirmiştir. Bâkî, **Bâkî Dîvânı**, Haz. Sabahattin Küçük, Ankara, TTK Yay., 1994, k.18/24.

²⁷ Hayâtî Şerhi’nde çelîpâyâ şu ifadelerle temas edilir: “(...) hâç-ı Nasârâ ki ki ‘Arabîde salîb dirler. Belki salîb andan mu‘arredür. Tâ‘ife-i Nasârâ salîbi ağaçdan ve gümüşden ve altundan idüp aña taparlar. ‘Akîde-i bâtulaları böyledür ki Hazret-i İsâ ‘aleyhi’s-selâmuñ sûret-i maslûbesi ola. Hâşâ sümme hâşâ ki maslûb olmamışdur. (...) Her ne ki pîç ü tâb ola aña da çelîpâ dirler.” Hayâtî, **a.g.e.**, s.178.

degül meger ki haremeyn-i şerîfeyn ola anlarda da güzellik hûlûş-i taviyyet şartdur ve anlar da bir zemân ma‘bed-i müşrikîn idi andan sonra ma‘bûd-ı bi‘l-haqq ki Allah’dur ma‘bed-i müslimîn eyledi. Pes zât-ı vâcibü’l-vücûda nisbet deyr ü şavma‘a ‘ibâdeti göre berâberdür ne şavma‘ada ‘ibâdet aña müfîd ve ne kilîsada dârrâ. Zîrâ ikisinin de hâliki oldur.” 90a/2-7.

sevdâ-yı hâm : “Sevdâ-yı hâmdan murâd bunda tevbedür (...) Tevbeye sevdâ-yı hâm didügi anuñçündür ki riâyetine kâdir olmayup bozmağ lâzım gelür.” 94b/1-4.

sihr : “Sihr ki ‘amel-i küfr ü dâlâletdür.” 84b/4.

siyâh-nâme, nâme-i siyâh : “Siyâh-nâme ve nâme-i siyâh günâhkârdan kinâyetdür.” 64b/1; 184b/10.

tâ‘at : “Tâ‘at aşlında inkıyâd ma‘nâsınadır sonra ‘ibâdetde isti‘mâl eylediler.” 32a/12,13.

takvâ : “Takvâ da perhîzkârlığa dirler.” 71b/20.

zellet : “Zellet zânuñ ve lâmuñ fetħalarıyla lûgatde balçıkda veyâ gayrı nesnede tayrıtmâğa dirler. Ammâ ekşer günâhda isti‘mâl iderler.” 185a/14,15.

zunnâr : “Zunnâr naşârânuñ ‘alâmât-ı küfrden bir ‘alâmetidür ki kuşaklarına bend idüp kuşakdan aşağı şarkıdurlar. Hâşılı görmege mevķufdur. Halka-i zunnâr didügi anuñçündür ki zunnâr bir niçe halka olur tesbîh de halkadur anuñçün ‘zıkr-i tesbîh-i melek der halka-i zunnâr dâst’ didi.”²⁸ 73a/29-31.

²⁸ Sûdî’nin getirdiğı açıklama, zunnârın temel sözlük anlamı olan papazların bellerine bağladıkları kuşak ifadesiyle birebir örtüşmemektedir. Ruhû’l Mesnevî’de bu noktayla ilgili olmak üzere şu açıklama yer almaktadır: “Velâkin câizdir ki, zaman-ı evvelde nefis-i kemerde, sonra kemerlerine bend ile iktifâ etdikleri alâmet ola. Ve lûgat-i Muğrib’de gelir: [=Ömer; bu bölgede elbiseleri üzerlerine

“Zünnâr naşârânun kuşâğına bağlayup şarkıtduğı ipden hey’ât ki sâbıkan tafşıl olunmışdur.” 179a/27.

“‘Ayb-ı nihânım zâhir oldu ki ol ‘ayb-ı nihân zünnâr idi. Hâşılı bundan evvel kuvvet-i perhîz ü takvâyla ‘ışk-ı cânânı setr iderdüm, şimdi mihr ü maḥabbet tuğyân idüp galebe eylemekle ‘ışkımı fâş idüp rüsvây-ı ‘âlem oldum. Zünnârdan murâd ‘ayb-ı bâtınîdür.”²⁹ 179a/29-31.

Ve zünnâr kemer-i aşka işâretidir. Zira kemer insânın miyânını ihâta ve bend etdiği gibi aşk dahi cenbeyn arasını ihâte etmiştir. Onunçün zünnâr-ı aşk derler. Egerçi ki, zünnâr-ı aşkda aşkın eseri olan zünnâr demek dahi câizdir.”

1.2. Tasavvuf

1.2.1. Elest Bezmi İnancı ile İlgili Unsurlar

‘ahd : “‘Ahdden murâd ‘ahd-i elest; ya’nî zemân-ı ezel.” 216b/der-kenâr.

‘ahd-i elest : “‘Ahd-i elestden murâd Allahu te‘âlâ zerârîye ya’nî zürriyyât-ı âmme ‘elestü bi-rabbiküm’ didüğü zemândur ki tefsîrlerde mufaşşal yazılmışdur.” 46b/5,6.

zünnarlarını bağlasınlar, manasına dedi.]” İsmail Hakkı Bursevî, **Rûhü’l-Mesnevî**, Haz. İsmail Güleç, İstanbul, İnsan Yay., 2004, s.638.

Maddenin yer aldığı beyit; “Vakt-i an şîrîn kalender hoş ki der etvâr-i seyr / Zikr-i tesbîh-i melek der halka-i zunnâr dâşt” şeklinde olup Fuzûlî’nin, “Sanemler hıdmetin tâ’at bilen rind ecrsiz kalmaz / Kılır miğ rişte-i tesbîh işin her târ-ı zünnârı” beytinde olduğu gibi Şeyh San’an kıssasına telmih olmak üzere kurgulanmıştır. Fuzûlî, **Türkçe Divan**, Haz. Kenan Akyüz v.d., Ankara, TTK Yay., 1958, g.270/6.

Sûdî her iki kavram arasında bulunan benzerlik ilgisine halka olarak işaret etmiştir. Bu kullanım Sehâbî’ye ait olan iki beyitte şu imajlarla ifade bulmuştur: “Zâhid-i zâhir-perestün rişte-i tesbîhini / Gördüğüm sâ’atde bildüm halka-i zünnâr imiş // Mushaf-ı hüsnünde râhib görse hâlün noktasın / Rişte-i tesbîh iderdi halka-i zünnârını” Sehâbî, “**Sehâbî Dîvânı ve Konu İndeksi**”, Haz. Cemal Bayak, İstanbul, İÜSBE [yayımlanmamış doktora tezi] 1998, g.172/6; 380/4.

Steingass da zünnâr için Hindu tespihi ve tespih ile okudukları dualar karşılığını vermektedir. Steingass, **a.g.e.**, s.623.

²⁹ Binlerce gizli ayıp örten bir hırkam vardı ki; şarap ve mutribe rehin verdim, zünnâr kaldı şeklindeki beytin imajını Sûdî maddedeki ifadelerle yorumlamıştır. Hırkayı yahut diğer tarikat sembolü unsurları rehin vermek, Hâfız’da farklı varyasyonlarıyla ifade bulmuş bir imgelem olup gizli gizli şarap içen zahit tipinin sonunda alenî bir şekilde şarap içecek denli müptela oluşunun; edebiyattaki kabulü ile riyadan arınışın ifadesidir. Hâfız; “Dilem zi sovme’e bigrift u hırka-i sâlûs / Kocâst deyr-i mugân u şerâb-i nâb kocâ” dediği bir başka beytinde bu duruma vurgu yapmaktadır. Maddenin ait olduğu beyitte ise Hâfız, “Ger murîd-i râh-i aşkî fikr-i bednâmî mekun / Şeyh-i San’ân hırka rehn-i hâne-i hammâr dâşt” dediği beytiyle paralel bir söylem içerisindedir.

‘ahd-i kadîm : “‘Ahd-i kadîmden murâd ‘ahd-i elestü bi-rabbiküm’dür.” 31b/6,7.

ezel : “Ezelde ya’nî rûhın maḥlûḳ olduğu vâkıde (...)” 187a/22.

nuhust : “Nuḥust evvel dimekdür. Rûz-i nuhust rûz-i ezel ma’nâsınadır.” 25b/31.

rûz-i âhir ve rûz-i evvel : “Rûz-i âhirden murâd rûz-i vefâtdur. Ve rûz-i evvelden rûz-i vilâdetdür veyâ rûz-i elestdür.” 97a/10,11.

rûz-i elest : “Rûz-i elestden murâd Allahu te’âlâ ervâḥa ‘elestü bi-rabbiküm’ didüğü gündür. Bu bir muṭavvel baḥsdür, maḥalli tefsîrlerdür bu degül. Bunda murâd rûz-i ezeldür.” 32a/18,19.

rûz-i evvel : “Rûz-i evvelden murâd ‘elestü bi-rabbiküm’ günüdür.” 76b/15,16.

1.2.2. Tasavvufî Tipler ile İlgili Unsurlar

ârif : “Temâm ‘âlemi ḥavâdiṣ ve rûzgâr ihâta eylese, ‘ârif andan müte’essir olmaz. Zîrâ ‘irfân bir mertebdür ki aḡa nesne te’sîr eylemeye.” 294a/29,30.

dervîş ve kalender : “Dervîşândan bunda murâd ehlu’llahdur.” 40b/28.

“Bunda dervîşlerden murâd fuḡarâdur ki Ḳârûn’a ³⁰لَا تُفْرَحُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ didiler.

Pes dervîşlerden murâd Ḥâzret-i Mûsâ’dur diyen maḡşûdı bilmedi.” ³¹ 41b/10,11.

“Kalenderândan murâd mücerredândur. Nitekim ba’zı nüṣḡada berehnegân düşmüş.

Ve ba’zı nüṣḡada ḡaḡîḡat yirine ṡarîḡat vâḡi’dür, maḡşûd birdür.” 62a/18,19.

“Ḥaḡîḡat ve ṡarîḡat mücerredleri; ya’nî ehl-i Allah (...)” 62a/21.

“(...) ehl-i ma’rîfet (...)” 62a/22.

³⁰ [Böbürlenme! Çünkü Allah böbürlenip şımaranları sevmez.] Kur’an, 28/76.

³¹ Redd-i Şem’î.

“Dervîşlik ve kalendarlik mâ-sivâyı terk eylemekledür, şûretle degüldür.” 104b/23,24.

“Kalendarlik terk-i mû ve tırâş-ı ebrûda degüldür belki terk-i cân u serdedür.” 104b/27.

“Bu kelâmıñ iki ciheti var birisi hîtâb-ı âmm; ya’nî ‘umûmen erbâb-ı devlete hîtâb ola. Pes dervîşden muṭlaḳâ faḳîr murâd olur. Birisi de hîtâb-ı hâşşdur; ya’nî cânânına hîtâb ola. Pes dervîşden kendi H^vâce murâd olur.” 91b/28-30.

“Dervîşândan murâd bâde-perest muta‘aṭtîş rindlerdür.” 132b/1,2.

“Kalendarler ‘Acem diyârında bir bölük ehl-i ḍalâlet tâ’ifedür Rûmuñ abdalları gibi kaşın ve kirpigin ve sâ’ir muḥassenâtın tırâş ider.”³² 210a/5,6.

“Âyîn-i kalendarî hemân kâş ve kirpik tırâş eylemekle degüldür belki bunda kıldan incerek niçe şerâîṭ ü tarâîḳ vardır.” 210a/7,8.

mestûr : “Mestûrdan murâd ehl-i taḳvâdur; ya’nî şâlih.” 59b/3.

mürşid : “Mürşîd ṭoğrı yola kûlavuzlayana dirler.” 25b/29.

³² Pedro söz konusu tâife ile ilgili gözlemlerini şu ifadelerle aktarır: “Kalendarler, yalınayak, başı açık, saçlar bele kadar dökük geçerler; saçlarına neft yağı sürerler; tenlerine, kıldan örülü aba giyerler; omuzlarına yüzleri dış tarafa çevrili bir çift koyun postu atarlar; böğürleri açıkta kalır; kulaklarına ve bileklerine demirden halkalar takarlar; imsaki son haddine vardırırmış olmak için üç libre ağırlığında bir kasık bağı bağlarlar ve kılık kıyafetle sokaklarda dolaşarak, bir şeyler okuyup sadaka toplarlar. Bu tarikatı kuranın Müslüman’dan ziyade Hristiyan olduğu yazdığı kitaptan anlaşılır. Dervişlerin giyimleri, post yününden kalendarlerinkine benzer; kulaklarına, taşları pek ince küpeler takarlar; ‘Allah için’ diyerek, sadaka toplarlar; başlarına geçirdikleri, beyaz keçedir ve şeker külâhı biçimindedir; gayet kalın ve budaklı bir baston taşırlar. Bunların, Anadolu’da, ziyaret ettikleri bir mezar vardır; mezarda yatana, ‘Seyyit Battal’ derler. Bu zatın bir zamanlar, Türkiye’nin büyük kısmını fethettiğini söylerler. Mezarın etrafından, beş yüzden fazla kişi yatıp kalkır. Dervişler, her yıl, burada umumi toplantılarını yaparlar; toplananların sayısı, sekiz bini aşar; yedi gün, tören bayram ederler. Başlarına ‘azan baba’ denir. Aralarında, tepeden turnağa beyazlar giymiş, bekar ve pek bilgin kimseler bulunur. Bunlardan her biri, oraya varınca, bir hikâye anlatmak mecburiyetindedir. Hikâyeyi, yazılı olarak ve adını belirterek, ‘baba’ya sunmak gerekir. (...) Gezdikleri yerlerde gördükleri, dikkati en çok çeken, herhangi bir şeyin hikâyesi. Esasen, bütün yıl durmadan dolaşırlar. Toplantılarının sonuna düşen Cuma günü, büyük bir ziyafet tertiplerler ve ‘baba’, beyaz giyinmiş olan bekârların ortalarına oturur. Yemekten sonra ‘esrar’ içerler ve dünyanın en şen sarhoşları haline gelirler. ‘Esrar’ denileni ben kenevir sanıyorum. Bunu ‘afyon’la da karıştırırlar. ‘Baba’ları, kendisine sunulan hikâyeleri, herkes duysun, diye, okutur. Karanlık basınca, ateş yakıp etrafında dans ederler. Hepsî sarhoş hale gelerek, göğüslerine, kollarına ve bacaklarına, keskin bıçaklarla, bu filanın, bu falanın aşkına deyip yaralar açarlar. Bazıları, bir iğne ucu ile kollarına yürek resimleri döğdürürler. Yaraları, yanık pamukla tedavi ederler. Sonunda, ‘baba’larından müsaade alarak dağılırlar.” Pedro de Urdemalas, **a.g.e.**, s.97,98.

şûfî : “Şûfî ism-i mensûbdur şûf koyun yüğine dirler. Bu tâ’ife ekşer yün esbâbını giydüklerinden yüğe nisbet idüp şûfî didiler harf-i nidâ hâzîf olmuşdur.” 9a/8,9.

“Ma’lûm ola ki şu‘arânuñ ‘âdetindendir zerrâk ve mürâyî şûfîlere ya’nî şûfîler şeklinde olan sâlûslara ta’rîz iderler. Ammâ ehl-i meşreb şûfîlere dahl eylemezler. Zîrâ anlar kendi hâllerleriyle muqayyed olup kimsenün tanz ve ta’nıyla takayyüd eylemezler.” 9a/13-15.

“Şûfiyâna nidâ ve hitâb-ı istihzâ’dur murâd şûretâ şûfî geçinüp hâkîkatde şûfî olmayanlardur. Ve-illâ şûfî-i hâkîkîye kimsenün sözi yok.” 46a/11-13.

“Şûfî-i şâfî; şûfîyi şafvetle vaşf istihzâ tarîkiyledür. Zîrâ de’b-i şûfîyi tahkîkdür.” 64b-65a/31,1.

“Aşlında yünün kışa eyleyen şûfîlerdür ki bunların şâhibleridür. Zîrâ bu evşâfla anlar mevşûfdur.” 117b/31.

“Şûfîler maḥbûb-dost ve dilber-perestdürler.”³³ 117b/12.

“Hengâmegîrlar ve ḥoḳḳabâzlar halkı güldürmek için bir bön kimseye dirler ki ‘gel senün saçunḡa yumurda gizleyem. Pes yumurdayı başına ḳor, andan sonra külâhını veyâ takyesini başına geçürür, ba’de bir yumruk urup yumurdayı kırar ve ol miskînün yüzine ve gözine akıdıp anı rüsvâ ider. İmdî şûfî-i mürâyî de halk-ı ‘âleme hîle vü mekr ü şu‘bedebâzlık ‘arz eylemek sebebiyle kendüyi rüsvâ idüp halka gülünç eyler.”³⁴ 117b/5-8.

³³ Mahbub-perestlik hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, Ankara, TTK Yay, 1999, s.156-158.

³⁴ Lâtîfî, bu zümrenin tipolojisine şu ifadelerle temas etmiştir: “Sıfat-ı Ehl-i Riyâ: Eğerçi âlâyîş-i cihandan âb-i enâbetle el yumuş ve pây-ı tecrid ile âlem-i takarrubda kadem komuş sahibü’l-halvet ve müstecâbü’l-dâvet ‘azizlere nihayet ve gâyet yoktur. Lakin ahz u ekl için taḡyir-i şekil etmiş mürâî ve riyâ-pîşe ve suret uğrusu zâhid-i hüşk ve rızk endişe gâyetde çokdur. (...) Haşa ki tarik-i reşâd da mürşid-i ehl-i irşâd geçinenlerin ekseri kendi emsali cühelden birkaç mürde-i mürid edinüb kasvet-i kalble kesâfet-i kisvet ve ‘isyân-ı ‘asâ ve riyâyı revâ ve imsâki misvâk kılıp ‘abid-i ehl-i hâl ve zâhid-i siyehşalız deyu zâḡ ü kelâḡ gibi (karalar giyib müdâm kuzgunluḡa müterasıdlardır gübre-i gürsine müterakkıbmuş olduḡu gibi) lût u put sevdâsıyla dâvet-i halayika mütevakkıflar suret-i sulehada birkaç iblis ü ins ü cin ehl-i hırka fırkasından geçinmekle huzur-ı nefis için dest-i kâr ü kesbi isteyen batâlete ve pây-ı talebi dâmen-i istirahatate çekip bera-yı kurb-ı halk tâc-ı delk çekip cerr ü celbe nasb-ı nefis etmişlerdir. (...) Nefs-i emâre-i irşadile terk-i savm u riyâzet edib nefis-i nefâis-perverlerin et’ame-i nefâise me’nus ve çerb ü şirine mu’tad u me’lûf kılmaḡla vâkı’ olan ta’am-ı dâvetin ne hılline muteberler ve ne hürmetinden müctenibler, yani bu helâl bu haram demezler, belki haramı

“Hırka-pûşân elif ve nûnla cem‘ oldu zevi‘l-uqûle şıfat olduğıcün şûfîyân-ı hırka-pûşân dimekdir.” 179b/12,13.

“Murâd hırkadan şûfî kendidür, zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kabîlindendir.” 182a/20,21.

“Şavma‘adârân elif ve nûnla cem‘ oldu zevi‘l-uqûle şıfat olduğıcün şûfîyân-ı şavma‘adârân dimekdir şavma‘adâr vaşf-ı terkîbidür dârîdenden şavma‘a tûtıcı, ya‘nî şâhib-i müte‘abbed.” 207a/2-4.

“Hırka-pûş vaşf-ı terkîbî, murâd şûfîdür.” 227b/18.

nakd : “Naḳddan murâd bi‘l-fi‘l ḥâzır olan ḥâldür. Niteki bir ḡazelün maṭla‘ında gelse gerek ki

نقدھارا بود ایا کہ عیاری گیرند

Pes naḳd-i şûfî şûfîmün bi‘l-fi‘l ḥâzır olan ḥâli dimekdir.” 182a/14-16.

zâhid : “(...) zâhid-i ‘âlî-maḳâmdan murâd ‘ömrini ‘ışk-ı cânânede geçürenlerdür ki anlar tarîḳ-i ‘ışk u maḥabbetün ihtiyârlarıdır ve sırr-ı cânâneyi kimseye ifşâ eylemezler, belki râz-ı cânânı cânlarında ve cânlarını dillerinde ketm iderler.” 9b/27-29.

“Zâhidler ‘âriflerün zıddı ve naḳzîdür erdlerince ḡıybet ü mesâvîden ḥâlî degüllerdür.” 33a/4,5.

“Hiṭâb dürdkeşlere ḥurdegîr olan zâhiddür; ya‘nî zâhid-i ḥuşke ki meşâlib-i nâsla muḳayyedür zâhid-i pâke ki kendü nefsiyle taḳayyüd eyleyüp ḡayre muḳayyed olmaya degül. 47b/10-12.

bulmadıklarından yemezler. Nesir: Esir-i tab‘ı behimî olmağın nefs-i emare kuyrukları ele almış ve her biri ‘azâim kılmağla ve esmâdan lâhavle-velâ derken şeytana mürid olmuş, câme-i gafletde ve savma‘a-i riyâzetde erbâ‘ının neticesine ermemişler. Ve ezgas ve ehlâmdan rüya-yı sahihi düşlerine görmemişler. (...) Nesir: Dünyayı dünya için terk ve hub-ı mâsivâyı gönüllerinden berk edib halka-ı zikri halka-i dâm ve kemend-i rişte-i tesbihle kulûb-ı has u âmı sayd-u dâm için havasa kesret-i iştigâl göstermişlerdir ve giriban-ı nefislerin nefs-i emâre elinden almadan halka elverirler, ve mâr-ı emâreden halâs-ı küllî bulmadan, ve levmi levâmeden felâh bulub mülhimele ilhâm olmadan hâvâyis-i nefsâniyeden emin ve mutmain olup makâm-ı kurba ermeden hitâb-ı irci‘i ile muhatab olmak isterler.” Lâtifi, **Evsâf-ı İstanbul**, Haz. Nermin Suner, İstanbul, 1977, s.38,39.

“Pâkîze-sirişt. Pâk ve pâkîze bir ma’nâyadır ârî dimekdür tâhir ma’nâsına. Sirişt hilkat ma’nâsına ismdür. Pâkîze-sirişt terkîb-i mezcî kağabeylindendir. Vaşf-ı terkîbi degüldür ba’zılar zann eylediği gibi. Zâhidi pâkîze-siriştle vaşf ta’rîz tarîkiyledür. Ammâ murâd ‘aksidür, ya’nî mühmel-sirişt. Zirâ rindlere ‘ayb eyler H^vâce ise kendüyi iddiâen rindlerden ‘add eyler.” 62b/22-25.

“‘Ayb-bîndür, hüner-bîn degüldür.” 281b/4.

1.2.3. Tarikatler ve Tasavvufî Telâkkiler ile İlgili Unsurlar

‘âfiyet : “‘Âfiyet ismdür Allâh te‘âlâ kûlından bir belâyı def‘ eylemege dirler.” 82a/17,18.

“‘Âfiyet lûgatde Allâh te‘âlâ kûlından belâyı ve ‘azâbı def‘ eylemege dirler. Ammâ ıstılâhda perhîzkârlığa dirler.” 133b/29,30.

“‘Âfiyet bunun gibi yirlerde ‘işmet ü perhîzkârlık ma’nâsınadır.” 209a/31; 231a/8.

‘Âfiyet zühed ve takvâ.” 266a/26.

dalâlet : “Dâlâlet yoldan azmağdur.” 234a/28,29.

hây-hûy : “Hây-hûydan murâd şûfîler devr iderken eylediği hây u hûydur.” 48b/13.

hidâyet : “Hidâyet maflûba ulaşturan yola delâletdür, ‘aksi dâlâletdür.” 234a/25,26.

kalb-i ‘ârif : “(...) kadeh-i bâdede yüz dürlü tecelliyât-ı İlâhiyye seyr iderdi ki kalb-i ‘ârifün hâli böyledür.” 119a/22.

Melâmiyye : “H^vâce’nün ‘hırka-i mey-âlûd’ buyurdugundan ba’zılar tarîka-i Melâmiyye’ye işâret anladılar; hâşâ belki Melâmiyyûn h^vâcegân gibi kemâl-i tesettür üzeredür ki hiç anlardan bu tarîka teveccühleri ber-vechile anlanmaz Hâzret-i Mollâ-yi Rûm anlardandır andan evvel zât-ı şerîf ve ‘unşûr-ı laîfden hergiz kimse zâhiren

ve bâtinî bir muhâlif nesne görmüş mi veyâ işidmiş mi; hâşâ sümme hâşâ.” 12b-13a/31-3.

sâlûs, hırka-i sâlûs : “Sâlûs ıstılâhda riyâyâ dirler. Ammâ kıyâs mürâyî ma’nâsına olmak idi, ya’nî ism-i fâ’il câsûs ve nâtûr gibi. Hırka-i sâlûs riyâ hırkası dimekdir.” 18b-19a/31,1.

semâ : “Semâ’ halka nüshasıyla olunca devr murâddur, ya’nî şûfîler semâ’ı. Hâlet nüshasıyla da böyledür. Ammâ perde nüshasıyla sâz murâddur çeng ü kanûn ve gayrısı gibi.” 48b/7-9.

“Semâ’ bunda iki ma’nâyâ mutasavver olmak mümkündür. Birisi nağş u şavt okımağ. Ve birisi şûfîler gibi rakş eylemek.” 124b/30,31.

tâmât u şath : “Tâmât u şath rûsûm u ‘âdât-ı şûfiyyeye dirler.” 292b/7.

tarîkat : “Tarîkatdan bunda murâd sülûkdur.” 33a/8.

vecd : “Vecd ve vücûd evvelki vâvun fethi ve cimûn sükûniyle ve sânisî vâvun ve cimûn zammeleriyle bir nesneyi bulmağ maflûbın bulmağ gibi. Ammâ ıstılâhda mü’mînün bâtını veyâ başîreti nûr-ı tecellîyi idrâk eylemege dirler. Ve bunun muhâbili fağddur ki lûgatde yitmekdür. Hâl vecdün ‘atf-ı tefsîridür egerçi hakîkatde aralarında fark-ı dağık vardır.” 48b/10-13.1.

vusûli’llah : “Vuşûli’llah ‘ışkile olur, kırâat-i seb’ayı on dört rivâyette ezber okımağla olmaz. Ve-illâ bu üslûb üzere Kur’ân-ı şerîfi okıyanlar evliyâ-yı Allah olmağ gerek idi.” 87a/22,23.

“Ârzû-yı nefsanîden geçmeyince vuşûl-i Hâk müyesser olmaz.” 122b/18,19.

züh-d-girân : “Züh-d-girân ağır züh-d ki ağı degme zâhid kâdir olmaya.” 292b/12.

II. ESERDE YER ALAN CEMİYET İLE İLGİLİ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

2.1. Şahıslar

2.1.1. Tarihî Şahsiyetler

2.1.1.1. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar

Behrâm-ı Gûr : “Bundan murâd Behrâm-ı Gûrdur ki yabân himârına gûr dirler. Bu bir pâdşâh idi ki gûr şayd eylemek ile muqayyed idi. ‘Akıbet bir gün bir gûr öñince kaçdı. Ve bu ardına düşdi. Gûr bir mağâraya girdi. Bu da ardınca girdi. Andan sonra nâm u nişânı nâ-peydâ oldu. Kimse bilemedi nice oldu. Hâşılı ne mağârayı buldılar ve ne kendini. Hattâ silâhdârıyla çuhadârını anâsı işkencede helâk eyledi ki oğlumu nice eylediniz diyü. Bunun tafşîli tevârîhde ve şâh-nâmelerde mezkûr ve meşûrdur. Pes bunda gûrdan murâd ol mağâradur ki aña maqbere oldu. Nihâyeti kulağı îham ider. Hâşılı dâ’imâ gûr avladuğıçün aña izâfet idüp Behrâm-ı Gûr dirler.”³⁵ 292a/9-15.

Dilşâd : “H^vâce’nün bu üç beyti³⁶ telmîhdür Dilşâd Hâtûn’un hîn-i saltanatda eyledüğü yasağlara ki târîh-i İlhanîlerde meşûrdur, ya’nî Dilşâd Hâtûn birkaç yıl ki niyâbet-i pâdşâhlık eyledi fevâhiş ü fusûka bir mertebede yasağ eyledi ki hamr içeni

³⁵ “Gerekse kuvvet-i bâzûda Şâh Behrâm ol / Bu Zâl-i dehr eder menzîlünü âhır gûr” Hayâlî, **Hayâlî**

Bey Dîvânı, Haz. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, İÜEF Yay, 1945, k.1/8.

Behram ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun Ali Tökel, **Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi**, Ankara, Akçağ Yay., 2000, s.117-120.

³⁶ دوستان دختر ز تو به ز مستور ی کرد

شد سوي محتسب و کار بدستور ی کرد

Terc.: Ey dostlar, üzüm kızı gizlenişten tövbe etti; muhtesibin yanına vardı ve işini yani mesturluktan çıkmayı icazetle eyledi.

آمد از پرده بمجلس عرقش پاک کنید

تابکوی دبحر یفان که چر ادور ی کرد

Terc.: Üzüm kızı perde arkasından çıktı, meclise geldi; terini silin ve pâk eyleyin. Tâ ki müsterih olsun ve meclistekilere gecikmesinin sebebini söylesin.

حای آنست که در عقد وصالش گیرند

دختر مست چنین کین همه مستور ی کرد

Terc.: Örtünmeyi, gizlenmeyi kendisine âdet edinmiş olan şu sarhoş üzüm kızının vuslatına erişelim, tam zamanıdır.

katl iderdi, hadd urmağıla iktifâ eylemezdi. Şonra oğulları yigit olup umûr-ı salţanatıñ taşarrufına ki kâdir ü mâlik oldılar ve taht-ı salţanata cûlûs eylediler, ziyâde ‘ayyâş ve bâde-nûş oldılar. Hîç kimsenüñ şûrb-i hamrına mâni‘ vü müzâhim olmazlardı. Ve ‘ale’l-huşûş Şâh Şucâ‘ ki hem saĥâ‘ ve hem şecî‘ pâdşâh koptı, anıñ zemânında memleketi kemâl-i ĥubûr u sürûr üzere idi. Nitekim H^vâce buyurur [beyt]

در عهد پادشاه خطابخش جورم پوش

حافظ قرا به کش شد و مفتی پیاله نوش³⁷

121b/23-30.

“Dilşâd kendi salţanatı zemânında âlât-ı lehvi muţlaķa ref‘ eylemiş idi. Nitekim merĥûm u maĥfûr Sulţan Süleymân Ėâzî âĥir ‘ömrinde ref‘ eylemiş idi. Ĥattâ rivâyet iderler ki ĥazînedede bulunan a‘lâ ve girân-bahâ sâzları pâre pâre idüp âteşe yakdı.”³⁸

121a/11-13.

³⁷ Terc.: Hatalar baĥışlayan ve suçlar örten padişahın zamanında Hâfız; sürahiyle şarap içmekte, müftü ise kadehle.

³⁸ Busbecq, Kânûnî’nin hassasiyetlerindeki artışla eş güdümlü uygulama ve yasaklarını şu ifadelerle kayda geçirmişti: “İhtiyar Padişah gün geçtikçe dine daha fazla sarılıyordu. Genç oğlanlardan oluşmuş bir takım vardı ki Sultanın karşı[sı]na geçerler, şarkı söylerler ve türlü oyunlar oynarlardı. Fakat pek muhterem sayılan bir şeyh bu hale nihayet verdirdi. Eğlenceye bir son vermezse öteki dünyada azap göreceğini padişaha ihtar eyledi. O da bu âdetinden vazgeçti. Çalgı aletlerini ateşe attırdı. Bunların altınla, kıymetli taşlarla işlenmiş olmasına bile bakmadı. Sonra padişah gümüş tabak takımlarından yemek yerdı. Fakat bunun da günah olduğunu söylemiş olacak ki şimdi toprak kaplar kullanıyor. Padişah son zamanlarda şarabı da yasakladı.” Oqier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları**, Haz. Recep Kibar, İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2002, s.123.

Vak‘anüvisler, kaleme aldıkları kroniklerde -Nişancı Mehmed Paşa’nın söz konusu yasakları irdeleyici satırlarında olduğu gibi- merkezî otoritenin iradesiyle zıt kutup teşkil etmekten uzak bir çizgi belirlemişlerdir: “Men‘-i şûrb-i şerâb. Ref‘-i çeng ü rebâb (...) şûrb-i şerâb-ı girdâr-ı nâ-savâb ki ‘amel-i şeytân-ı bed-gümân olup mûcib-i hüsrân ve müstevcib-i ‘azâb-ı nîrân olmanın külliyyen memâlik-i mahmiye-i Osmânîyye’de ‘umûmen iklîm-i sultânîyyede bulunan ehl-i imâna gereĥi gibi tenbîh-i te’kîd ve tehdîd-i teşdîd olındı ki min ba’d şerâb-ı nâ-savâb alup satmayalar. Mâl-ı helâli harâm-ı sarfe sarf etmeyeler. Zîrâ bu gülzâr-ı rûzgârıñ reng ü bûyına ve ‘işret-i dil-cûyına aldanup dahı hamr-ı pür-humârından tecerru‘ ve gül-i pür-hârından temettu‘ idenlerüñ ‘âkıbeti nedâmete müeddâ olur (...) Pes memleketde min ba’d hilâf-ı şer‘-i mutahhar fi’l-i nâ-meşrû‘ zuhûr bulmasun. Ve vilâyetde mugayir-i kânûn-ı mukarrer vaz‘ı nâ-matbû sudûr etmesün diyü teşdîd-i vâid ile tenbîh-i te’kîd olındı (...) Aña binâen ‘ibâd-ı nîkû-i‘tikâd olanlar fermân-ı lâzımü’l-iz‘ân Hazret-i Sultân-ı Selâtin zemânı işidicek bâ-şevk tâ‘at-ı tavk-ı itâate boyun virüp cümleyi mütâbaat eyleyüp herkes bü’l-heves şûrb-i şerâb ile âlûde-i harâb olmakdan kurtulup külliyyen vakayî‘-i pür-şenâyilerine istigfâr ve isti‘zâr idüp ‘ale’l-vechü’l-ta‘zîm kelime-i estagfurü’llahü’l-‘azîm vird-i zebân u hırz-ı cânları olup ‘umûmen irtikâb-ı menâhi-i nâ-mütenâhîden ictinâb eylediler. Taşa çalındı hamr. Ne satıldı ve ne alındı. Külliyyen erbâb-ı çengüñ sıklıkları dindi. Sâzendelerüñ ıklıkları sındı. Her biri künc-i gamda çeng-sıfat münhanî-kamet oldılar. Ser-be-zânûyî hayret koyup nâhun-ı nâ-ümîdi ile sîne-i pür-kîneleri hırâşide olup birer buçaga sındılar. Surâhîlerüñ boyunları unıldı. Kopuzlarüñ kulakları burıldı.

Ebû İshâk : “Ebû İshâk selâṭîn-i İlḥâniyye’den birinüñ ismidür, ya’nî ismi künyetidir Şeyḥ Ebû İshâk demekle ma’rûf idi. Niteki Ḥ^vâce bir kıṭ’anuñ evvelinde bu ma’nâya işâret ider [beyt]

به پنج شخص عجب ملک فارس بود آباد

بعهد سلطنت شاه شیخ ابواسحاق

Ḥâtem-i fîrûze buyurduğı oldur ki şûfî-mizâc olduğundan girân-bahâ cevâhirden nigîn ḥâtemi eylemezdi, pîrûzededen iderdi.”³⁹ 177a/2-5.

“Der ân maḥfil didügi Şâh Şeyḥ Ebû İshâk’uñ meclisine işâretdür.” 177a/19,20.

“Ebû İshâk’dan sonra olan zulmden ve âh ol nâz u faḥr u ni’metden ki anuñ meclisinde idi ki ‘ulemâ ve fuṣalâ ve şuleḥâ ve meşâyiḥ mecmû’ı idi. Ḥâsılı Ḥ^vâce andan sonra olan zulmden ve anuñ zemânında olan ḥuzûr u şafânüñ fevtinden şikâyet ider.” 177a/21-23.

“Ḳahḳaha-i kebk-i ḥırâmândan murâd mezkûr pâdşâhuñ gülüp oynayup ḥuzûr u şafâsıdur ki ‘ulemâ ve fuṣalâ-yı zemânla vâḳi’ imiş.” 177a/25,26.

Esed : Bkz. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Mansûr mad.

Haccâc-ı Zâlim : Bkz. Kutsal Kitaplar ile İlgili Unsurlar > herheft mad.

Hulâgû : Bkz. Şâh Şucâ’ mad.

Tanburuñ kılları kırıldı. Santûruñ veri düürldü. Nâylaruñ nefesleri tutulup sîneleri delindi. Kemânçeciler okın atdı. Yâyn yasdı. Bi’l-cümle harâbâtîleruñ hâli harâb olup ağızlarına zebâb üşdi. Şimdi hiçbir ferd âheng-i çengi bir kıla almaz oldu. Belki dâ’ire-i dehri bir pula saymaz oldu.” Nişancı Mehmed Paşa, **Târih-i Nişancı Mehmed Paşa**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1862, s.230-234.

Bu sosyal hadiseyi işleyen Bâkî’nin, gözlemini -hüsn-i ta’lil yapmak suretiyle- bir âdet üzerine binâ ettiği “Devrân ayagın şöyle şikest itdi şarâbuñ / Gûyâ ki mey-i nâba gözi degdi habâbuñ” matla’lı gazeli, yasakların şair muhayyilesinde bulduğı akse örnek teşkil etmesi bakımından önem arz eder. Bâkî, **Bâkî Dîvânı**, Haz. Sabahattin Küçük, Ankara, TDK Yay., 1994, g.269.

³⁹ Yarı değerli taşlardan biri kabul edilen fîrûze yahut pîrûzenin Fatma S. Kutlar, yedi ayrı türünden bahsetmiş ve bunlardan en değerlisi kabul edilip fîrûze-i Nişâbûrî de denilen Ebû İshâkî için; “Yüzük kaşından büyüğü olmayan ebû ishâkî fîrûze hoş renkli, şeffaf ve durudur. İçinde hiç ak yoktur, tam gök rengine ve parlaktır.” bilgisini vermiştir. Fatma S. Kutlar, “Değerli Taşlar-I : Fîrûze,” **Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları**, No: 9-10, 2003, s.61.

Mansûr : “Bu beyt Şâh Mansûr’un kışşasına telmîhdür ki ba’zı Türkmen begleri aña galebe idüp şehr-i Şîrâz’dan kaçırup ve Şâh Mansûr ‘asker cem’ idüp düşmenlerini kahr idüp yine taht-ı saltanata cülûs eyledüğine. (...) Bu beyt Hâzret-i Süleymân Peygamber’ün mühri dîve aldurup ve yine Allah te’âlâ aña müyesser eyledüğine de telmîh var. Niteki ba’zı kışaşda yazmışlardır. Hâşılı H^vâce bu beytde Şâh Mansûr’ı Cem’e ve Terekemei dîve teşbîh eylemiş.” 149a/23-29.

“Miḥnet ü ğam ğüni kûtâh olmak, Şâh Mansûr taht-ı saltanata cülûs eylemek sebebiyledür. Zîrâ H^vâce’nün ziyâde muḥibbi idi.” 169a/der-kenâr.

“(...) ve câ’izdür ki Mansûr’dan Şâh Mansûr murâd ola ki H^vâce’nün mürebbîlerindendir. Ve H^vâce bu dîvânda anı niçe yirde zîkr eylemişdür ğâh şarîhan ve ğâh kinâyeten.” 170a/1,2.

“Sulṭân Mansûr ki selâṭîn-i İlḥâniyye’nün birisidür Esed nâm bir oğlını vüzerâ vü erkân-ı salṭanat iġvâsıyla ğünâh-ı katl eyledi ki H^vâce’nün ziyâde eḥibbâsından idi. Pes bunda Şâh-ı Türkân’dan murâd Şâh Mansûr’dur ki nesl-i Hulâġû’dandur ve Siyâvuş’dan katl eylediği Esed nâm oğludur.” 229b/4-7.

Siyâvûş : Bkz. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Mansûr mad.

Sultan II. Selim : Bkz. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Şucâ‘ mad.

Sultan Süleymân : Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Bkz. Dilşâd mad.; Şucâ‘ mad.

Şucâ‘ : “Bu ğazel⁴⁰ Şâh Şucâ‘ tahtına cülûs eylediği zemânda dinmişdür. Zîrâ ol ziyâde ‘ayyâş-ı bâde-nûş idi. Ve anuñ zemânında kimse bâde-nûşları incidüp nesne dimezdi. Bu ğazel de ol zemân dinilmişdür [beyt]

صبح دولت میدمد کوجام همچون آفتاب 5

فرصتی زین به کجا باشد بده جام شراب

Terc.: Devlet sabahı açılmakta... Güneşe benzer kadeh nerde? Ele bundan daha güzel bir kısmet nereden geçecek? Sun şarap kadehini!

دردور پادشاه خطابخش جرم پوش

خواجہ قرا باکش شد و مفتی پیالہ نوش“⁴¹

23b/4-7.

“Şâh Şucâ‘ bir ‘ayyâş ve ehl-i ‘ıyş ü ‘işret pâdşâh idi ki H^vâce bir iki yirde anuğla tefâhür ider. Hazret-i Mevlânâ Câmi, Sultân Hüseyin Baykara ile eyledüğü gibi.”

110b/18,19.

“Bunda pâdşâhdan Şâh Şucâ‘ murâddur. Niteki H^vâce bir beyitte taşrîh eylemişdür [beyt]

قسم بحشمت جہ و جلال شاہ شجاع

کہ نیست باکسم از بہر مال و جاہ نزاع“⁴²

120b/30,31.

“Şâh Şucâ‘ taht-ı saltanata cülûs eyledükde ‘ayyâş pâdşâh olmak sebebiyle bâdeye icâzet virdi. Zîrâ Dilşâd andan evvel şöyle yasağ eylemiş idi ki kimse adın anmağa kâdir degül idi, degül ki içmek. Hâşılı bu beyt ma‘hûd kışşaya telmîhdür.” 167b-168a/30-1.

“Bu kışşa bizüm pâdşâhumuz Sultân Süleymân ve oğlu Sultân Selîm kışşasına benzer ki Sultân Süleymân şûrb-i hamra yasağ eylemiş idi. Oğlu Sultân Selîm taht-ı saltanata cülûs idince icâzet virdi.”⁴³ 167b/der-kenâr.

⁴¹ Beytin tercümesi için bkz. 2 numaralı dipnot.

⁴² Terc.: Şâh Şucâ‘ın azamet ve devletine yemin ederim ki, mal ve mevki için kimseyle kavgam yoktur.

⁴³ Sultan II. Selim’in tahta geçtikten sonraki bu uygulamasına Tarih-i Selânikî’de şu ifadelerle işaret edilmiştir: “(...) Ve Kadiasker Efendiler gâlibâ rikâb-ı hümayûna ‘Şarabı babanız merhûm kaldırmışlardı, bolayki sizün zemân-ı şerîfinüzde dahi memnû‘ olaydı.’ diyü söyledükleri mezkûr oldu.” Selânikî, **Tarih-i Selânikî**, 2c., İstanbul, TTK Yay., C.I, 1999, s.52. Zigetvar Kalesi’nin fethiyle birlikte İstanbul’daki işret hâline dair bkz. **A.e.**, s.62.

Söz konusu durum Râznâme’de şu ifadelerle hikâyeleştirilmiştir: “(...) Sultân Selîm Hân hazretlerinin cülûs-ı hümayûnları haberi halk içinde şâyî‘ ve Sigetvâr kal’asının fethi dahı ol esnâda vâki‘ olup ittifâkan ol mahalde ba‘zı yârân Monlâ Câmi hazretlerinin Dîvân-ı şerîflerinden tefe’ül itdüklerinde bu matla‘ vârid olup yeni başdan ‘iş ü ‘işret esâsına bünyâd urılmaga işâret ve cülûs-ı hümayûnları beşâret eyledi. [beyt]

Sâkî biyâ ki meykede-râ feth-i bâb şud / Pür kun kadeh ki devr-i şeh-i kâm-yâb şud

[Sâkî gel ki meyhanenin kapısı açıldı. Kadehimi doldur ki mutlu sultanın devri başladı.]” Kefeli Hüseyin, **Râznâme**, Haz. İ.Hakkı Aksoyak, Harvard Üni., Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004, s.271.

“Şâhdan murâd Şâh Şucâ’dur ki H^vâce’ye ziyâde iltifât üzere imiş. Zîrâ Hâcî Kıvâm anuñ vezîri ve H^vâce’nün muhibbi ve mürîdi idi.” 168b/20,21.

“Ebû’l-Fevâris, Şâh Şucâ’uñ künyetidir ki sâbıkan zıkr oldı idi ki bir ‘ayyâş ve ehl-i zevk ü bâde-nûş pâdşâh idi.” 232a/29,30.

“Bu beyt⁴⁴ telmîhdür Şâh Şucâ’uñ Lâr’uñ pâdşâhıyla muşâlağa eyledüğine, ya’nî bundan evvel Lâr’uñ pâdşâhıyla İlhanîler mukâtele ve muhârebe üzere idi. Pes Şâh Şucâ’ ki taht-ı saltanata cülûs eyledi işitdi ki Hulâgû ki Cengîz Hân’uñ oğludur, ya’nî torını; ‘Acem üstine ‘asker çeküp gelür-vardı etrâfda muhâlif olan selâtinle, ya’nî Lâr pâdşâhı ile ve gayrılar ki kendinüñ babasıyla şıkağ üzere idi. Muşâlağa eyledi ve Hulâgû ile kıttâl eylemek için müteheyi’ oldı. Rivâyet olunur ki yârisını helâk eyledi. ‘Âkıbet Hulâgû ‘askeri yek-dil ve yek-cihet olup hücum eyleyüp katle irişdürmişler dirler ki Hulâgû bunun şecâ’at ve şehâmetini görüp ziyâde begenmiş. Hattâ çok sa’y eylemiş ki diri tuta, ammâ muhkem şavaşcı olduğundan diri tutmağa müyesser olmayup katl eylemişler. Pes beyt ol zemânda etrâf pâdşâhlarıyla olan muşâlağa ve emn ü emâna telmîhdür.” 110b/2-10.

“Mâh-ı emn ü emânda iki ma’nâ melhûzdur. Birisi oldur ki ke’enne-hu muşâlağa ol ayda vâkı’dür. Birisi de oldur ki Muharrem eşhür-i hürumdandır. Anda kıttâl harâmdur, zîrâ eşhür-i hürum dördür, birisi ferddür, ya’nî yalnız. Ve üçü de serddür, ya’nî mesrûddur ki birbiri ardınca gelür. Ferd Receb ayıdır ve mesrûd Zî’l-ka’de ve Zî’l-hicce ve Muharrem. Pes Muharrem eşhür-i hürumdan olduğün emn ü emân ayıdır ve muşâlağa bu senede olduğün emn ü emân, şulh u şalâh senesidir.” 110b/12-16.

“Sâbıkan bir iki yirde zıkr oldıydı ki Şâh Şucâ’ bâde-nûş pâdşâh imiş ki kendi zemânında hiç kimseye bâde içmege men’ yoğ imiş.” 256b/17,18.

“Şucâ’un bahâdırlığı meşhûrdur. Hattâ Timûr’la ceng eyledükde otuz biñ ere mâlik imiş. Ve Timûr ikiyüz biñ. Hikâyet olunur ki Timûr ‘askerinüñ şülüsini helâk eyledi.

⁴⁴ ببين هلال محرم بخواه ساغر راح
که ما امن وامانست و سال صلح و صلاح

Terc.: Muharrem ayının hilâlini gör ve şarap kadehini iste; zira emn ü emân ayı ve sulh u salâh yılıdır.

Şöyle ki Timûr bahâdırlığı peşend idüp kaçd ider ki bunu diri girift eyleye. ‘Âkıbet müyesser olmayup görür ki ‘askerini kırıyor. Buña yağmur gibi ok yağdururlar. Pes anuñla helâk olur. Pes bu ma‘nâya nisbet Hâce’nün ‘tenhâ ber hezârân zed’ didügi yerinde olur. Zîrâ bundan evvel Türkmânla şavâş eylemiş ve Türkmân mübâlağa ‘asker imiş. Ekşerini helâk eylemiş. Hâşılı hâdden bîrun bahâdır imiş.” 256b/26-31.

Bkz. Peygamberler ile İlgili Unsurlar > Süleymân mad., Yûsuf mad.; Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Dilşâd mad.

Timur : Bkz. Hükümdarlar ile İlgili Unsurlar > Şâh Şucâ‘ mât.

Üveys : “Sultân Üveys selâtîn-i İlhâniyye’den birinüñ ismidür, laqabı Ğıyâşü’-d-dîn’dür. Selmân-ı Savecî’nüñ memdûhlarındandır.” 203b/10,11.

2.1.1.2. Devlet Erkânı ile İlgili Unsurlar

Âsaf, Âsaf bin Berhiyâ : Âşaf bin Berhiyâ, Süleymân Peygamber’ün vezîri. Ve bu beytde Hâce’den murâd oldur, Hâzret-i Süleymân degüldür ba‘zılar zann eyledügi gibi.”⁴⁵ 26a/19,20.

“Hâce’den câ’izdür ki Âşaf murâd ola ki ‘Acem hâceyi vezîrde isti‘mâl ider. Ve câ’izdür ki Hâzret-i Süleymân ola ve aña hâce ıtlakı mecâzen ola.” 46b/13,14.

“Âşaf Süleymân Peygamber’ün vezîrinüñ ismidür. Âşaf bin Berhiyâ dirler. Vezîrlere Âşaf ve pâdşâhlara Süleymân dirler, ta‘zîmen. Zîrâ Âşaf evliyâdan idi. Nitekim kelâm kitâblarında mübeyyendür.”⁴⁶ 117b-118a/31,1.

⁴⁵ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

⁴⁶ “Âşaf”ın Süleyman Peygamber’in veziri olarak kabul görmesi nedeniyle değerli devlet adamları ve vezirler hakkında da Âşaf kullanımı istiâre yoluyla yerleşmiş ve edebi gelenek içindeki yerini almıştır. “Âşaf”ın vezirle eş anlamlı olarak kullanıldığına dair bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2c., İstanbul, MEB Yay., C.I,1993, s.92.

“Âşaf b. Berahyâ’nın kimliği hakkında farklı rivâyetler söz konusudur. Hz. Dâvûd zamanında ahit sandığını asıl yerine nakletmekle görevlendirilerek, bu vazifesini Hz. Süleyman’ın inşâ ettiği mâbede ulaştırana dek sürdürdüğü ifade edilen Âşaf, peygamber olarak da nitelendirilmiştir. Yine İslâmî kaynaklarda Hz. Süleyman’la akraba gösterilmiş yahut güvendiği biri, kâtibi ve vezîri olduğu

“Âşâf’dan murâd bunda Şâh Şucâ’uñ vezîri Kıvâmü’-d-dîn’dür ki H^vâce’nün mürebbîsidür.” 168b/26,27.

Kıvâmü’-d-dîn : “H^vâce bunda efendi dimekdür ki cânândan ‘ibâret ola. Ve ihtimâldür ki h^vâce Kıvâmü’-d-dîn Hasan ola veyâ Kıvâm-ı ekber ola; sâbıkan zıkr olınan gibi ki vezîrlere h^vâce dirler.” 10a/3-5.

“Kıvâm feth-i kâfla ve kesr ile lûgatdür; niteki İmâm-ı Zevzenî, Lebîd-i ‘Âmirî’nün kaşîdesi ki mu‘allâkatuñ birisidür, anuñ şerhinde dimişdür.

قوام الشئ وقوامه بالكسروالفتح مايقوم به الشئ والكسرافصح

Hâcî Kıvâmü’-d-dîn Hasan, Sultân Hasan İlhanî’nün ve anuñ oğlu Sultân Şeyh Üveys’uñ vezîr-i a‘zamı idi. Niteki H^vâce Hâfız anuñ vefâtı târîhinde buyurmuşdur [beyt]

سروراهل عمايم شمع جمع انجمن

Şâhib-i şâhib-kırân Hâcî Kıvâmü’-d-dîn Hasan. Zîrâ ‘Acem şâhib ‘ibâretini ekser vezîrlerde isti‘mâl iderler. Huşûşâ şâhib-kırâne izâfeti mezkûr müdde‘âyı müeyyiddür. Bundan evvel vezîr-i a‘zam Kıvâm-ı ekber idi ki Hâfız anuñ vefâtı târîhinde a‘zam-ı Kıvâm demekle ta‘bîr ider [beyt]

اعظم قوام دولت ودين انكه بر درش

از بهر خاكبوس نمودي فلك سجود

Bundan sonra Hâcî Kıvâmü’-d-dîn Hasan on yıl vezîr-i a‘zamlık manşibını sürmüşdür. Niteki ikisinün târihlerinden mefhûmdur. Ve bu Hâcî Kıvâm, H^vâce için bir medrese bünyâd eylemişdür. Ve H^vâce niçe yıllar tadrîs ü tezkîre meşgûl olmuşlar ve Tefsîr-i Keşşâf’uñ niçe muğlak yirine hâşiyeler ta‘lîk eylemişler. Ve Sekkâkî’ye de câ-be-câ hâşiyesi vardır.” 8b-9a/26-5.

yorumlamasına gidilmiştir. Müfessirler arasında da Kur’an’da geçen Sebe melikesinin tahtının getirilmesi eylemini göz açıp kapayıncaya kadarlık bir sürede yapacağını ifade eden zâtın (en-Neml 27/38-40) Âsaf b. Berahyâ olduğu üzerinde büyük ölçüde görüş birliği bulunmaktadır. Âsaf hakkındaki diğer rivâyetler için bkz. Ömer Faruk Harman, “Âsaf b. Berahyâ,” **DİA**, İstanbul, C.III, 1991, s.455; Tökel, **a.g.e.**, 325-329.

“H^vâceden murâd Kıvâmü’-d-dîn’dür.” 25b/1.

“Haqq-ı kadîm didi. Zîrâ H^vâce Kıvâm temâm ‘ömrinde velî-i ni‘meti olmuştur ve ‘ahd-ı dürüst didüğü anuñçündür ki ‘uhdesine almış imiş ki H^vâce’nün devâm-ı devleti içün ba‘zı nesneye meşgûl ola.” 25b/7-9.

“Âşaf-ı ‘ahdden bunda murâd zemânınun vezîr-i a‘zamıdır ki Kıvâmü’-d-dîn Hasan’dur.” 41b/16,17.

“H^vâce-i cihândan murâd Kıvâmü’-d-dîn Hasan’dur.” 67a/3.

“Âşaf-ı sâniiden murâd Kıvâmü’-d-dîn Hasan’dur ki H^vâce’nün mürebbîsidür. Ve bu dîvânda her yirde ki Âşaf-ı sâni veyâ Âşaf zıkr olsa murâd Kıvâmü’-d-dîn Hasan’dur.” 70a/14,15.

“H^vâceden bunda murâd vezîrdür; niteki sâbıkan beyân olmuş idi.” 170b/29,30.

“Kıvâmü’-d-dîn bunda H^vâce’nün mürebbîsi olan vezîrün lağabıdır ve ismi Hasan’dur Kıvâm’uñ kâfında fetha ve kesre câ’izdür, ammâ kesr efşahdır.” 170b/30,31.

“Seb‘a-i mu‘allağanun üçinci kaşîdesinün ki Lebîd bin Rebî‘a’nun kaşîdesidür. İmâm-ı Zevzenî ki şârihlerinün eşheridür, buyurnıştur:

قوام الشيء وقوامه بالكسروالفتح والكسرافصح مايقوم به

170b/der-kenâr.

“H^vâceden bunda murâd vezîr-i a‘zâmdur.” 226b/30,31.

sâhib-dîvân, Nizâmü’l-mülk : “Şâhib-dîvân vezîr-i a‘zamlarda isti‘mâl olunur. Ve ‘Acemde Nizâmü’l-mülk nâm bir vezîr-i a‘zam gelmiştir ki Bağdâd’da Nizâmiye Medresesi anuñdur; anuñ da lağabı ba‘zı tevârihde şâhib-dîvândur.” 33b/10,11.

2.1.1.3. Şâirler, Âlimler, Mutasavvıflar ve İlgili Unsurlar

Aristo : “Aristo hükemâdan Eflâtun’un şâkirdidir ki İskender-i benî-feylesûfun üstâdudur Eflâtun da Bokrât-ı hakîmün şâkirdidir. Ba’zılar bunları Hâzret-i İbrâhim Peygamber’ün milleti üzere idi dirler, ya’nî ehl-i İslâmdandır.”⁴⁷ 220b/24-26.

Bokrat : Bkz. Şâirler, Âlimler, Mutasavvıflar ve İlgili Unsurlar > Aristo mad.

Efdâlû’d-dîn : “Ve Efdâlû’d-dîn hem şeyh ve hem ehl-i ‘ilm ve hem şâ’ir idi.” 228b/der-kenâr.

Eflâtûn : “Felâtûn Eflâtûn’dan muhaffefdür. Zîrâ kânûnlarıdır bir kelimenün ki evvelinde hemze olsa tahfîfen hemzesini hâzîf eylemek. İskender ve Skender ve efgâr ve figâr gibi.” 279b/10,11.

“Felâtûn riyâzet çekmegiçün kendüye küp şeklinde bir hücre peydâ eylemiş imiş ki dâ’imâ anda oturmak oturur ve тұurmuş. Pes Hâce şerâbı hum-nişînlikde Eflâtûn’a teşbîh eylemiş.”⁴⁸ 279b/12,13.

Bkz. Şâirler, Âlimler, Mutasavvıflar ve İlgili Unsurlar > Aristo mad.

Hâfız-ı Şîrâzî : “Murâdî⁴⁹ Pâdşâh Yezd’e ta’rîzdür. Zîrâ anı medh eyledi ve câ’ize virmedi. Niteki bir kıt’ada buyurur [beyt]

⁴⁷ Halifelerin yönlendirmesi sonucu VIII. yüzyılda başlayan çeviri hareketleri ile tanındığı İslâm coğrafyası üzerinde derin etkiler uyandıran, derslerini öğrencileri arasında dolaşarak verdiğinden kurduğu felsefî ekole de el-meşşâî -yürüyen- denilen, pek çok ilmin kurucusu kabul edilen ve doğu edebiyatında da aklın paradigması olan bu ilkçağ Yunan filozofu hakkında da -her ün sahibi kimsede teamül üzere olduğu gibi- menkıbeler uydurulmuştur. Bu hikâyeler Helenistik dönemde olduğu gibi felsefenin İslâm toplumuyla entegrasyonunu sağlamayı amaçlı, şuurlu bir politikanın semeresi olarak da ortaya çıkmıştır. Mahmut Kaya, Aristo’ya dair geliştirilen kabul ile ilgili bir olgu olarak, İskender’e hitap olduğu iddiasıyla Aristo’ya dayandırılan pek çok mektubun, Allâh’a hamd ile söze başlanması özelliği ve dünya nimetlerini küçümseyici, tevekkül ve tevazuyu salık verici ifadelerden oluşan dokusu nedeniyle Aristo ile bağıntılı olması ihtimalinin söz konusu edilemeyeceğini ifade eder. Mahmut Kaya, **İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi**, İstanbul, Ekin Yay., 1983, s.63; Kaya, “Aristo”, **DİA**, İstanbul, s.375-378.

⁴⁸ Tecridî bir hayat anlayışını benimseyerek küp de dahil olmak üzere bulduğu hemen her yerde uyuyan kişi Sûdî’nin temas ettiği gibi Eflâtun değil; Eflatun’un öğretimine “vakit kaybettirme” diyen kinik Yunan filozofu Diojen’dir. Diojen ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Sena, **Büyük Filozoflar Ansiklopedisi**, İstanbul, Nebioğlu Yay., C.I, 1957, s.573-575.

شاهرموزمندیده یکزمان صد لطف کرد

شاهیزدم دیدم مدحش کردم و هیچم نداد

“Ḥazret-i Ḥ^vâce’nün menâkıbında yazmışdır ki Ḥ^vâce Yezd şehrinden gayrı temâm ‘ömrinde bir yire varmamışdır, ol ise üç günlük yoldur ancak.” 20b/9,10.

“Ḥ^vâce Ḥâfız ḥazretlerinün bâ kâfiyesinde ve sâ-yi müşellese ve cim ve hâ ve hâ kâfiyelerinde vâkı’ olan gazelleri gayetle süst ü vâhi vâkı’ olmuş. Ammâ şâdda vü zâdda ve tâ vü zâ ve ‘aynda olanlar mezkûr gazellerden a’lâ vâkı’ olmuş. Ammâ gaynda ve fâ vü kaf ü kâf ve lâmda vâkı’ olanlar daḥı a’lâdur. Bâkîsi mertebe-i ‘ulyâdadur kimi serḥadd-i i’câz ve kimi i’câza qarîb. Ḥaşıl-ı kelâm cemî’ hurûfda berâber ve hemvâr şî’r söylemek Ḥazret-i Molla Câmî’ye maḥşûşdur.” 21b/20-25.

“Kâlıbdan murâd vücûd-ı Ḥ^vâce’dür, mu’arrebdir.” 32b/21.

“Ḥ^vâce kendünün vücûd-ı şerîfini çürümüş kemige ve cânânun kâmetinün sâyesini rûhun ‘aksine teşbîh eyledi. Ve bu teşbîhden lâzımdur ki vücûd-ı cânân rûh ola. Ve Ḥazret-i ‘İsâ’yı zikr eylediği ihyâ-yı mevtâ olduğu içündür. Ve Ḥazret-i ‘İsâ’nun lakabı Rûhu’llâh’dur. Bu beyt Ḥ^vâce’nün nâzik ebyâtındandır.” 32b/24-26.

“Mollaları ḥikâyet iderdi ki bir gün Ḥ^vâce’ye Kıvamü’-d-dîn Ḥasan bir ḥil’at giydürür ve bu ḥil’at Ḥ^vâce kaddine kûtâh gelür. Meger Ḥ^vâce ḥazretlerinün kadd ü bâlâsı ḥadd-i i’tidâlden mütecâviz imiş. Pes Kıvâm lâṭife tarîkiyle Ḥ^vâce’ye کتایف ماکوتاهی diyecek Ḥ^vâce de bu beyti bi’l-bedâhe söyler.” 33b/27-29.

“Kendüleri ehlu’llâhdan bir vücûd-ı şerîf imiş; ḥâşâ ki anlardan muḥâlîf-i şer’ bir iş şâdır ola.” 39a/24,25.

“Bu beyt Ḥ^vâce’den tefe’ül tarîkıyla vâkı’ olmuş. Şöyle rivâyet olunur ki Ḥ^vâce’nün bir münkiri var imiş ki ḥâl-i ḥayâtında Ḥ^vâce’ye ta’n u teşnî’ idermiş. Ḥazret-i Ḥ^vâce vefât idince cinâzesine varmağa mümteni’ olur ve gayrıları da varmadan men’ idermiş. Ḥ^vâce’nün eḥibbâsından birisi meger ol meclisde ḥâzır bulunup eytmış ki

⁴⁹ عمرتان باد و مرادای ساقیان بزم جم

کرچمجام مانشد پر می بدوران شما

Terc.: Ey Cem meclisinin sâkileri, zamanınızda kadehimiz şarapla dolmadı ama yine ömrünüz uzun olsun, muradınıza erişin!

H^vâce'nün da'vâsı bu idi ki 'benüm dîvânım her ne niyetle feth ü keşf olursa hasb-i hâl vâki' olur' gelin dîvânını açalum görelüm ne gelür. Dîvânını açınca Allah'ın emriyle bu beyt gelür. Pes ol münkir tevbe idüp hâzır cemâatle kâlkup meyyitine hâzır olurlar." 66a/9-15.

"Gevher-i manzûmeden murâd şî'ridür." 71b/13.

"Bünyâddan murâd vücûdudur." 79b/22.

"H^vâcenün ba'zı hurûfda vâki' olan gâzelleri ziyâde süst ü vâhidür." 111b/24,25.

"Hirmenden murâd vücûdudur mecâzen." 112a/16.

"Bu gazel⁵⁰ H^vâce'nün oğlunun vefâtına merşiyedür." 113a/9.

"Bülbülden murâd H^vâce kendisidir. (...) Ve murâd gülden oğuldur." 113b/9,10.

"Tûtîden murâd yine kendidir ve şekerden oğlu." 113b/18,19.

"Kand-i Parsî izâfet-i beyânîyyedür. Murâd kand-i Parsîden kendinün şîrîn eş'ârıdır." 161a/16,17.

"Fuşahâ ve büleğa ve şu'arâ-yı Hind benüm şî'rüm şehr-i Bengâle'ye varıcak hep buña râğbet iderler. Belki dahı gayrının şî'rine i'tibâr eylemezler.⁵¹ Hâşılı kendi şî'rini ziyâde maqbûl u merğub i'tibâr ider." 161a/19-21.

"Benüm şeyhüm ki Pîr Maḥmûd-ı Gül-reng'dür; Ḥasan-ı Ezrak-pûşun aşḥâbı ḥaḳḳında ḥabâsete ve rûsvâluga icâzet virmedi. Yoḥsa ḥikâyeler var idi, ya'nî anların niçe kabâyih ü mişâlini bilürdüm. Anı nazm idüp bunları hicv eylemek murâd idündüm. Ammâ şeyhüm mâni' oldı ki 'dervişlik şabr u taḥammüldür.' didi. Zîrâ dervişlik tarîkinde kin ve kibr olmaz. Bunda ezrak-pûşları mürâyîlerle ta'bîr eyleyen 'indî tefsîr eylemiş.'⁵² 175a/21-24.

⁵⁰ بلبلې خون جگر خور دوکلي حاصل کر

دباد غیرت بصدش خار پریشان

Tercüme: Bir bülbül gönül kanları yuttu da bir gül elde etti; ama kıskançlık rüzgârı, gönlünü yüzlerce dikenle perişan bir hâle getirdi.

⁵¹ Hâfız'ın bu iddiasını hâvî beyit şu şekildedir:

شکر شکن شوند همه طوطیان هند

زین قند پر سی کی بنکاله میروند

⁵² Redd-i Şem'î.

“İmdî bu iki hâl açılusun, ehibbâdan dûr u mehcûr olan kimseler anlara mektûb irsâl eyledükde mektûbında bu beyti yazarlar.”⁵³ 176a/29,30.

“Gevherden murâd eş‘ârîdur ve nâ-süfteden murâd kimsenün ħâyîdesi olmayup kendi güfte-i ħâşî olduğına işâretdür. Ĥ^vâce’nün bu sözi delâlet ider ki bu ħazeli fużâlâ-yi ekâbirden bir kimseye dimiş ola el-ilmü ‘indallâh.”⁵⁴ 188b-189a/31,1.

“Bu mışra‘ da ziyâde meşhûrdur.”⁵⁵ 190b/27.

“Bu beyt de zürefâ arasında ziyâde meşhûrdur.”⁵⁶ 191a/18.

“Ĥ^vâce’nün bu beyti meşhûr ebyâtındandır.”⁵⁷ 193a/9.

“Bu beyt Selmân’un göz ağrısı sebebiyle niçe zemân evde oturup taşra çıkmadığından ta‘bîrdür.”⁵⁸ 205a/11.

“Câ’izdür ki bu beyt ekâbir zemânının birinün ‘adem-i kerem ü ihsânına ta‘rîz ola.”⁵⁹ 206a/19,2.

“Güfte-i Ĥâfız’dan murâd şi‘ridür.” 208b/12.

یاد باد آنکه سرکوي توام منزل بود ⁵³

دیدم را روشنی از خاک درت حاصل بود

Terc.: Anılsın o demler ki senin civarın konağımdı, kapının toprağı gözümü aydınlatıyordu.

یادباد آنکی باصلاح شمامیشدر است ⁵⁴

نظم هرکوناسفته که حافظ را بود

Terc.: Anılsın o demler ki Hafız’ın delinmemiş inciye benzeyen şiirleri, tashihinle düzelir, doğrulurdu.

در تنکناي حیرتم از نخوت رقیب ⁵⁵

یارب مباد آنکه کدا معتبر شود

Terc.: Rakibin gururuna şaşıyorum, hattâ canım bile sıkılıyor. Yarabbi, dilenci itibar sahibi olmasın, yüce mesnetlere ulaşmasın.

بس نکته غیر حسن بیاید که تاکی ⁵⁶

مقبول طبع مردم صاحب نظر شود

Terc.: Birisinin nazar sahiplerince makbul olması için onda güzellikten başka daha çok şeyler bulunması lazım.

کو هر پاك بیاید که شود قابل فیز ⁵⁷

در نه هر سنك وکلي لؤلؤ مرجان

Terc.: Feyzi kabul etmek için temiz bir yaratılış gerek. Yoksa her taş, inci; her balçık, mercan olmaz.

خبر بلبل این باغ بیر سیدکه من ⁵⁸

ناله میشنوم کز قفسی می آید

Terc.: Bu bağın bülbülünün hâlini sorun. Bir kafesten gelen bir feryat duyuyorum, galiba tutulmuş, kafese girmiş!

کلي نچدز بستان لطف او حافظ ⁵⁹

مکرنسیم مرؤت در این چمن نوزید

Terc.: Ĥâfız dilek bağından bir gül bile deremedi. Yoksa buralara mürüvvet rüzgârı esmedi mi ki?

“(…) nazmı hemân incü dizisidür ki ehli yanında ziyâde maqbûl ü mergubdur.” 203b/21,22.

“Selâtin-i İlḥâniyyenün ekseri Bağdâd’da oturlardı. Ve Selmân anların meddâhlarından idi. Ve H^vâce ile ziyâde teveddüd üzere idi. Pes anda varup kâm-rân olmak ister.” 211b/28,29.

“Rivâyet olunur ki H^vâce’nün cânânı bir seher ḥânesine gelüp müşerref eyler. H^vâce dahı bu ğazeli nazma getirür.”⁶⁰ 214a/8,9.

“Molla Muşliḥu’d-dîn Lârî rivâyet iderdi ki bu ğazel⁶¹ H^vâce’nün ḥâtûnına mersîyesidür diyü.” 221b/25.

“Ḥalvetî buyurduğı anuḡıındur ki H^vâce dervişân-ı Ḥalvetî’ dendür ve nâfe-ğüşâluğı andan misk gibi maqbûl ve mu‘azzez ebyât ü eş‘âr şâdır olduğıındur.” 223a-b/31,1.

“Bu üç beyt delâlet ider ki H^vâce’nün seferden bir ‘azîz dostı kudüm eylemiş ola. Ve ba‘zılar didiler ki Şâh Mansûr, Bağdâd’dan Şîrâz’a gelmege işâretdür ve’l-‘ilmü ‘indallâh.”⁶² 223b/2,3.

“Ba‘zı Şîrâzîlerden mesmû’dur ki bu beyt H^vâce’nün türbesinde ketb olan ebyâtındandır.” 279b/28-30.

“Bu beyt de türbesinde mektûb olan ebyâtındandır didiler.” 280a/13,14.

Bkz. Tasavvufi Tipler ile İlgili Unsurlar > derviş ve kalender mad.

Hasan-ı ezrâk-pûş ve tâifesi : “Benüm yanağan sînemün âhı düttüni bu ḥâm tókmişleri yakdı, ya’nî bu ezrâk-pûşları. Zîrâ H^vâce’nün bunlarla çok ‘arbedesi geçmiştir. Niteki maḥallinde beyân olunur in-şâ’allâhu ta‘alâ. Efsürdegân-ı ḥâm

⁶⁰ دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند

واندران ظلمت شب آب حیاتم دادند

Terc.: Dün gece seher çağı beni gamdan kurtardılar. O gece karanlığında bana ab-ı hayât sundular.

⁶¹ آن یارکز و خانه ماجای پری بود

سرتاقدمش چون پری از عیب بری بود

Terc.: Evimizi peri yurdu hâline getiren sevgili baştan ayağa kadar peri gibi ayıpsızdı, kusursuzdu.

⁶² Sûdî’nin işaret ettiği gazelin matlâ’ beyti şu şekildedir:

سحرم دولت بیدار ببالین آمد

کفت برخیز که آن خسرو شیرین آمد

Terc.: Seher çağı, uyanık baht, yastığının baş ucuna geldi de dedi ki: Kalk, o şirin Husrev geldi.

ta‘bîrinde ziyâde nâ-kâbiliyyetlerinden ‘ibâretdür. Zîrâ iki şıfat bile her şeyde mezmûmdur ‘ale’l-huşûş ki insanda.” 12a/7-10.

“Ve ezrak-libâs Şeyh Hasan-ı ezrak-pûşdan kinâyetdür. Niteki gelse gerek.” 143a/2,3.

“Ezrak-pûşân, Hasan-ı ezrak-pûşun hulefâsı ve müridleridür ki anlar cemî‘an gök esbâb giyerler Halvetî şûfîleridür ve Pîr-i Gül-reng’ün aşhâbıyla zıddiyyet üzere imiş. Hattâ gâh olur imiş ki aralarında külli gavgâ olur imiş. Şöyle ki müşâtemeye müeddâ’ olur imiş. Niteki beyt-i sâbıkda bu ma’nâya îmâ buyurmuş idi [beyt]

نیکئی پیرمغان پن کی چومابدمستان

هر چی کردیم بچشم کرمش ز بیابود 175a/16-20.

‘**Irâkî** : “‘Irâkî şu‘arâ-yı şûfiyyeden bir fâzılun mahlaşıdır. Ve ismi İbrâhim ve lakabı Faḥru’d-dîn’dür. Reyân-ı hadâsetinde ve hadâset-i sinnde kendi şehrinde ki Hemedân’dur ‘ulûm-ı zâhireyi temâm tekmîl eylemiş müsta‘idd dânişmend imiş. Ve Bint-i Hâtûn medresesinde mu‘îd-i kâmil imiş ve gâyetle hoş-âvâz ve hoş-h’ân imiş. Kur‘ân-ı Şerîf veyâ na‘t-ı resûl okıduḡda meclisinde çok kimesne ḡaşy olurmuş. Ammâ dilinde tâze cevânlar ziyâde meyl ü şûr u şegab var imiş ki bir nefes mahbûb yüzine bakmasa bî-karâr ü bî-ârâm olurmuş. Ziyâde ‘âşık-meşreb ü ‘aşk-pîşe kimesne imiş. Ebyât u eş‘ârında sûziş-i mahabbet hüveydâ ve zâhirdür. Bu maṭla‘ anuḡ eş‘âr-ı dil-sûz u dil-fürûzundandır. Kazâ-yı İlâhîyle bir gün şehrine birkaç kalender gelür ki yanlarında bir güzel küçük var imiş. ‘Irâkî bunlarla küçük bahânesiyle ihtilâṭ eyler. Birkaç gün Hemedân’da olduḡdan sonra ârzû-yı Hindistân iderler. ‘Irâkî bunlar ile yâr olup Hind’e bile gider. Şehr-i Mûltân’a dek bunlara yoldaş olur. Ol zemânda Multan’da Şeyh Bahâü’d-dîn Zekerıyyâ nâm bir ‘azîz var imiş. ‘Irâkî aḡa mürîd olur.⁶³ Şeyh bunu ḡalvete koyar ve birkaç gün bunun terbiyesiyle muḡayyed olur.

⁶³ Devletşâh’ta ‘Irâkî’nin, Hemedan’da Kalenderîlerle karşılaştıktan sonra Mûltân’a gitmeden önce Bağdat’ta -ileride intisâp edeceḡi kimse olan Bahâü’d-dîn Zekerıyyâ-yı Mûltânî’nin şeyhi- Şehâbü’d-dîn es-Sühreverdî’ye tâbî olduḡu, gençlere nazar etmekten kendini alıkoyamadıḡı, bir nalbantın çocuḡunu seyretmesi hâlinin şeyhine duyurulması üzerine, şeyhi tarafından Bahâü’d-dîn Zekerıyyâ’nın yanına Mûltân’a gönderildiḡi yönünde bir rivâyet bulunmaktadır. Devletşâh, **Devletşâh Tezkiresi**, Terc. Necati Lugal, İstanbul, Tercüman Yay., C.2, s.215,216.

Azcuğ zemânda murâdına vâsıl olup bu gâzeli nazm idüp şavt-ı a'lâyla bunu nağmeye getürür. Hâsûdlar bunu şeyhe gamz iderler ki hâlvete kodusın 'Acem bu gâzeli yırlar diyü. Şeyh anlar ki 'Irâkî zirve-i kemâle 'urûc eylemiş. Bunu hâlvetten çıkarup kerîmesini bunun 'akd-i nikâhına getürür. Hâşılı bunun menâkıbı tafşîle muhtâc yirlerdür. Bir miqdârını Hâzret-i Mevlânâ Câmî, Nefehatü'l-üns evâhîrinde zıkr eylemişdür. Murâd idinen anda görsün." 127b-128a/20-6.

Kâtibî : "Bu beyt Kâtibî'ye ta'rîzdür ki H^vâce'ye Yezîd'ün şi'rini dîvânının evveline tazmîn eylediğün dâhl eylemiş idi.

انراکه خوانی استاد کرنبری بتحقیق

صنعت کرسست لیکن شعر روان ندارد

172b/1,2.

"Hâşılı dil-firîb ü dil-pezîr degüldür; fi'l-vâkı' Kâtibî'nün eş'ârı muşanna' ve muhayyeldür, huşûsiyle meşneviyyâtı. Ammâ H^vâce'nün eş'ârı gibi şafâ-bağş ve rûh-efzâ degüldür." 172b/5,6.

Mahmûd-ı 'Attâr : "Dürdî-keşân-ı yek-reng, Şeyh Mahmûd-ı 'Attâr'dan kinâyetdür ki H^vâce hâzretlerinin pîridür. Niteki in-şâ'allâh tafşîli mahallinde gelecekdür." 141b/1,2.

"(...) ol şeyh Mahmûd-ı 'Attâr'dur ki in-şâ'allâh te'âlâ bu dâl kafiyesinde anuñ tafşîli gelecekdür ve ol, H^vâce'nün pîridür ki şâhib-i hângâh olmamışdur belki hemân 'attârlıgla ma'îşet ider imiş." 173a-b/30-1.

"(...) şâhib-i hângâh degül; ya'nî seccâde-nişîn olup şûfîler cem' eyler şeyhlerden degül. Hâşılı mürâyî meşâyihden degül." 173b/2,3.

"Dürdî-keş vaşf-ı terkîbîdür, murâd bâde-nûşdur ve bunda pîr-i dürdî-keşden murâd Şeyh Mahmûd-ı Gül-rengdür ki sâbıkan beyânı geçdi." 242a/2,3.

Bkz. Pîr-i mugân mad.

Mansûr : “Cürmi ve günâhı ol idi ki esrâr-ı Hudâ’yı âşkâre eylerdi; ya’nî ene’l-Hâk söylerdi. Hâşılı uluhiyyet da’vâsını eylerdi.” 119a/6,7.

Şeyh-i Câm : “Şeyh-i Câm’dan bunda maşşûd Şeyh Aḥmed Nâmıķî ḥazretleridür ki Mevlânâ Câmî ile bir şehrdendür ki Câm dirler. Niteki Ḥazret-i Mevlânâ Câmî buyurur [kıt’a]

مولدم جام و رشحه قلمم

جرعه جام شيخ الاسلام يست

زين سبب در جریده اشعار

بدمعنى تخلصم جام يست

Ve her yirde ki şu‘arâ-yı ‘Acem Şeyh-i Câm dirler; murâd Şeyh Aḥmed Nâmıķî ḥazretleridür ve kışşası tafşîliyle Nefehâtü’l-üns’de mezkûr u mestûrdur ki ol kitâb-ı müsteḥabun cümle-i ‘acâyibindendür.” 10a/7-11.

Şeyh San‘ân : “Bu gazelün üç beyti Şeyh Şan‘ân; ya’nî ‘Abdü’r-rezzâķ Yemenî kışşasına telmîḥdür ki anuñ kışşasında Türkîce bir kitâb söylenmişdür ve Fârisîde Şeyh ‘Atṭâr ḥazretleri Mantıķu’t-ṭayr’da bunuñ aḥvâlin beyânı içün bir mufaşşal ḥikâyet getürmişdür ki ol kitâbuñ andan muṭavvel ḥikâyesi yoķdur ki evveli budur:

شيخ صنعان بود پير محترم

بامريد چار صداندر حرم

Ḥ‘âce’nün bu gazelden ğayrı niçe gazelde daḥı bu kışşaya telmîḥâtı gelür in-şâ’ allâhu te‘âlâ. Pes bunda redif vâķi‘ olan mâ lafzları mezkûr şeyḥün mürîdleri cânibindendür.” 17a/16-21.

“Mezkûr şeyhün müridleri müşâvere eylediler ki pîrümüz kız sevdi ve bâde içdi ve envâ’-ı menhiyyâta irtikâb eyledi, belki Şeyh ‘Atţâr didügi gibi kâfir oldu.” 17a/26,27.

dûş, mescid, meyhâne : “Dûş dün gice ve mescidden murâd Mekke’dür ve dûşden murâd zemân-ı sâbıkdur haqîkati murâd degüldür.” 18b/15,16.

“(…) Mekke’den Kayseri şehrine geldi kâfir ilinde iken mey-hânedenden de murâd budur.” 18b/22.

“Şeyh Şan’ân ‘Abdü’r-rezzâk Yemenî’dür.” 73a/17.

“Şeyh Şan’ân böyle ‘azîmü’ş-şân mürşid iken Kayseriye şehri kâfir elinde iken bir kâfir kızına ‘âşık oldu hınzırlarına çobanlık eyleyüp kızla şürb-i hamr eyleyüp hîç bed-nâmlık fikrini eylemedi. Hâşılı kız şeyhden hamr taleb eyledi şeyh ise efkar-ı nâsdan idi ve hîç nesneye mâlik degül idi, vardı bir hammâre hırkasını bir miqdâr şerâba rehn eyledi ve getürdi kızla içdi.” 73a/21-24.

“Mezkûr şeyhe şîrîn kalender didügi anuñçündür ki hırkasın şerâba rehn idüp ‘üryân kaldı.” 73a/27,28.

“‘Rind-i ‘âfiyet-sûz’dan bunda murâd ‘Abdürrezzâk Yemenî’dür. Kimyâgerlikden murâd eyledügi tevekkül ü kanâ’atdur (...) Ba’zılar didiler ki ‘rind-i ‘âfiyet-sûz’ Pîr-i Gül-reng’dür ve’l-ilmü ‘indi’llâh.” 209b/1-4.

Üveys Karânî : Bkz. Âyet ve Hadisler ile İlgili Unsurlar > nefes-i bâd-ı Yemânî mad.

Zahîr-i Faryâbî : “Hâce, Zahîr’ün şî’rini Selmân’uñ ve Hâce’uñ şî’rine tercîh ider. Bâ-huşûş ki Selmân’a şâ’ir-i sâhir ve Hâce’uñ nañl-bend-i şu’arâ-yı ‘Acem dimişler. Fi’l-vâkı’ Zahîr’ün kelâmında olan halâvet ve şafâ bir şâ’irün kelâmında yoktur. Meger Hazret-i Mevlânâ Câmî’nün ki envâ’-ı şî’rde kaşabü’s-sabk iletmış - kaddisu’llahu’l-sırrehu’l-‘azîz- Hâşılı Hâfız’uñ şî’ri Zahîr’ün şî’rinden yegdür. Zîrâ şarf-ı ‘irfândur ve Zahîr’ün şarf-ı mecâzdur.” 275a-b/30-2.

2.1.2. Tarihî ve Efsanevî Şahıslar ile İlgili Unsurlar

Âzer : “Âzer, Hâzret-i İbrâhim’ün babasının ismidür ki anuñ şan’atı büt tırâşlık idi, ya’nî bütler yonardı.⁶⁴ Bu da ma’lûm ola ki büt kız şeklinde ve oğlan ve ba’zı hayvânât şeklinde olur. Hâşılı kâbâil-i ‘Arabuñ her birinüñ bir dürlü bütü olur imiş. Niteki ba’zı kitâblarda mufaşşal yazmışlardır. Ammâ bu maķâm müstevfî zikrine münâsib degül.” 203a-b/31-3.

Cemşîd, Behmen, Kubâd : “Cemşîd ü Behmen ve Kûbâd, Hâzret-i Muḥammed’den evvel gelmiş birer pâdşâhuñ ismidür. Niteki her birisi Şâh-nâme’de mufaşşal meşûr u mezkûrdur.” 197b-198a/31,1.

İmâm Hüseyin : Bkz. Âl-i Muhammed ile İlgili Unsurlar > Kerbelâ mad.

İskender : Bkz. Şâirler, Âlimler, Mutasavvıflar ile İlgili Unsurlar > Aristo mad.

Kârûn : “Kârûn Hâzret-i Mûsâ akrabâsından bir mâldâr kimse imiş, tefsîrlerde kışşası meşûr u mezkûrdur.” 12b/3.

⁶⁴ Âzer’in gerçekte kim olduğu hususunda birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kur’ân’da İbrahim Peygamber’in babası, Âzer olarak isimlendirilmekle beraber; Tevrat başta olmak üzere diğerk İbrânî kaynaklarda Terah adıyla karşılanmıştır. Kur’ân ve hadisler dışında kalan İslâmî kaynaklarda Âzer ve Târah isimlerinin her ikisinin de yer alıyor olması âlimlerce başlıca şu açılardan değerlendirilmiştir. Ya’kûb Peygamber’in hem Ya’kûb hem de İsrâil olarak iki adının bulunması gibi; İbrâhim Peygamber’in babasının da iki adı bulunmaktadır. İsmi Târah, lakabı Âzer’dir. Hizmetinde bulunduğu putun adı Âzer olduğundan bu adla anılır olmuştur. “Sapıklığa düşen” anlamına geldiğinden Âzer, Târah’a dair küçültücü maksatla kullanılmıştır. Yine Kur’ân’daki “eb” kelimesinin amca olarak yorumlanması; İbrahim Peygamber’in, babasını imana davet edişini zikreden âyetlerle bertaraf edilmiştir. Âzer’in Nemrud’un damadı, veziri olduğ u gibi görüşler bulunmakla beraber; üzerinde birleşilen nokta Nemrud’un himayesinde bir put ustası olduğudur. Günay Tümer, “Âzer”, DİA, s.316,317.

Aynı zamanda; “Bir firişte ismidir ki güneş üzerine müvekkildir. Rûz ve mâh-ı Âzer’de vaki umur ve mesalihin tanzim ve temşiti ona mütealliktir” Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katı**, Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Ankara, TTK Yay., 2002. anlamı da yüklenen bu kavramla ilgili olarak şiirdeki kullanım alanının başlıca hareket noktaları; ateş, bundan hareketle aşktan kinâye oluş ve İbrâhim Peygamber’in babası kimliğine telmihtir.

“Kârûn, Hazret-i Mûsâ Peygamberün akrabâsından bir kimsedir ki kesret-i mâlla meşhûrdur.” 76a/1,2.

“(…) Kârûn’uñ mâlî ahvâlini ki Allah’uñ emriyle yire batdı (…).” 172b/17.

Kâvus, Key : “Kâvus Hazret-i İbrâhim Peygamberün Nemrûd’ı adıdır. Ve Key bir pâdşâhuñ ismidür.”⁶⁵ 198a/6,7.

Pervîz : “Pervîz, Hüsrev bin Hürmüz’uñ oğludur ki Nûşîrevân’uñ torınıdır, ya’nî oğlunuñ oğlu.” 45a/23.

Sâmirî : “Sâmirî buzağıya tapmağı ihdâs eyleyen kimsedir, Hazret-i Musâ münâcâta vardukdan sonra. Niteki tefsîrlerde kıssası mufaşşaldur.” 161b/15,16.

“Sâmirî gibi olma ki altun gördi ve eşekliğinden Mûsâ’yı terk etti ve buzağı ardınca yürür, ya’nî âhreti koyup dünyâ ardına koşdu.” 161b/19-21.

“Sâmirî benî İsrâîl’den ol şahşdur ki Hazret-i Mûsâ münâcâta vardukdan sonra ba’zı şehhârluğla altundan peydâ eylediği buzağıyı söyledüp kavm-i Mûsâ’ya tefrika şaldı. Nitekim tefsîrlerde mestûr u mezkûrdur.” 119b/25-27.

Siyâvuş : “Siyâvuş a’lâm-ı ricâldendir. Keykâvûs pâdşâhuñ oğludur ve Keykâvûs memleket-i Tûrân pâdşâhı idi. Tûrân Ceyhûn ırmağından birisine dirler. Ve mezkûr Keykâvûs gayetle zen-pâre pâdşâh idi. Şöyle dirler ki; üçyüz altmış hâtûnı var idi ki yılda her birisiyle birer kerre mücâmaat ider imiş. Ve oğlu Siyâvuş ziyâde güzellerden imiş. Ve bu hâtûnların birisi buna ta’assuk idüp bundan muvâsala ister imiş. Ve bu dağı imtinâ’ üzere olur imiş. Her ne kadar ki ol hâtûn mekr ü hîle ider, hiç bir tarîk ile buña zafer bulamaz. Hazret-i Yûsûf’a Zelihâ eylediği gibi. ‘Âkıbet buña dir ki: ‘saña bir nesne iftirâ iderüm ki baban seni katl eylesün.’ Bu da:

⁶⁵ Göklere çıkma motifi nedeniyle Keykâvus, Nemrut ile karıştırılmıştır. Bu olguya dair değerlendirmeler için bkz. Tökel, **a.g.e.**, s.221-226. Gölpınarlı da Keykâvus’un kimilerince Nemrut yahut Firavun olarak karşılandığını ifade etmektedir. Şirazî, **Hafız Divanı**, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, MEB Yay., 1992, s.691.

‘bildüğinden kalma sen benim anamsun ben sana bu işi işlemem.’ dedi. Âhir ‘avrat babasına didi ki: ‘başa güçle zînâ eyledi.’ Bu da inkâr eyledi. Ve didi ki: ‘başa bu kadar zemândur ki tâlibdür, ammâ ben bunu işlemem.’ Ve ol pâdşâh ve etbâ’ı âteşperestler idi. Pes Siyâvuş’a didi ki: ‘küre-i âteşe girüp yanmazsan gerçeksün.’ Ol da küre-i âteşe girüp yanmadı. Pes babası sözünü taşdîk eyledi. Ammâ buña ri‘âyet idüp bir in‘âm u ihsân eylemedi, bu da gönülleniüp İrân pâdşâhı Efrâsiyâb’un yanına vardı bu da aña külli ri‘âyet idüp kızını nikâh eyledi. Pes Siyâvuş’un ol kızdan Keyhusrev nâm bir oğlu doğdı. Pes pâdşâhuñ buna ziyâde ri‘âyet ü ta‘alluğundan vüzerâ hased eylediler ve bunu Efrâsiyâb saltanatına kaşdı var diyü gamz eylediler. Ol da teennî vü tevaşkufsuz bunu bir altun legen üzerine zebh eyledi ve oğlu Keyhusrev’i Pirân nâm bir hânun terbiyesine virdiler sonra büyüyüp yigit olduğdan sonra Efrâsiyâb’ı başup başın kesdi ve yerine pâdşâh oldu.” 229a-b/20-4.

Suheyb : “Şuheyb taşğîr vezni üzere şahâbeden birinüñ ismidür. Hazret-i Habîbu’llâh zühûr eyledüğü zemânda küffâr-ı ‘Arabdan birinüñ kulu idi. Bir gün o ‘azîze gelüp imâna geldi ve gâh gâh meclis-i şerîfleri ile müşerref olurdu. ‘Âkıbet efendi tıydı, Hazret’e mülâzemet eyledüğünü. Pes bu ki cefâ üzre oldu. Bu da Hazret’e gelüp şikâyet eyledi. Pes Hazret bunu efendisinden şatun alup atları hıdmetine ta’yîn eyledi, ziyâde şulehâdan olduğuçün Hazret-i İmâm-ı ‘Ömer - rağiya’llâhu anh- bunun hakkında buyurur: ‘ni‘me’l-‘abdü Şuheybin lev lem yehafi’llâhe lem ya‘şihî.’ Bu kelâm-ı şerîfüñ ma’nâsı ne iyi kuldur Şuheyb, Allâh’dan korkmasa da Allâh’a ‘âşi olmazdı ol hod korkar.” 200b-201a/31-6.

Şâh-ı Türkân : “Şâh-ı Türkân’dan murâd Efrâsiyâb’dur hûn-ı Sivâvuş karînesiyle.” 229a/18.

Vakkâs : “Ez Vakkâş taqdîri Sa’d bin Vakkâş’dur, ya’nî Vakkâş’un oğlu Sa’d dimekdür. Bu izâfet aralarında şâyi’dür. Pes bunda murâd Vakkâş’un oğlu Sa’d’dur ki aşhâbdan bir tîr-endâz pehlevân imiş.” 297a/26-28.

Zerdüşt : “Zerdüşt ve Zerâduşt âteş-perestlerün pîri, ya’nî evvel âteşe tapmağı peydâ eyleyen zâlimdür ki İbrâhîm Peygamber’ün milletünün bir ulusıdır.” 116b/4,5.

2.1.3. Masal Kahramanları ile İlgili Unsurlar

kûh u sahrâ dîvânesi : “(...) kûh u şahrâ dîvânesi; ya’nî Ferhâd u Mecnûn (...).”⁶⁶ 26a/15,16.

2.1.4. Diğer Şahıslar ile İlgili Unsurlar

Fahrü’-d-dîn ve ‘Abdü’s-samed : “Fahrü’-d-dîn ve ‘Abdü’s-samed ikisi de bir şâhib-devletün laqablarıdır.” 233a/13.

Hüsrev-i şîrîn : “Hüsrev-i şîrîn. Bunda Hüsrev’den murâd muṭlaḳ pâdşâhdur, ya’nî tatlu ve güzel pâdşâh ki kinâyetdür cânândan.” 45a/23,24.

Selmâ : “Selmâ, Leylâ gibi bir ma’şûḳuñ ismidür ki zemân-ı sâbıḳda gelmişdür.” 211a/23.

“Selmâ ki cânândan kinâyetdür.” 211a/25.

“Selmâ Leylâ gibi bir ma’şûḳuñ ismidür.” 282b/24,25.

2.2. Kavimler ve İlgili Unsurlar

‘Âd ve Semûd : “‘Âd ḳâvm-i Hud’a ve Semûd ḳavm-i Şâlih’e dirler.” 116b/15,16.

⁶⁶ Bâkî, “Sahrâ vu kûhı geşt ü güzâr itdügüm bu kim / Dîvâne göñlüm egleyecek bir yir isterin” dediğı beytinde Sûdî’nin değerlendirmesine çağrışım oluşturan bir söylem içerisindedir. Bâkî, **a.g.e.**, g. 386/3.

Hindû : “Hindû, Hind memleketinde tevâlüd eyleyen âdemlerde müsta‘meldür, ammâ Hindde tavaṭṭun idüp Hindîyyü’l-aşl olmayana ve sâ’ir eşyaya; meşelâ demüre ve kılıca ve gayrıya Hindî dirler, Hindû dimezler.”⁶⁷ 14b/21-24.

Kürd : “Kürd bir meşhûr şınıfuñ ismidür, ziyâde hamâkatle meşhûr olduklarından H^vâce buncılayın bir ḥakîm-i fazluñ⁶⁸ muḳâbilinde zıkr eyledi.”⁶⁹ 220b/26,27.

Lûlî, Lûlîyân : “Lûlîyân lûlînüñ cem‘idür, ‘Acemde bir ṭâ’ifedür kıra gözlü ve kıra kaşlu, siyâh-çerde olurlar ve cem‘i si sâzende ve gûyende olurlar, birisiyle biz üç yıl miḳdârı ihtilât eyledük. Tokat şehrinde te’ehhül eylemiş idi. Şarfi taḥallüş ider şâ’ir idi.”⁷⁰ 15a/13-16.

“Lûlî ‘Acemün kıraçı kısmı ki Şîrâz’la Işfahân beyninde kıonar göçer.”⁷¹ 44a/6,7.

Sebe’ : “Gülşen-i Sebe’ izâfet-i beyâniyye, aşlında kıabâil idi ve Sebe’ aşlında mehmûzü’l-lâmdur kıâfiye zarûretinden hemze elife kıalb olmuş. Ve Sebe’ cem‘ kıabâil-i Yemen’ün atasıdır ki ol Sebe’ bin Yeşcûb bin Ya’rub yenşur vezni üzerine

⁶⁷ “Hindû” kavramıyla ilgili olarak Ferheng-i Şu‘ûrî’de yer alan ifadeler Sûdî’nin aktarımı ile birebir örtüşmektedir: “Hindû, ş’ol tâ’ifedür ki mahsûs diyâr-ı Hindde cibilliyyesi ola, ya’nî aslında Hindû ola. Zîrâ hâricden varup anda sâkin olana Hindû dinilmez. Ol ecilden vilâyetlerine Hindûstân ve Hindistân dirler. Cemâdât kısmına Hindû dinilmez, yâ-yi nisbetle hindî dinilür. Meselâ tûg-i hindî ve kumâş-ı hindî dirler ve isti‘âre tarîkiyle Hindû siyâh-fâm olduğundan hâl-i dilberâna hindû dinilür.” Hasan Şu‘ûrî, **Ferheng-i Şu‘ûrî**, [İstanbul] 1155, s.437.

⁶⁸ “Ḥakîm-i fazl” beyitte; ilminin zenginliğine rağmen ölüm karşısında çaresiz kalması yönüyle Aristo’ya işaret etmek üzere madde başı yapılan kavramla birlikte konumlandırılmıştır.

⁶⁹ Sûdî’nin hamâkatle meşhur olduğunu iddia ettiği bu tâifeye Ferhen-i Şu‘ûrî’de şu ifadelerle temas edilmiştir: “(...) Ol ma’rûf ve meşhûr olan tâ’ifedür ki her diyârda bulunur. Ve kendülerün dahı mahsûs vilâyetleri vardır. Kürdistân ve Lûristân gibi. Fârsiye karîb lisânları vardır; ammâ telaffuzı ‘asîr. Gûyâ Fârsiden galatdur. Egerçi kavîyyü’l-heykel ve tûvânâ ve zeber-dest olurlar. Ammâ düzdükde gâyet çâpükdürler ammâ galatât-ı tab’dan hüner ve nezâket ve letâfet kendülerden gâyet ba’iddür. Zîrekleri ‘adîm mesâbesinde kalıldür (...) Ekser mekânları tâğıstân ve sengistân yirlerdür. Ekserinün tabî’atları behâyim tab’larına karîbdür. Reh-zenlik ve sefk-i dimâ şânlarındandır (...)” Hasan Şu‘ûrî, **a.g.e.**, s.277.

⁷⁰ “Acem asıllı olup, Tokat’a yerleşti. Hoşsohbet, derviş yaratılışlı, mûsikî ilminde usta biriydi. Muamma, aruz ve kafiye konusunda geniş bilgisi vardır.” Haluk İpekten, v.d., **Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988, s.428.

⁷¹ “(...) Karaçı tâ’ifesinün mahbûbları ki vakt-i beşâret ve hâlet-i neşâtta lulu diyü ağızdan sadâ itdikleri için lulu dirler. Cem‘ idüp luliyân didiler. Ve her mahbûb fitne-engîz ve gâretger-i sabr ola isti‘âre tarîkiyle luliyân dirler.” Hasan Şu‘ûrî, **a.g.e.**, s.342,343.

bin Kahtân'dur ki Belkîs bunların beg-zâdelerinden ve üzerlerine hâkime idi. Bu tahkîk ma'lûm olduğdan sonra Sebe' Belkîs'un memleketi ismidür diyenün sözine iltifât eylemeyesin." 141b-142a/28-1.

Siyâh : "Zülfden siyâhla ta'bîr eyledi. Zîrâ ba'zı hulefâ ve selâtin siyâhlardan ba'zısını bir memlekete hâkim iderler imiş. Niteki Hârünü'r-Reşîd, Şüheyb'i Mısr'a hâkim eylemiş imiş ve andan gayrı ba'zı pâdşâhlar eylemişler." 173a/12-14.

Tâtâr : "Bunlar Tâtâr'a Türk dirler ve şânlarındandır yağmacılık ve gâretgerlik."⁷² 113b/23,24.

"(...) Tâtâr cinsi ete ziyâde mâ'ildür 'ale'l-huşûş ki kebâb ola ciger ise de." 167b/12.

Türk : "Türk aşl lûgatda Tatar sınıfına dirler. Bunlar zâlim ve bî-rahm u hûnî olduklarından şu'arâ-yı 'Acem, maḥbûbları bunlara teşbîh idüp Türk dirler. Ba'zı Şîrâzîlerden mesmû'dur ki Hulâgû 'askerinden çok kimesne Şîrâz'da tavattun idüp tenâsül eyledi. Pes anların evlâdına ḥaḳîḳaten Türk-i Şîrâzî demek şâḥîhdür teşbîh ü isti'âresüz." 14b/16-19.

"Türk kime dirler sâbıḳan mufaşşal beyân olunmuş idi tekrâra ihtiyâc yok."⁷³ 207b/11,12.

teng-çeşm, Türk-i leşkerî : "Teng-çeşm bi-hasebü'l-lûgat târ gözlü dimekdür, ammâ iştilâḥda aç gözlü ma'nâsınadır. Ve Türk-i leşkerîden murâd Tâtâr ise teng-çeşm ziyâde maḥallinde vâḳî'dür." 144a/15,16.

⁷² Bkz. 39. dipnot.

⁷³ Türk ve Tatar kavramlarına Rûhü'l-Mesnevî'de şu ifadelerle temas edilmiştir: "Türk zamme ile Tatar tâifesidir. Ve Lâmiî kelimâtında gelir ki Türk Hıtâ ve Hoten ve Deşt ve Kıpçak memleketinin ehline derler. Kamusu ak yüzlü ve kara gözlü ve kara kaşlı ve cefâkâr oldukları sebebdan Acem şâirleri maḥbûblarına ber sebîl-i teşbîh Türk derler. İntehâ. Pes Hâce Hâfız'ın 'Eğer o Şirazlı güzel gönlümüzü ele geçirirse' nazmında olan Türk-i Şîrâzî ile murâdı maḥbûb-ı Şîrâzîdir ki maḥbûb-ı Acem'dir. Ve câizdir ki Şîrâz'da tavattun eden meḥâbîb-i etrâke işâret ola, bilâ teşbîh. Ve etrâk-ı şark ki halka-ı Abbasiyye istihdâm ederlerdi, onlar dahi Türk derler." İsmail Hakkı Bursevî, **Mesnevî Şerhi**, Haz. İsmail Güleç, İstanbul, İnsan Yay., 2004, s.1048.

Türkân-ı hân-ı yagma, Gedâyân : “Türkân Türk’ün cem’idür, iki ma’nâya taḥammüli vardır. Birisi mezkûr Tatar sınıfı ki Şîrâz şehrinde tavaṭṭun eylemişlerdür. Birisi de şarkuṅ Etrâki ki ḥulefâ-i ‘Abbâsiyye anları istiḥdâm iderlerdi; niteki tevârîḥ-i ḥulefâda mezkûr u meşûrdur. Pes bunda Türkân, gedâyân ma’nâsınadur diyen Türki ve gedâyı bilmezmiş.⁷⁴ Zîrâ ḥ^vân-ı yağmaya giren aḳviyâ ve zûr-mendlerdür; niteki sûr-ı hümayûnda müşâhede olmuşdı. Gedâyân ḥôd bir bölük bî-dest ü pâ ṭâ’ifedür eline virürlerse yir virmezlerse şabr ider. Ḥ^vân sufredür, gâh olur ki zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl idüp ṭa’âm murâd iderler bundaki gibi yagma ḳar’nesiyle. Pes ḥ^vân-ı yagma bayramlarda ve düğünlerde yagma içün dizilen çanaklardır.” 15a/19-25.

2.3. Ülkeler-Şehirler, Mesireler ve İlgili Unsurlar

Âb-ı Rükân-âbâd, âbâd : “Âb-ı Rükân-âbâd. Rükân-âbâd bir büyük deredür ki Allâhu Ekber adlu bir depenüṅ dibinden çıkar. Ve Rükân-âbâd didükleri anuṅçündür ki Seyyid Rüknu’-d-dîn; ya’nî Mutavassıṭ şâhibi eṭrâfına yapılar yapup, ba’zı seddler çeküp bir ḥûb seyrângâh eylemişdür. Ve ḳâ’ide-i ‘Acemdür ki bir kimesne bir yiri ma’mûr eylese aḳa nisbet idüp fülân-âbâd dirler. Maḥmûd-âbâd ve Ḥüseyn-âbâd ve İstanbul’da Ca’fer-âbâd gibi. Gâh olur ki bir şey’ün kemâlinden âbâd ile ta’bîr iderler ḥarâb-âbâd gibi, ziyâde ḥarâblıḳdan ‘ibâretdür.” 14b-15a/31-5.

Bâbil : “Bâbil, Bağdâd’la Hille arasında bir yerün ismidür. Aşlında ḥişârlu bir büyük şehir imiş. Ammâ bu zemân şöyle münderis ü müntemis olmuşdur ki ḥişâr u diyârdan eşer mazâhir degüldür.” 84a/28,29.

⁷⁴ Redd-i Şem’î.

Behişt : “Behişt, nevâhî-i Şîrâz’dan bir köyün ismidür ki Behiştî-i şâ’ir ol köydendir. Ve ‘ilm-i ferâ’izde Sirâcî metninün şârihi Behiştî de ol köydendir. 156b/16-19.

Bengâle : “Bengâle Hind memleketinde bir şehrin ismidür ki pâdşâhlarınun tahtgâhidur.” 161a/17,18.

Ca’fer-âbâd : “Ca’fer-âbâd sâbıkan bunun ma’nâsı da zıkr olunmuşdur. Tekrâra ihtiyâc yokdur. Şîrâz’da bir seyrângâhdur. Şehr halkı anda teferrüce varurlar.” 288a/24,25.

Ceyhûn : “Ceyhûn Hırasân’la Semerkand beyninde bir büyük derenün ismidür ki aña rîste-i maverâü’n-nehr dirler.” 75b/22.

Çâç : “Çâç bir şehrdür diyâr-ı ‘Acem’de ki anuñ yayları eylûkle meşhûrdur Rûm’da Edirne yayı gibi.”⁷⁵ 297a/20,21.

Çigil : “Çigil Türkistân’da bir güzeli çok yire dirler ki cemî’si büt-perestlerdür. Ve ol memleketde bir mu’azzam kilîsaya da dirler ki galebe-i isti’mâlle ‘alem olmuşdur.” 81b/7,8.

Çîn : “Çîn lâfz-ı müşterekdür. Biri pîç ü şiken ma’nâsına ki mahbûblarun zülfinde ve gîsûsında olur; gâh olur ki ebrûlarına da çîn işbât iderler. Biri de Türkistân’da bir şehrin adıdır ki çînî kâseler andan gelür, güzelleri gâyet çok olur cemî’si aq yüzlü ve kara gözlü ve kara kaşlı olur. Eş’âr-ı ‘Acemde güzelleri çokluğla ve gayet güzellikle meşel olmuşdur.” 82a/2-6.

⁷⁵ Bkz. Mütercim Âsım, a.g.e., s. 127.

Eymen : “Eymen bir mu‘ayyen derenün ismidür. Hazret-i Mûsâ’ya Allâh te‘âlâ anda tecellî eylemişdür.” 65a/19,20.

Gül-geşt, gül : “Gül-geşt Rûkn-âbâd kenârında muşallâ-i Şîrâz’a muttaşıl bir maqbûl seyrângâhdur ve bir ‘azîm ü maqbûl mesîre[ye] de gül-geşt dirler her ne yirde olursa. Zîrâ geşt seyre dirler. Ve gül bunun gibi terkîblerde ‘azîm ma’nâsınadur; niteki gül-bang dirler ulu âvâza.” 15a/5-7.

gülistân-ı İrem : “Gülistân-ı İrem izâfet-i beyâniyyedür. Bunda murâd ol bâğ-ı İremdür ki Şîrâz’da Şâh Şucâ’un bâğçesidür ki meşhûr seyrângâhdur Şîrâz’uñ ve Kûr’ân’daki bâğ-ı İrem ki bir cennetün ismidür.” 81a/13,14.

Harezm, Hucend : “Şehr-i H^varezm ve şehr-i Hucend Mâverâü’n-nehr’de birer şehrin ismidür ki Etrâk memleketleridür; ya’nî Özbek ve Çağatay diyâridur.” 238a/4,5.

“Türkân ‘ibâretiçün H^varezm ve Hucend’i zîkr eyledi, yoğsa anlaruñ maqbûblarınun artık şafâsı yokdur.” 238a/6,7.

Hıtâ : “Hıtâ, Huten gibi misk hâşıl olan memâlikden birisinün ismidür.” 240b/19.

Huten : “Huten misk hâşıl olan memleketlerün birisinün ismidür.” 240b/12,13.

‘Irâk, Fars : “‘Irâkdan bunda murâd ‘Irâk-ı ‘Acem’dür ki İsfahân’dur. Ve Fars’dan murâd Şîrâz’dur.” 61b/1,2.

“Bedîn râhdan murâd râh-ı ‘Irâk’dur ki İsfahân’dur ki aña Irâk-ı ‘Acem dirler veyâ ‘Irâk-ı ‘Arab’dur ki Bağdâd’dur.” 127b/14.

“‘Irâk’dan murâd ‘Irâk-ı ‘Acemdür ki İsfahân’dur.” 291b/13.

“‘Irâk’dan murâd ‘Irâk-ı ‘Acemdür ki İsfahân ve nevâhîsidür. Ve Hicâz’dan Mekke ve nevâhîsidür. Ve maqâmâtıda ‘Irâk usûl-i erba’anuñ ikincisidür. Ve Hicâz mâye ve

bûselik âvâzıdır. Nevâ da îhâm tarîkiyle vâki' olmuştur. Şıyt u şadâ ma'nâsına. Ve nağme-i İşfahân'ı fer'i olan nevâ ki hüseyinîle fer'iyetde müstereklerdür." 277b/22-24.

Bkz. İnançla İlgili Diğer Unsurlar > Melekût mad.

Kerbelâ : Bkz. Âl-i Muhammed ile İlgili Unsurlar

Musallâ, Âb-ı Rûkn-âbâd : "Muşallâ buyurduğu Şîrâz'ın nemâzgâhıdır ki Âb-ı Rûkn-âbâd yanından akar, etrafı bağlar ve bağçeler imiş gayetle makbûl yir imiş. Hâşılı Şîrâz'ın seyrangâhıdır ve Hâce Hazretlerinin türbe-i şerîfeleri nemâzgâhda vâki' olmuş." 198b/1-3.

"Muşallâ bir nemâzgâhdur ki Hâce Hazretlerinin türbe-i şerîfeleri andadır." 288a/25,26.

Necef, Şahne-i Necef : "Necef, Kûfe şehrinin ve Hazret-i İmâm 'Alî'nün türbesi olduğu yirün ismidür. Keremu'llahi veche şahne-i Necef'den murâd Hazret-i İmâm kendidür. Mevlânâ Câmî Hazretleri İmâm'ın menkıbetinde şahne-i Necef buyurduğün revâfız aña buğz iderler. Hâlbuki Hâce anlardan evvel buyurmuşdur. Ammâ aña nesne dimezler. Garîb kıssadır." 303a/16-18.

Nigâristân : "Nigâristân ve Nigârâne Çin'de bir hânenün ismidür ki Mânî-i nakşâş peydâ eylemişdür ve kendinün istihrâc eylediği nuş-ı garîbeyi anda nakş eylemiş. Ve andan gayrı her üstâd ki bir nakş-ı gayr-ı mükerrer istihrâc eylemişdür, anda nakş eylemişdür. Pes pür-nuş-ı garîbe bir hânedür ki kitâblarda mezkûr u meştûrdur."⁷⁶ 22a-b/30-2.

⁷⁶ Sûdî, Gülistân Şerhi'nde bu kavrama; "Çin nigârânesi bir azîm kilisâdur ki ol memleketde peydâ olup üstâd nakkâşların her biri kendi istihrâc eylediği nukûş ve eşkâl-i garîbeyi ve tasvîr-i acîbeyi anda nakş eylemişdür." ifadeleriyle açılım getirir. Sûdî-i Bosnavî, **Şerh-i Gülistân**, İstanbul, 1249, s.54.

“Nigâristân-ı Çîn ve Nigârâne-i Çîn bir evdür ki gelen üstâd-ı nakkâşlar kendiler istihrâc eyledükleri nuķûş-ı ġarîbeyi anda nakş eylemişler.” 275b/26,27.

Rûd, zinde-rûd : “Rûd ırmaķ, zinde-rûd ba‘zı lûgatde zâ-yı meftûhada irâd eylediler ve ba‘zısında meksûrede. Hâşılı İşfahan cânibinde ulu ırmaķdur.” 241b/5,6.

“Sâbikan beyân olındı ki zinde-rûd zânûñ fethi ve kesriyle İşfahân ırmaġına dirler.” 291b/12,13.

Rûm : “Rûm bunda zeng münâsebetiyle zıkr olmışdur. Murâd ruķ-ı cânânun beyâzlığıdur. Ve Rûm memleket adıdur, aña nisbet Rûmî gelür. Hâşılı Rûmı beyâzlık maķâmında zıkr iderler.” 279a/17,18.

Sebâ : “Sebâ Hâzret-i Süleymân’uñ hâtûnı Belķıs’uñ memleketidür.” 84a/25.

Semerķand ve Buhârâ : “Semerķand ve Buhârâ iki şehrün ismidür ki âdemîsi Türkdür. Pes bunda ol münâsebetle zıkr olmışdur.” 14b/25,26.

Sevâd : “Sevâd şenliklü, ma‘mûr yire dirler ve İstanbul ve Mışr u Şâm gibi şehrlere sevâd-ı a‘zam dirler.” 183a/24,25.

Şat : “Şat Bağdâd ırmaġı ve muṭlaķâ ırmaķ ve ırmaķ kenârı.” 298b-299a/31,1.

Şîrâz : “Şîrâz, H^vâce’nün şehrine dirler ki ‘Acem bilâdınun güzîdelerindendür. Niteki dimişler [beyt]

چه مصر و چه شام و چه بروچه بحر

همه روستانید و شیراز شهر 169a/27,28.

Tûr : “Tûr her ṭaġa dirler cebel gibi, ammâ bunda Tûr-ı Mûsâ murâddur; tecellî anda vâķi’dür. Hâzret-i Mûsâ, ķavm-i Fir‘avn’dan firâr idüp Medyen cânibine vardı ki

Ḥazret-i Şu‘ayb Peyğamber’ün memleketidir. Anda Şu‘ayb Peyğamber’e bir rivâyetde sekiz yıl ve bir rivâyetde on yıl çobânlık eyledi. Şu‘ayb Peyğamber bu hîdmete muķâbil kızlarınun birini nikâhla aña virdi. Ve Ḥazret-i Mûsâ ba‘de zemân şıla-ı rahm ârzûsını idüp vaţan-ı aşlîsine ki Mısr’dur, hâtûnıyla teveccüh eyledi. Hikmetu’llâhun hâtûnını bir gice yolda buru tutdı ki hâmile hâtûnların emrâzındandır. Ve gice şovuk idi, ateşe muhtâc oldılar. Ve Ḥazret-i Mûsâ Tûr tağı cânibine nazar eyledi ve bir âteş gördi, meger Allâh’un nûr-ı tecellîsi imiş. Ḥazret-i Mûsâ anı ateş şanup hâtûnına eyitdi ki ‘siz bunda tûrun ben varayın âteş getüreyin.’ diyü ol cânibe müteveccih olur. Anda varınca Ḥazret-i ‘İzzet’ün kelâmını işitdi.”⁷⁷ 65a/20-28.

vâdî-i Eymen : “Vâdî-i Eymen ş’ol vâdîdür ki Ḥazret-i Mûsâ anda tecelliye mazhar düşdi.” 201a/23.

“Vâdî-i Eymen Allâhu te‘âlâ Musâ’ya tecellî eylediği vâdîdür; bunda kûy-ı cânândan kinâyetdür.”⁷⁸ 204b/8,9.

Yezd : “Şehr-i Yezd’ün sâkinlerinden murâd pâdşâh Yezd’dür, ta‘zîmen cem‘ eylemişdür. Ve şehr-i Yezd, Şîrâz’dan üç günlük yoldur dirler ve Rûkn-âbâd şuyı ki menba‘ı Şîrâz’dur, şehr-i Yezd’e akar ve şuyun iki cânibi söğüd ağacı dikilmişdür, şöyle ki yolcular hîç güneşden zahmet çekmezler. Bu iki şehrin mâ-beyni gayetle ma‘mûr imiş, Tokat ile Amasya mâ-beyni gibi. Ve’l-‘uhdetu ‘ale’r-râvî.”⁷⁹ 7b/3-6.

⁷⁷ Sûdî’nin de kelime anlamı olarak alındığında cebel gibi her dağa denildiğini ifade ettiği Tûr, Araplar arasında dağ anlamına gelmekle beraber; yalnızca ağaçlı olan dağın bu ismi alacağına da dikkat çekilir. Yine Bilâdü’ş-Şâm bölgesinin tümünü karşılayan bir isim olarak ifade edilen Tûr, kimi âlimler nazarında Nablus’ta şerefli bir dağın ismidir ve Samirîler bu nedenle orayı haccetmişlerdir. Bir diğer görüş yaygın anlamıyla Mısır yakınlarında Medyen adlı salih insanların bulunduğu dağın adı olduğudur. Farklı bölgelerde bulunan beş ayrı dağın da bu isimle anıldığı savı görüşlerden bir başkasını teşkil eder.” Özcan Hıdır, **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, İstanbul, İnsan Yay., 2006, s.314,315.

⁷⁸ “Vâdî-i Eymen”in sevgilinin mahalli olduğu tasavvurunu işleyen bir beyit şu imajla ortaya konmuştur: “Vâdî-i Eymen’de envâr-ı tecellî gözleyen / Kûyına varsun temâşâ eylesün ruhsârını” Sehâbî, **“Sehâbî Divanı ve Konu İndeksi”**, Haz. Cemal Bayak, İÜSBE [yayınlanmamış doktora tezi], 1998, g.380/5.

⁷⁹ Sorumluluk rivâyet edenindir.

“H^vâce hazretleri Yezd şehrinden gayrı yire hareket eylememişdür. Niteki mahallinde beyân olsa gerek in-şâ'allâhu te'âlâ. Yezd'ün yolında ise deryâ yoktur, karadan giderler.” 11a/14,15.

Zeng, Jeng : “Zeng zâ-yı ‘Arabî ile qaralar memleketine dirler. Ağa nisbet idüp zengî dirler. Zeng zâ-yı ‘Arabî ile ve ‘Acemî ile pasa da dirler.” 279a/11,12.

2.4. Sosyal Hayat ile İlgili Unsurlar

2.4.1. Sosyal Tabakalaşma

2.4.1.1. ‘Ayyâr ve İlgili Unsurlar

“‘Ayyâr yânuñ teşdîdiyle luğatde feresde ve esedde müsta‘meldür, ya‘nî şuna buña gezmege dirler. Esb şenliginden bir yirde qarâr idemeyüp aşğa ve yukaru gezer. Ve esed aç olduğda şayd taleb eylemek için tek tırmaz, gezer.⁸⁰ Ammâ ıstılâhda ‘ayyâr ş’ol kimseye dirler ki ziyâde âkıllığından bî-pervâ olup halî‘ü’l-‘izâr gezer. Halk muqayyed olduğu i‘tibârât-ı cüz‘iyyeye muqayyed degül. Pes H^vâce’nün hûş-bâşî-i ‘ayyârân buyurduğu bunların hûş-hâl olup âzâde geçinmelerinden kinâyetdür.”⁸¹ 56a/24-28.

“‘Ayyâr mubaşşır simsâr ma‘nâsına.” 66b/16,17.

“‘Ayyâr ata; ya‘nî ferese şıfat olur neşâtıdan; ya‘nî şadluğından gâh sağ ve gâh sol cânibine mâ‘il olduğu vâkt. Ve arslanın da bir adı ‘ayyârdur şayd taleb eylemek için sağa ve sola yelüp yopurduğün. Ammâ bunun gibi yirlerde ‘ayyâr nüktedân ma‘nâsınadır.” 149a/3-6.

“‘Ayyâr luğatde çok hareket iden kişiye dirler, ammâ isti‘mâlde gice gezen kimseye dirler uğrılar gibi.” 233a/8,9.

⁸⁰ Bkz.: F.Steingass, **Persian-English Dictionary**, Lebanon, 1998.

⁸¹ Bkz.: James W. Redhouse, **A Turkish and English Lexicon**, İstanbul, Çağrı Yay., 2001; F. Steingass, **A.e.**

2.4.1.2. Gelin, Damat ve İlgili Unsurlar

‘arûs : “‘Arûs ‘Arabîde gerdek olmazdan evvel erkekde ve dişide müşterekdür. Gerdek olduğdan sonra geline ‘ırs dirler ‘aynuñ kesri ve rînuñ sükûniyle. Ve güyegiye hatn dirler ve dahı ere zevce ve ‘avrete zevce dirler. Dâmâd güyegi.” 37a/6-8.

“‘Arûs gerdege girmekden evvel ere ve ‘avrete iştirâkle isti‘mâl olunur, bunda muṭlaḳa gelin murâddur.” 170b/12,13.

“‘Arûs sâbıḳan zıkr oldı gerdek olmazdan evvel ere ve ‘avrete şâmildür.” 233b/23.

“‘Arûs bunda gelin ma‘nâsınadır.” 259b/17.

dâmâd : “Dâmâd güyegü.” 224a/27.

hacel : “Ḥacel ‘Arabîde ḥânuñ ve cimüñ fetḥalarıyladır, ammâ ‘Acem cimi sâkin oḳur. Cem‘i ḥicâl gelür gerdek odasına dirler.” 225a/25,26.

kâbîn : “Kâbîn ve kâvîn bunda ḳalıñ ma‘nâsınadır.”⁸² 171b/17,18.

2.4.1.3. Meşşâta ve İlgili Unsurlar

⁸² Alman seyyah Lubeneau, 1587 yılına ait bir gözleminde söz konusu duruma işaret eder: “(...) Düğünden bir gün önce misafirler gelinin evinde toplanırlar ve damat da oraya şekerleme gönderir. Gelinin babası kızına verdiği elbiseleri, vermiş olduğu her şeyi, altın ve gümüşleri, kadife ve atlas elbiseleri, mücevherleri hepsini düğün davetlilerine gösterir ve herkes de bunun değerinin ne olduğunu tahmin eder. Bunların hepsini damat (fiyatlar biçildikten sonra) kızın babasına öder. Bu şekilde hiçbir bekâr düşünmesin ki bir gömleği bile kendisine karşılıksız gelsin. Ondan sonra çamaşırlar, gömlekler, kaftanlar, başlık süsleri, geline ne aitse değerlendirilip sandıkları olmadığı için güzel sepetlere konur, kırmızı deriyle bağlanır, bunlardan ikisini bir eşek taşır.” Gülgün Üçel Aybet, **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları : 1530-1699**, İstanbul, İletişim Yay., 2003, s.381.

Schweigger ise aynı uygulamaya şu sözlerle temas eder: “Gelin kocasına kendi bedeninden başka hiçbir çeyiz ya da evlilik armağanı sunmaz. Damat, gelinin elbiseleri ve takıları için kaynatasına para ödemek zorundadır, aksi halde ona hiçbir şey vermezler.” Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, İstanbul, Kitap Yay., 2004, s.209.

âyinedâr : “Âyinedâr ekser mâşıta da isti‘mâl iderler. Ve ş’ol kimse ki bir âyine eline alur ve gezdürüp ele şunar ve âyineyi eline alup baķan eline bir akçe veyâ birkaç manķır virür. Aña da âyinedâr ve âyine-gerdân [dirler].” 40a-b/30,31.

dellâle : “Dellâle, meşşâta ve pezvenk ve zemmâm ma‘nâsınadır; bunda murâd meşşâdadur.” 161a/6.

meşşâta : “Meşşâta mâşıtanuñ mübâlağasıdır, düzgünci hâtûn dimekdür. Zîrâ muşt mimüñ zammı ve şînuñ sükûniyle darağa dirler ve düzgüncileruñ işi ekser tarağ ile olduğıçün meşşâta didiler.” 25a/30,31; 129a/2,3; 233b/12,13.

2.5.1.4. Muhtesip, Şahne ve İlgili Unsurlar

“Hâşıl-ı kelâm kıızılbaşdan evvel şer‘-i şerîfe müte‘allik olan ahvâli muhtesibler icrâ iderdi. Meşelâ şârib-i hamrı ve târikü’s-şalâtı ve zinâ şâhiblerini ve şâhid-i zûrı hep muhtesib zabt iderdi. Ol cihetdendür ki şu‘arâ bâde-nûşlar ile muhtesibi eş‘ârda cem‘ iderler. Bu da ma‘lûm ola ki muhtesibi ezhed ü a‘bed ü evra‘-ı ‘ulemâdan iderlerdi.” 39a-b/29-1.

“Şahne nâ‘ib ve şubaşı.” 43a/31.

“Muhtesibden terhibüñ aslı budur ki ‘Acemde evvel bu fırka-i dâlla; ya‘nî kıızılbaş mel‘ûn hurûc eylemeksüzün cem‘an nehy-i münkeri muhtesibler eylesmiş. Meşelâ târik-i şalâtı ve şârib-i hamrı ve zânîyi ve bi‘l-cümle ehl-i fıskı münkerâtdan men‘ eyleyen muhtesibler imiş. Ve muhtesib evra‘ u ezhed-i ‘ulemâdan olurmuş.” 60b/19-22.

“Şahne şubaşıya dirler.” 66a/28.

“Evvel zemânda ‘Acem diyârında nâhî-i münkerât muhtesibler olur imiş. Ol cihetden şahne ile muhtesibi bir yirde zıkr eyledi.” 66a/29,30.

“Şahne şubaşıya dirler. Şahne-i meclis ol kimsedür ki cemî'an umûr-ı meclis anuñ re'yine müfevvezdür.”⁸³ 146a/21,22.

2.4.1.5. Müdde'î ve İlgili Unsurlar

“Müdde'iyân. Bunda müdde'iyândan murâd kendilerle şâ'irlikde berâberlik da'vâsını idüp ellerinden maşlahat gelmeyen kimselerdür.” 53a/6,7.

“Müdde'î bunda düşmen ma'nâsınadır ki aḥbâb aña qarîmedür.” 55a/24.

“Müdde'î bunda e'ammdur evveliden; ya'nî düşmene ve raḳîbe şâmildir. Zîrâ bunlar raḳîblere müdde'î dirler, ya'nî da'vâ-yı 'ışḳ u maḥabbet eyler. Ammâ da'vâsında kâzibdür. Pes müdde'î anuñçün dirler.” 55a/28-30.

⁸³ Bu tiplerle ilgili bakış açısını vermesi yönüyle Râznâme'de yer alan şu anekdot dikkat çekicidir: Ahvâl-i Şeyh ü Vâ'iz ü Müftî vü Muhtesib “Rivâyet olunur ki diyâr-ı 'Acem'de bir zamânda şeyh-i Hudâ-dâd ve Hâfız-ı Siyeh-pûş ve Mesîhî muhtesib ve Mevlânâ Muhammed-i Tahâvî müftî ki her biri erkân-ı devlet ve 'ayân-ı memleketden olup kendü semtinde ferd-i kâmil geçerdî. İttifâkan bir meclisde cem' olurlar. Erbâb-ı harâbâtıdan bir merd-i hûşmend ve fakîr-i müstmen dahi meclisde hâzır bulunup ol kavm-i pür-tezvîre nush u pend yüzünden bî-çâreyi levî ü tenfîr ve ihânet ü tahkîr idüp muhkem cefâ iderler. Derdmend niyâzmendlik idüp meskenet ü tevâzu' gösterüp eydür ki 'her ne dirserñüz hakdur cürm ü 'isyânımız muhakkakdur. Ümmîddür ki sizñ gibi 'azîzlerñ şeref-i sohbetleri bereketiyle tevîk-i Hudâ refîk ü bedraka-i tarîk olup Hak te'âlâ cümlemüze 'inâyet eyleye.' ... Ol esnâda ol cemâ'atñ ellerinde Dîvân-ı Hâfız hâzır bulunup tefe''ül kılduklarında bu güftâr-ı kerâmet-şî'âr ol buzurgvâr-ı 'âlfî-mikdârlarñ mâhiyyetlerin izhâr ve cümlesin hacil ü şermsâr eyler. [beyt] Mey hor ki şeyh ü Hâfız u müftî vü muhtesib / Çün nîk bingerî heme tezvîr mî-kunend [Şarap içmeye bak. İyi bakarsan şeyh de riyakâr, Hâfız da, müftî de muhtesib de!]

 Kefeli Hüseyin, **a.g.e.**, s.263,264.

Schweigger, “subaşı” hakkında şu aktarımlarda bulunmuştur: “Bir güvenlik görevlisi olan subaşı, şehir içinde atıyla sürekli dolaşır durur ve büyük bir titizlikle tartıları, ölçüleri denetler. Eğer ekmeğin, tereyağının, ve sıvı yağın yanlış ya da eksik tartıldığını saptarsa, bundan sorumlu olan tüccarları veya satıcıları -ister Hristiyan olsun, ister Türk- zorla dükkânlarından dışarı sürükletir ve çıplak tabanlarına sopayla vurdurur. Herhangi başka bir uygunsuzluk fark ederse, bu da cezalandırılır. Subaşının yanında daima asalar, yardımcılar ve hizmetkarları bulunur. Onların başlıkları da yeniçerilerinkine benzer, fakat alınlarının üzerinde altından süsleri ve içine tüyler sokulan gümüş kaplama bir boru yoktur; yeniçeriler gibi güzel giysileri olmadığı gibi, onlar kadar bol para da almazlar, hiç durmaksızın kentin içinde oraya buraya koşuştururlar ve cezalandırabilecekleri bir suçlu bulmaya çalışırlar.” Schweigger, **a.g.e.**, s.190.

Emrî'ye ait olan şu beyitler, devleti temsille vazifeli bu tiplerin şiirdeki kullanımına örnek teşkil etmektedir: “Şahne-i fûrkât girift itdi metâ'-ı kalbümü / Geldi bir bâdâmî mühr urdı hayâl-i çeşm-i yâr” “Vaktidür kim câma virüp câmeyi 'uryân olam / Muhtesib gelse habâb-ı bâdede pinhân olam” Emrî, **Emrî Divanı**, Haz. M.A.Yekta Saraç, İstanbul, Eren Yay., 2002, g. 92/2. Me'âlî, şu beytinde sözü geçen uygulamalardan yola çıkarak imaj bina etmiştir: “Bülbül-i mesti şikâr idüp siyâset kılmaga / San 'asesdür lâleler gül-şende gül subaşıdur” Edith Ambros, **Candid penstrokes : The lyrics of Me'âlî, an Ottoman poet of the 16th century**, Berlin 1982, g.247/2.

“Müdde‘î bunda ‘âlim geçinüp câhilâne vaz‘ eyleyendür. Ve ba‘zılar didiler ki bunda müdde‘î ol kimsedür ki kendüyi ‘ârif ü muvaḥḥid iddiâ‘ idüp havâdiş-i ‘âlemi eflâke ve nücûma isnâd idüp gâh şükr ü gâh şikâyet izhâr idüp gam çeker.” 59b/10-12.

“Müdde‘îden murâd bunda ḥaşmdur.” 63b/5; 74a/26.

“Müdde‘iyândan murâd ḥuşemâdur.” 82b/22.

“Müdde‘î tabîbler şunlardır ki ‘ilm-i tıbbda mahâret da‘vâsını ve teferrüd iddi‘âsını eyler. Ammâ “‘ilm-i tıbbuḡ mevzû‘ı nedür?” diyü suâl eylesen ‘mevzû‘ nedür?” diyü senden suâl eyler.” 133b/17,18.

“Ḥudâ-şinâsdan murâd müdde‘îdür; ya‘nî Ḥudâ’yı bildüm ve anladum diyen mürâyîdür.” 138a/21,22.

“Müdde‘î bunda da‘vâ-yı faẓl u kemâl iden kimsedür, gerekse da‘vâ-yı şaḥîḥ olsun gerekse olmasun.” 152b/16.

“Bunda murâd şâlihden ‘âşık-ı şâdık ve tâlihden müdde‘î-i kâzibdür.” 162b/22,23.

“Müdde‘î, ya‘nî raḳîb ki ‘ibâretdür şeytândan.” 187b/13.

“Müdde‘iyândan bunda murâd ḥussâd u a‘dâdur.” 229a/19.

2.4.1.6. Pîr, Pîrezen ve İlgili Unsurlar

‘acûz : “‘Acûz hâsuz ‘Arabîdür, ammâ ‘Acem hâ ile isti‘mâl ider kıoca kıarı dimekdür.” 37a/6.

“‘Acûz kıoca kıarı.” 161b/8.

2.4.1.7. Pîr-i muġân ve İlgili Unsurlar

muġân, pîr-i muġân : “Muġân muġuḡ cem‘idür, keşîşe ve oda ıapıcıya ve muılaḳâ kâfire dirler; niteki Şâhidî dimişdür [beyt]

مغكاورشولهفروغوهزللاغ

Pes pîr-i muġândan murâd bunlaruḡ ulusıdır.” 3b/25-27.

“(...) pîr-i meyhâne, ya’nî bâde-fürûş (...)” 3b/31.

“(...) ol bâde-nûşlar tarîkinün sâlik-i murtâzıdır ve meyhânelerün rüsûm u âdâtından bî-haber degüldür. Zîrâ her gün niçe ‘ârif ü kâmiller kondurup göçürmededir ve rindler tarîkini hûb zabt eylemişdür ve herkesün tabî’atını ve meşrebini eyi anlamışdur. Ve herkese ne lâyıkdur, güzel bilmişdür. Pes aña bi’z-zarûr ittibâ’ lâzımdur ki sonra nedâmet-i humârın çekmeye. Zîrâ humâr nedâmeti emrinde hikmet-i ‘azîme vardır. Ve ol hikmet anuñ ve anuñ emsâlinün ma’lûmıdır ancak.” 4a/1-5.

“Muğân meyhâneciler yâ muṭlakâ kâfirlerdür.” 17a-18b/31,1.

“Pîr-i muğândan murâd Pîr-i Gül-rengdür ve bed-mestliklerden bunlar ile eyledükleri hengâmedür.” 175b/20.

hûd-fürûşân : “Hûd-fürûşân vaşf-ı terkîbîdür fûrûşîdenden müştakḳ kendin şatıcılar; ya’nî meyhâneciler.” 34a/2,3.

pîr-i harâbât : “Pîr-i harâbâtun her vaḳt ki yanına varsañ seni bir iki câmla ‘âleme pâdşâh ider.” 34a/7.

“Pîr-i muğândur ki mürşîd-i kâmiliden ‘ibâretdür.” 119a/25.

sâlik : “Sâlik yolcıya dirler. Bunda pîr-i muğândan kinâyetdür, ya’nî meyhâneci.” 3b/29,30.

2.4.1.8. Rind ve İlgili Unsurlar

dervîşân : Bkz. Tasavvufî Tipler ile İlgili Unsurlar > dervîş ve kalender mad.

evbâş : “Bunda murâd rindândur.” 249b/22.

‘Aḳl şâhibleri evbâşa; ya’nî erbâb-ı ‘ışḳa zahmet virürler. Hâşılı ‘uḳalâ mecânîn-i ‘ışḳa ıztırâb virürler.” 249b/22,23.

içmek ve cömertlikte bulunmak : “İçmek rindliktür. Sehâ vü kerem eylemek insâniyyetdir. Pes bu ikiden hâlî olan hünersüz bir hayvândur.” 192b/23,24.

mestî, humâr : “Mestîden murâd rindlere ‘izzetsüzlüktür ve humârdan anların bî-huzûrluğu ve hâtır-mândelikleri.” 215b/24.

meyhânede rindlere karşı takınılması gereken tutum : “Anda varan anlarla ittiḥâd u imtizâc üzere olmak gerek.” 215b/27,28.

rind : “Rindân rindün cem’idir. Lâmi’î merḥûm kerkusuz dimişdür, ammâ ‘Acem bâde-nûşa ıtlâk ider.” 9b/24.

“Rindler her râza vâkıflardur; ammâ ifşâsını lâıık görmezler.” 10a/17.

“Rind lafzını ‘Acem ekser umûr-ı menhiyyede isti’mâl ider. Ve ‘ale’l-huşûş ki bâde-nûşlukda.” 14b/11,12.

“Rind bâde-nûş.” 21b/4; 52a/23; 56a/22; 62b/28.

“Nazar-bâz her gördüğünü seven kimseye dirler, rind mâ-sivâdan fâriğ. Ve nazar-bâz Ḥudâ’yı her yirde hâzır görendür diyen kimse rindün ve nazar-bâzun ma’nâsın bilmezmiş. Rind her menhîye mürtekibe dirler.” 40b/19-21.

“Acem ‘ayyâra ve envâ’-ı menâhîye mürtekib olana rind dirler.” 85a/18.

“Bunda rindlerden murâd evliyâdur mecâzen.” 86a/27.

“Rindler katında i’tibâr zâta ve cevheredür.” 90a/19.

“Rindler katında sûd u ziyân raḡamı ve nişânı hîç nesne degüldür; ḡaşılı ‘âlemün ne fâ’idesine i’tibâr iderler ne ziyânına. Zîrâ hîç nesne bâḡî degüldür, hep güzerândur.” 90a/21,22.

“Bunlar mertebe-i teklîfden sâḡıt olmuşlardır, felâḡ u şalâḡ ise mükellefîn aḡvâlidir. Pes mezkûrlardan felâḡ u şalâḡ gelmez.” 109b/11,12.

“Sâlikândan bunda murâd rindândur.” 132b/16,17.

“Bâdesini içüp müstefîz oldukları ve zevḡ u şafâ sürdükleri yitmez ki kilindirini uğırlayup bâde ḡaḡkını kesüp niçe dürlü ihânet ü ḡaḡâret iderler.” 132b/19,21.

“Rindler degme yiri ziyâret eylemezler.” 177b/10.

“Benüm işüm ruḥ-ı sâķiye ve leb-i câma düşdi; ya’nî rind-i bâde-nüş oldum şimdengirü beni şavma’ada göremezsün.” 181b/8,9.

“Rindlik ‘uşşâķ kârıdur, ‘ışķ ise ‘aṭiyye-i ezelîdür ki hidâyet Allâh’a mevķûfdur.” 190a/27.

“Rindlerün saķsıdan kâsesine ḥaķâretle nazâr eylemeṇ. Zîrâ bu tâ’ife câm-ı cihân-nümâya ḥıdmet eylemişlerdür. Câm-ı cihân-nümâdan murâd gönüldür ve rindlerden murâd ‘uşşâķdur; ya’nî ‘âşıkklar faķîr olup evânî ü zurûfî sıfâlin olduğına ḥaķâretle bakmaṇ. Zîrâ bu ḥarîfler gönüllerine sa’y u kûşışle taşfiye virüp şafâ-yı ḳalbe mâlik olmuşlar. Hâşılı dillerini cânân maḥabbetine ta’lîķ idüp dünyâ ḥuṭâmına ta’alluḳdan taḥlîş eylemişler. Pes her cânibe ki nazâr şalsalar orayı gönül gözüyle ḥicâbsuz müşahede iderler.” 239a/20-24.

“Manzûr-ı Ḥaķ olan rind-i ‘âşıkklardur; bî-derd mürâyîler degüldür.” 287b/19.

2.4.1.9. Sâķî ve İlgili Unsurlar

hatt-ı sâķî : Ḥaṭṭ-ı sâķîden murâd ḥaṭṭ-ı ‘izâr-ı sâķîdür veyâ ḥaṭṭ-ı vech-i sâķîdür. Sûre-i Fâtîḥa ki kelâm-ı şerîfün mücmelidür, ehl-i te’vîl vech-i insândan istiḥrâc ider. Sûre-i Fâtîḥa’nun fehvâsı ḥod iki ‘âlemün sırrıdur. Zîrâ mufaşşalı ki Kur’ân-ı Şerîf iki ‘âlemün esrârını câmi’dür. Pes ḥaṭṭ-ı sâķîden maķşûd ḥaṭṭ-ı vech-i sâķîdür. Pes ḥaṭṭ-ı vech-i sâķîden kelâm-ı şerîfün mazmûnını okıyan iki ‘âlemün esrârına muṭṭali’ olur.” 68b/23-26.

sâ’id-i sâķî-i sîmîn-sâķ : “Sâ’id bilege dirler, ya’nî el bileğine. Sâķiye izâfeti lâmiyye ve sâķînün sîmîn sâķa beyâniyyedür. Sâķ vaşf-ı terkîbî aķsâmındandır. Sâķ incikdür, gümüş inciklü sâķî dimekdür.” 181a/2-4.

sâķî : “(...) luġatde şuvarıcı dimekdür. Ammâ ıştılâḥda ḥamr meclisinde ḳadeḥ sürene dirler.” 2b/4,5.

“Pes mahşûl-i kelâm bu oldu ki ey sâķî ke’si ehl-i meclise birer birer şun, andan sonra başa şun. Zîrâ idâre birer birer şunulmayınca bulunmaz.” 2b/9-11.

“Tabîbden murâd sâķîdür. Ve devâdan girişmesidir.” 142b/6.

Türk-i dil-siyeh : “Türk-i dil-siyehden murâd çeşm-i sâķîdür. Andan nergisle kinâyet eylemişdi. Ve dil-siyehden murâd bebegidür, ya’nî bebek siyâh olmak i’tibârıyladır ve bî-emân olduğu dil-siyeh olduğuçündür.” 69a/8-9.

2.4.1.10. Sarhoş ve İlgili Unsurlar

‘arbede : “‘Arbede luğatde bed-hûyluğa dirler, ammâ ıstılâhda ser-hôş şavâşına dirler. ‘Arbede-cûy vaşf-ı terkîbîdür şavaşcı ma’nâsına.” 48b/9,10.

“Ser-hôş şavâşına ve cengine dirler, ammâ bunda muṭlak şavâş murâddur. Anuçün bâd-ı şabâ ile ‘arbede ider.”⁸⁴ 100b/22,23.

“‘Arbede luğatde ser-hôş şavâşına dirler, ammâ bunda muṭlak gavgâ murâddur.” 126b/24,25; 284a/13,14.

bâde-nûş : “(...) zevküm dâ’im ve mütevaşıl olsun dime, bâde-nûşlar gibi ki bir iki kadeh ile kâni’ olmayup yıkılincaya içer, sonra humâr elemin çeker.” 9b/14-16.

“Bâde-nûşlukdan gayrıya muṭtezat-ı nefse tâbî’ olmak tazâyî-i ‘ömrdür.” 10b/2,3.

“Bâde keyfiyetiyle ehl-i hâl olur; şöyle ki ehl-i keşf olur, aña nesne mahfî kalmaz.” 67a/12,13.

bed-mestân : “Bed-mestân ser-hôşlukları yaramaz. Hâşılı ser-hoşluğu geveze olana dirler.”⁸⁵ 174a/14.

⁸⁴ “Ruhlarıñdan çekmez el bâd ile eyler ‘arbede / Görmedüm zülfüñ gibi ‘âlemde bir sevdâ-zede” Hayâlî, **Hayâlî Bey Divânı**, Haz. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, İÜEF Yay., 1945, g.22/1.

⁸⁵ “Dahı nûş itmeden bir sâgar-ı kâm / Şikest itdi humum bed-mest-i eyyâm” Bayram Ali Kaya, **The Dîvân Of ‘Azmi-zâde Haleî : Introduction and Critical Edition of his**

cür‘a keş : “Cür‘a-keş vaşf-ı terkîbîdür. Cür‘a çekici, ya‘nî içici.” 258b/29.

dürd(î)-keş : “Dürd-keş vaşf-ı terkîbî. Şerâbuñ posasın çekici dimekdür, zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kabîlindendür. Zîrâ dürd içilmez üstinde olandur içilen.” 47b/12,13.

“Dürdî-keş vaşf-ı terkîbî keşîdenden dürd çekici, zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kabîlindendür.” 143b/21,22.

“Dürdî-keşân vaşf-ı terkîbînüñ cem‘idür, bâde-nûşlardan kinâyetdür. Zîrâ dürdî-keşân şerâb balçığını içiciler dimekdür. Balçık ise içilmez, belki üstinde olan bâdedür içilen.” 141a-b/30-1.

harâb, mest-i harâb : “Harâb geçkin ser-ḥôş, ya‘nî mest ma‘nâsına.” 18b/20.

“Harâb mest ma‘nâsınadır.” 26a/29.

“Mest-i ḥarâb izâfetle geçgin ser-ḥôşa dirlir. Pes ḥarâbı meste ‘atf idenler zâ‘id eylemişler.”⁸⁶ 36b/4,5.

“Mest-i ḥarâb izâfetle geçkin ser-ḥôş. Vâv-ı ‘âtıfe ile yazanlar bilmez imiş.”⁸⁷ 58b/25.

harâb-âbâd : “Harâb-âbâd mübalâğa ḥarâblıktan kinâyetdür. Niteki sâbıkan mufaşşal beyân olmuş idi.”⁸⁸ 198a/20.

Dîvân, Harvard Üni. Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2003, mes. 9/96.
“Zann etme mey süzerken o meh-pâre

göz süzer / Kan dökmegi o hançer-i bed-meste gösterir” Naci Okçu, **Şeyh Galib**, C.II, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1993, g.58/5.

⁸⁶ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

⁸⁷ Bâkî ve Fuzûlî’ye ait şu kompozisyonlar kavramla ilgili olarak geliştirilen hayallere örnek teşkil eder: “Gerçi gâyet mestdür ol nergis-i hûn-rîzler / Katı geçkindür velî ol gamze-i ser-fîzler” Bâkî, **a.g.e.**, g.86/1; “Hoş ol ki çekem dem-i ecel bâde-i nâb / Ser-mest yatam kabrde tâ Rûz-i Hisâb / Gavga-yi kıyâmetde duram mest ü harâb / Ne fikr-i hisâb ola ne idrâk-i ‘azâb” Fuzûlî, **Türkçe Divan**, Haz.Kenan akyüz, vd. Ankara, TTK Yay., 1958, Rub.4.

⁸⁸ “Cevrûñün vîrânı olmuşdur niçe ma‘mûrlar / ‘İşkuñun ma‘mûrîdur niçe harâb-âbâdlar” Avnî, **Fatih Divanı ve Şerhi**, Haz. Muhammed Nur Doğan, İstanbul, Erguvan Yay., 2004,21/3.

harâbât-nişîn : “Harâbât-nişîn vaşf-ı terkîbîdür meyhânede oturıcı ma’nâsına, ya’nî bâde-nûş.” 152a/24,25.

harâbî : “Harâbî, harâb ser-hôş, yâ harf-i maşdar. Ser-hôşluk dimekdir.” 25b/29.

harîf, harîfân : “Harîf iki ma’nâya gelür. Birisi hem-pîşe, ya’nî hem-şan‘at. Ve biri de bâde muşâhibi (...) Harîfden bunda murâd maḥbûbdur, mışrâ‘-ı sâni karînesiyle.” 62a/26-29.

“Harîf lûgatde hem-pîşeye dirler, ya’nî hem-şan‘at. Ammâ isti‘mâllerinde bâde muşâhibine dirler.” 182a/10.

“Harîf lûgatde hem-pîşe, ya’nî şan‘at-daş dimekdir, ammâ ıstılâḥda bâde muşâhibine dirler.”⁸⁹ 226a/27,28.

“Harîfân bunda bâde-nûşlardur.” 189a/21.

kallâş : “Kallâş harâbâtî dimekdir.”⁹⁰ 287b/18.

kâse-gerdân : “Kâse-gerdân idi, ya’nî bâde-nûş idi.” 280b/18.

mest : “Kişi mest olıcaḡ pâdşâh-ı ‘âlem olur, her ne deḡlî faḡîr ise de.”⁹¹ 12b/5.

“Mest esrük.” 33b/13.

“Bunda mestden ḡattâl murâddur.” 120a/der-kenâr.

⁸⁹ “Göñül kim hûn olubdur bir harîf-i bâde-peymâdan / Surâhîdür ki tolmuşdur mey-i la‘l-i musaffâdan” İsmail E. Erünsal, **The Life And Works Of Tâcî-zâde Ca‘fer Çelebi, With A Critical Edition Of His Dîvân**, İÜEF Yay., İstanbul 1983, k.22/29.

⁹⁰ “Rind ü kallâş u mest-i ‘ışk oldum / ‘Âmrîyem bunca san‘at el virdi” Amrî, Dîvân: Tenkidli Basım, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul, İÜEF Yay., 1979, g.142/6; “Zâhidâ lutf it benüm şeydâlıgum ma‘zûr tut / Mest-i ‘ışkam sanma kim meyhâneler kallâşıyam” Hayretî, **Dîvân**, Haz. Medmed Çavuşoğlu, Ali Tanyeri, İstanbul, İÜEF Yay., 1981306/4.

⁹¹ Hayâtî, mest kavramına şu ifadelerle açılım getirmiştir: “... egerçi ser-hôş ma’nâsınadır fe-emâm ki mest ile ser-hôş beyninde fark vardır. Mest ş‘ol kimesneye dirler ki şûrb-i müskirden ziyâde başı dönüp gözi karara. Ser-hôş ol mertebeden kemterce olana dirler.” Seyyid Ahmed Hayâtî, **Tuhfe Şerhi : Hayâtî**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1271, s.161,162.

“Gül vaktinde mestlerüñ mestûrluğı, ya’nî perhiz-kârluğı nâdânlık ve câhillikdendir.” 199a/15,16.

“Mest olanda havf olmaz.” 282a/der-kenâr.

mey-güsâr : “Bâde-nûşluğla mülâzım olana mey-güsâr dirler, ya’nî müdmin-i hamr.” 220a/4.

“Mey-güsârân elif ve nûnla cem‘ oldu kâ‘ide-i sâbıka üzerine. Bâde-nûşa, ya’nî müdminü’l-hamra mey-güsâr dirler.”⁹² 257b/13,14.

mey-perestân : “Mey-perestân elif ve nûnla cem‘ olmuştur zevî’l-‘ukûldan olduğ için. Vaşf-ı terkîbîdür, meye tapıcı dimekdir. Ammâ ıstılâhda bâdeye mülâzemet idenlerde isti‘mâl iderler.” 23b/19-21.

mürîd-i harâbât : “Mürîd-i harâbâtdan murâd mülâzım-ı harâbâtdur.” 173a/28.

nâ-mahrem : “Nâ-mahremden murâd rakîbdür.” 187b/13.

peymâne-keş : “Peymâne-keş vaşf-ı terkîbîdür, peymâne çekici. Ma’nâ-yı lâzımîsi bâde içicidir.” 32a/14.

sekârâ : “Sekârâ sekrânun cem‘idir. Sînün fethiyle isti‘mâli ekserdür şahârâ vezni üzere. Ammâ zamm-ı sîn ile de câ’izdür. Ser-hôşlar dimekdir. 11b/7,8.

Sekârâdan murâd bâde-nûşlardur, mest ma’nâsına olan ser-hôşlar degüldür. Zîrâ mest ma’nâsına olan ser-hôşlar bir nesne tedârikine kâdir degüllerdür.” 11b/10,11.

ser-mest : “Ser-mest ser-hôş ma’nâsınadır.” 44a/7.

⁹² Nâ‘ilî-i Kadîm söz konusu kavramı şu beyitle ele almıştır: “Nûş ederler âb u âteşden muhammer bir şarâb / Mey-güsârân-ı mahabbet meşreb-i idrâkden” Nâ‘ilî, **Nâ‘ilî-i Kadîm Divânı**, Haz. Haluk İpekten, İstanbul, MEB., 1970, g.282/8.

“Ser-mest müstağnî dimekdür, ser-hôşa da dirler.” 237a/10,11.

2.4.1.11. Vâ‘iz, Nâsîh ve İlgili Unsurlar

“Bunda murâd vâ‘iz-i ğayr-ı mutta‘izdür ki ekâbir kapularına mülâzemet eyler. Belki meclislerinde ba‘zı azâhîk nakl ider; tâ ki aşhâb-ı mecma‘a hôş gelüp bunu dâhil-i meclis ‘add eyleyeler. Ve muşâhib-i yârân diyü ta‘zîm ve tebcîl ideler.” 45a/5-7.

“İbâdât ve tâ‘âtı ki Allâh ve peygamberi müselmânlar üzerine ta‘yîn buyurmuşdur, zerķ u riyâyla edâ iderler. Hülûş-i taviyyet ve şafâ-yı kalb ile edâ eylemezler. Pes bu işleri ‘alâmet-i inkâr-ı haşrdur. Ol sebebdan ‘gûyiyâ’ diyü buyurur. Hâşılı zâhiri bâtınına uymaz bir bölük mürâyîlerdür.”⁹³ 130b/23-26.

2.4.1.12. Meslek Erbâbı ve İlgili Unsurlar

‘ases, mîr-i ‘ases, ‘işret-i şeb-gîr : “Aseslerden murâd sükkân-ı kûy-ı cânândur. Ve mîr-i ‘asesden cânânun âstânesini bâlin ve hâkini pister idinen maşşûs segdür. Hâşılı cânânun gicelerle âstânesini ziyâret eyleyen ‘uşşâkun seg-i maşşûsla âşnâlıkları olmağın gice gelüp gitmege mâni’ olmaz. ‘İşret-i şeb-gîrden murâd gicelerle âstânını ziyâret idüp bûs eylemekdür.” 283a/12-15.

⁹³ “Vâ‘iz” zahid tipinin sosyal yaşamda büründüğü meslekî kimliklerden biri olup edebî gelenek içerisinde, rind meşrep görünüm sergileyen şairler tarafından acımasızca eleştirilerek, türlü hakaretlere konu edilmiştir. Bâkî, “Koyup tesbîh-i mercânı seni kim diğler ey vâ‘iz / Mufasssal kıssa başlarsın garîb efsâne söylersin” Bâkî, **a.g.e.**, g.361/3. dediği beytindeki ironide müşriklerin âhireti anlatan Kur’an âyetleri hakkında verdikleri “esâtîrü’l-evvelîn” karşılığına çağrışım oluşturan bir tavır sergilerken; bir başka beytinde vâ‘ize bedduada bulunmaktadır: “Vâ‘iz çıkarsa kürsîye her cum’a gam degül / Ammâ bolayki lutf ide bayrama çıkmaya” Bâkî, **A.e.**, g.474/3.

Fuzûlî, “Vâ‘iz evsâf-i cehennem okur ey ehl-i vera’ / Var anuñ meclisine gör ki cehennem ne imiş” Fuzûlî, **a.g.e.**131/3. dediği beytinde vâ‘izin sohbetinin cehennem azabı olduğunu vurgularken, Hayâlî ise Sûdî’nin de temas ettiği gibi riyâ ehli oluşundan dem vurmaktadır: “Vâ‘iz-i ebleh-firîbüñ sohbeti hoştur velî / Hâlvetinde bûriyâsından gelir bû-yu riyâ” Hayâlî, **a.g.e.** 21/2.

Ulemâdaki dejenere oluşu objektif bir bakışla ortaya koyduğu eserinde; vaiz ve nasîhlerle ilgili olarak da sosyolojik tespitlerde bulunan Nâimâ’nın söz konusu olguya dair değerlendirme ve yaklaşımları için bkz. Mustafa Na‘îmâ, **Târih-i Na‘îmâ [Ravzatü’l-Hüseyn fî Hülasat-i Ahbari’l-Hafikeyn]**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 6c., C.VI, 1283, s.233.

âşnâ : “Âşnâ iki ma’nâya gelir. Biri biliş, biri şuda yüzgüç. Bunda îhâm tarîkiyle zıkr olmuştur.” 12a/9-10.

“Âşnâ bunda şuda yüzmek ma’nâsınadır ve mellâh gemiciye dirler.” 109a/19.

“Âşnâ biliş.” 150b/31.

“Âşnâ lafz-ı müşterekdür biliş ve şuda yüzgüç beyinde.” 153a/9,10.

bagkârân, baggârân : “Bağgârân. Eger bağgârândan murâd bağbânlar ise kâf-ı ‘Acemî olmak kıyâsdur. Ve eger bağ eküp dikenler murâd ise kâf-ı ‘Arabî olmak kıyâsdur, vaşf-ı terkîbî olmak i’tibâriyle kârîdenden ekin ekmek ma’nâsına.” 241b/6-8.

berîd : “Berîd bânuğ fethi ve rînuğ kesriyle peykdür.” 169a/2.

deryâger : “Deryâger bi-ḥaşebü’l-luğat deryâcı dimekdür. Ammâ murâd ıstılâhda korşan didükleridür, ya’nî denizüñ ehl-i vuḳûfı. Pes yüzgüç diyen kimse ma’nâ-yı beyitden ğafil imiş.”⁹⁴ 46b/17-19.

gemici : “Gemicilerüñ tarîki yıldızla yürimekdür; yoḥsa bu deryâları kendü re’yiyle aşamazdı.” 45a/21,22.

hâcib, derbân : “Ḥâcib ve derbân ḳapucıya dirler.” 35a/24.

“Ḥâcib luğatde ebrû ya’nî ḳaş ve mâni’ ma’nâsınadır. Ḳapucılara da ḥâcib didükleri icâzetsüz kimseyi serâyâ duḥûl eylemege mâni’ olduklarındandır.” 297a/22,23.

hammâr : “Ḥammâr mübalâğayla ism-i fâ’il; ḥamr şatıcı dimekdür.” 225b/21.

⁹⁴ Redd-i Şem’î.

kasar : “Kaşar. Biz çırpıcılar bizi tokmağla çırpmağ. Kaşarü’s-sevb bundandır, ammâ bunda yuyup arıtmak murâddur.” 115a/8,9.

kâsid : “Kaşid haber ve selâm ve mektûb ileten peyke dirler.” 211a/22,23.

mellâh, keştîbân : “Mellâh ve keştîbân gemici dimekdür.” 56b/1.

Bkz. âşnâ mad.

mubassır : “Mubaşşır tüccâr, aralarında almada şatmada gözi açık olup her nesnenün kadr ü kıymetini bile, simsâr da dirler.” 244a/6,7.

mühendis : “İsm-i fâ’ildür, ‘ilm-i hendese bilen kimseye dirler.” 231b/31.

“‘İlm-i hendese ehli dimekdür. ‘İlm-i hendese bir ‘ilmdür ki mekâdîr-i eşyâyı ta’yîn ider.” 305b/21,22.

Bkz. Allah ile İlgili Unsurlar > Hâlik, mühendis mad.

nakş-bend : **Bkz. Allah ile İlgili Unsurlar > nakş-bend mad.**

nâme-ber : “Nâme-ber nâme mektûba dirler. Nâme-ber vaşf-ı terkîbidür mektûb iletici ma’nâsına. Aşlında berende-i nâme idi.” 35b/17,18.

nigehbân : “Nigehbân gözci ve bekçi ma’nâsınadır.” 160a/7.

“Nigehbân bekçiye dirler.” 208a/19.

pây-kûb : “Pây-kûb da vaşf-ı terkîbidür kûbîdenden rakqâşa dirler.” 25a/18.

perdedâr : **Bkz. Allah ile İlgili Unsurlar > perdedâr mad.**

pervâne, pervâneci : “Pervânenün niçe ma’nâsı vardır, ammâ bunda pâdşâhlardan çıkan hatt-ı hümayûndur; niteki sa’âdetlü pâdşâhumuz Sulţân Murâd’dan çıkar ve ol

hattı pâdşâhlardan çıkarana pervâneci dirler. Anlarda ol başka manşıbdur, bizüm pâdşâhlarımızda kapucılar kethudâluğı gibi. Pes bu tahkîk ma'lûm olduğdan sonra ba'zıların bunda ta'vîl-i kelâm eyledüğine iltifât olunmasun ki netîce virmez.”⁹⁵ 166a/9-12.

peyk : “Peyk ma'rûfdur, Rûmda şâtır didükleridir.” 35b/17.

reh-nümâ : “Reh-nümâ kulağuz.” 46b/19.

sârbân : “Sârbân deveci.” 43b/27; 142a/30; 282b/23,24.

şinâver : “Şinâver şuda yüzgüçe dirler.” 209a/26.

şu'bede-bâz : “Şu'bede-bâz vaşf-ı terkîbîdür. Sâbıkan şu'bedenün ma'nâsı beyân olmuş idi, hoşka-bâz dimekdir. Bâzî yâ ile oyuna dirler.” 171b/13,14.

tuğrâ-keş : “Tuğrâ-keş vaşf-ı terkîbî, keşîdenden tuğrâ çekici dimekdir. Tuğrâ berâtlarda ve ahkâmıda çekdikleri pâdşâh nişânına dirler. ‘Arabca tevķî’ dirler. Ve anı çekene muvaķķi’ dirler.” 160a/27,28.

zer-dûz : “Zer-dûz vaşf-ı terkîbîdür dûzîdenden. Rûmda tahrîf idüp zer-dîz dirler sırma işleyenlere.” 54b/7,8.

2.4.2. Eğlence Hayatı ile İlgili Unsurlar

‘ayş : “‘Ayş ‘aynuñ fethiyle dirlik ma'nâsına, ammâ ‘Acem zevķ u şafâda isti'mâl iderler.” 60b/6,7; 117b/6,7.

⁹⁵ Redd-i Sürûrî ve Şem'î.

bâde meclisi : “Şâhid ü muṭrib el qarşar, mestler ise raḡş ider. Sâḡînüñ nâz u şîvesi de bâde-nûşlar gözinden uykuyı almış. Hâşıl-ı kelâm bu beyt bâde meclisinüñ gâyet şafâsını tavşîf ider.” 25a/21-23.

“İrmaḡ ve ekin kenârı ve söḡüt gölgesi meclis ḡurmaḡiḡün ziyâde maḡbûldür yanlarında.” 65b/13.

bezm : “Bezm meclis.” 7a/18; 53b/11.

bezmgeh : “Bezmgeh. Bezm meclis, geh gâhdan muḡaffefdür zarf-ı mekân ma’nâsına.” 65b/10,11.

bezm-i devr : “Bezm-i devr kinâyetdür bâde meclisinden.” 11a/11.

efsûs : “Efsûs tanz idüp temeshur etmege; ya’nî mezelenmege ve masharalığa dirler.” 171a/19.

esbâb-ı ‘işret : “Hâne teşvîşsüz, ya’nî intizâm-ı hâl üzre. Sâḡî ise yâr, muṭrib ise laṭîfeci. ‘Ayş u ‘işret zemânı ve sâḡar devri, ya’nî vaḡti ve yigitlik eyyâmıdır. Hâşıl-ı kelâm cemî‘ esbâb-ı ‘işret âmâde ve müheyyâ. Hiḡ bir cihetden ḡuşûrı yok.”⁹⁶ 13a/10-12.

halka : “Bâde ve gül ḡalkasında, ya’nî meclisinde (...)” 13a/8,9.

halka-i cünûn : “ḡalka-i cünûndan murâd meclis-i meyhânedür.” 230a/12.

⁹⁶ Bu maddede işaret edilen unsurların yer aldığı ifade, beytin imajına dair olup Sûdî’nin nesre çevirisinden ibarettir. Sûdî’nin söz konusu unsurları “esbâb-ı ‘işret” olarak nitelendirmesi dolayısıyla maddeleştirilmesi uygun görülmüştür.

‘işret-i şeb-gîr : “‘İşret-i şeb-gîr gice ‘işreti.” 283a/9.

meclis-i ins : “Meclis-i ins izâfet-i lâmiyyedür. İns vahşet muķabilidür, ya’nî âşnâlar ve dōstlar meclisi dimekdür.” 188a/23,24.

mûnis : “Mûnis bunda eglencedür.” 32b/10.

revnâk-ı meykede : “Revnâk-ı meykede izâfet-i lâmiyyedür, meykedenün leţâfeti ve şafâsı dimekdür.” 174a/8.

sohbet : “Şohbetden bunda murâd muķarenet ve muşâhabetdür.” 84b/17.

2.4.3. Oyunlar ve İlgili Unsurlar

arsa : “‘Arşa ıştılâhda şatranc yirine dirler; ya’nî bisât-ı şatrancdur. Şatranc şîmun kesri iledür aşlinda, ammâ feth-i şîn ile meşhûrdur.” 33a/14,15.

çevgân : “Çevgân cîm ve kâf-ı ‘Acemîyle bir uzun degnekdür, ucı egri keşişler ‘aşâsı gibi ki anuñla at üzerinde oyun oynarlar; ya’nî bir topı meydâna şalarlar ve ol çevgân ile anı ortadan kıparlar. Her kim kıparsa devlet anuñdur.” 9a/7-9.

“Çevgân cîm ve kâf-ı ‘Acemî ile Türkîce çögen didikleridür, ta’rîb idüp savlecân dirler. Fuşahâ-yı ‘Acemden cîm-i ‘Arabî ile mesmû’dur diyen iftirâ eyledi; eyle imişse cûlcân dirlerdi. Cimi şada kalb eylemege ihtiyâc olmazdı.” 15a/7-9.

“Çevgân cîm ve kâf-ı ‘Acemî iledür. Ta’rîb idüp savlecân dirler. Bir ucı egri degnegdür keşişler ‘aşâsı gibi ki anuñla at üzere tōb oynını oynarlar.” 137b/9,10.

“Çevgân oyunu böyledür ki bir topı bir meydânun ortasına kırlar ve meydân etrâfından, ya’nî cihât-ı erba’asında hudûd ta’yîn iderler. Pes ol gûyı çevgânla hudûduñ birisinden ihrâc eyleyen ğalib olup gûy-ı sa’âdet anuñ olur.” 218b/der-kenâr.

dest-bürd : “Dest-bürd bunda galebe ma‘nâsınadır, ekşer kumârda müsta‘meldür. Sâbıkan mufaşşal beyân olunmuşdur.” 220b/9,10.

gûy : “Gûy bunda toğ ma‘nâsınadır.” 9a/7; 30a/28.

lu‘bet : “(...) zârla oynanan oyunlarda müsta‘meldür; meşelâ nerd ve tavlâ gibi. Şonra ‘Acem kûkla ve oğlancıklar kûkla gibi yapıduklarında isti‘mâl eylediler. Gâh olur ki bâzla terkîb idüp lu‘bet-bâz dirler, kûklacı cinsine. Ammâ bunun gibi yirlerde çâpük ü çâlâk ve haşerî ma‘nâsındır. Lu‘bet-bâz ma‘nâsına degül didükleri gibi.” 28b/4-7.

“Lu‘bet hoşka-bâzlık ve kûkla oyunu.” 243a/1,2.

nakş : “Nağş nerrâdlar ıstılâhında murâd ma‘nâsınadır.” 257a/8.

nedeb, dâv : “Nûnun ve dâluñ fethalarıyla nerd oyununun ıstılâhlarından bir oyun dimekdür. Dâv kumârbâzlar aralarında ol meblağa dirler ki üzerine oynarlar, ya‘nî öç ma‘nâsına Türkî’de tav dirler, hattâ ba‘zı mağâmde tav atdı dirler.” 219b/6-8.

şâh : “Bunda şâhdan murâd kişt lafzıdır ki şâhı oynatmağicün dirler. Egerçi halk tâsuz kiş dir, ammâ aşlı tâ iledür; nitekim Hazret-i Mevlânâ Câmî’ buyurur [beyt]

بکشت و کار جهان دل منبدا کار کار

زکشت مات شود شاه عرصه شطرنج

Ve niteki Mevlânâ Âşafî buyurur [beyt]

غنیمتش لب کشت و باد کمر چه زکشت

میان عرصه کیرنران بود شه شطرنج

33a/15-18.

Bkz. Tasavvufî Tipler > Sûfî mad.

2.4.4. İnşâ ile İlgili Unsurlar

âstân, âstâne : “Âstân ve âstâne eşikdir.” 19a/31.

“Âstâne ve âstân kapu eşigi.” 166a/24.

bâm : “Bâm evüñ tāmına dirler.” 73b/4,5.

beytü’l-hazen : “Beytü’l-hazen gam u guşsa çekilen yire dirler.” 296a/10.

Beytü’l-ma’mûr : “Beytü’l-ma’mûr. Tûfân-ı Nûh’dan evvel Mekke-i Müşerrefe yirinde kırmızı yâkûtdan bir ma’bed var idi Mekke gibi. Tûfân olıcağ ol zemânda âsmâna ref’ oldu ve Hâzret-i İbrâhim Peygamber Mekke-i Mükerreme’yi anuñ yirinde yaptı. Ve mezkûr Beytü’l-ma’mûr Mekke’nüñ muhâzîsindedür dirler.” 102b/29-31.

bünyâd : “Bünyâd binâ ma’nâsına ve temel ma’nâsınadır.” 36a/25.

“Bünyâd iki ma’nâda müsta’meldür, lafz-ı müşterekdür. Birisi binâ ma’nâsına. Ve birisi ibtidâ. Bunda murâd şânîsidür.” 117b/23,24.

cenâb : “Cenâb havlı ve evüñ eṭrâfı.” 31b/8.

çeşme : “Çeşme bunda bıñar ma’nâsınadır.” 42b/19,20.

dam : Bu da ma’lûm ola ki evlerinüñ üsti muşatṭahdur, ya’nî düzdür.” 231b/15.

der : “Der bunda kapu ma’nâsınadır.” 224b/27.

dervâze : “Dervâze kûçe-bend; ya’nî mahalle kapuları ki gice kaparlar uğrıdan emîn olmağıçün. Ser-kûy buña karînedür. Ve bu kapuya dervâze didükleri anuñçündür ki

vâz de bâz de açuk ma'nâsınadır. Ve ol kapu gündüz açuk tırdığıçün hâ-yi taḥşîşle bu kapuya ism oldu pence ve deste gibi. Dervâze bunda şehir soḡağıdır diyen mezkûr ma'nâdan ḡafil imiş.⁹⁷ 43b/27-30.

deyr : “Deyr kilâsâ.” 28b/13.

deyr-i muḡân : “Deyr-i muḡân. Bunda deyrden murâd meyhânedür ve muḡândan meyhâneciler.” 133a/11.

eyvân : “İyvân ve ivân hemzenün kesriyle ‘Arabîde büyük şuffeye dirler. Ammâ ‘Acem feth-i hemze ile büyük çardâḡ ma'nâsında isti'mâl iderler.” 7b/ 23,24.

“Eyvân sâbıḡan beyân olunmuşdur; Fârisîde çâr-tâḡ ma'nâsında müsta'meldür.” 14a/15,16.

“İyvân hemzenün kesriyledür aşlında. Ammâ ‘Acem fethiyle okur ve büyük çâr-tâḡda ve şâh-nişînlerde isti'mâl iderler; nitekim Şâhidî lûgatinde dimişdür [mışra'] ‘Çârdâḡa ve revâḡa di hem daḡı eyvân’

Ve Tuḡfe-i Ḥüsâmî'de “büyük çâr-tâḡdur eyvân” dimiş. Tınbîde ihtilâf eylediler. Ba'zılar didiler ki yâsı ḡarf-i nisbetdür. Ve ba'zılar aşıldür, yâ-yı nisbî diyenler didiler tınâbla; ya'nî çâdır ipiyle ḡurılan nesnedür ve çâdır ve çerḡeh ve ḡara ev gibi. Ve yâ-yı aşliyye ile diyenler didiler ki öñi açuk evdür ki baḡlarda ve baḡçelerde yazıḡ gölgelenmek içün peydâ iderler. Ammâ Ḥ^vâce'nün kelâmından aḡlanan budur ki kendilerinün memleketine maḡşûş maḡbûl ḡâne ola. Zirâ maḡâm-ı medḡde vâḡi' olmuş.” 58a/22-28.

ḡünbed : “ḡünbed kâf-ı ‘Acemî'nün zammıyla ḡubbedür. Ta'rîb idüp cünbed de dirler.” 73b/21,22.

⁹⁷ Redd-i Şem'î.

harâbât : “Harâbât meyhâne.” 296a/20.

kâh : “Kâh köşk ve serây ma’nâsınadır.” 300b/4.

lahd : “Laḥd kabrdür.” 178a/2.

“Laḥd lâmuḡ ve ḥânuḡ fetḥalarıyla maḡbere ma’nâsınadır.” 191b/10.

hâk : “(...) ḥâke; ya’nî maḡbereye (...)” 166b/30.

hânkâh, hângâh : “Ḥânḡâh şûfîlerüñ tekyesi.” 45a/29,30.

“Ḥângâh şofîler tekyesi.” 58a/19.

harâb : “Ḥarâb yıkuḡ, ‘imâretüñ zıddıdır.” 6a/19.

harâbât : “Ḥarâbât ıstılâḡda meyḡâneye dirler.” 17a/31; 25b/31; 140b/17.

hareḡ : “Ma’lûm ola ki Ḥazret-i Mekke’nüñ eṡrâfında mu’ayyen yirler vardur ki aḡa ḡarem dirler ki anda av avlamak câ’iz degüldür. Pes bir kimse anda bir şayd şikâr eylese ḡarâmetin çeker.” 75b/1,2.

“Ḥareḡden murâd Mekke ḡareḡidür.” 75b/18,19.

“Ḥazret-i Mekke’nüñ eṡrâfında mu’ayyen yirler var ki anda av avlamak ve ağac kesmek ve ot otlatmaḡ ḡarâḡdur. Ol yire Ḥareḡ dirler.” 285b/19,20.

hargâh : “Ḥargâh yörükler kullandüḡ derim evidür ki üstini keçe ile örterler. Bu evi felege teşbîḡ eylemişler. Ammâ Ḥ^vâce Ḥazretleri derim evini ufḡa teşbîḡ eylemişler.” 157b/10-12.

“Şu’arâ ḡargâḡı felege teşbîḡ eyledüklerinden anlanur ki ḡargâḡ derim evi ola. Ni’metu’llâḡ da böyle dimiş. Ammâ ḡaḡîḡatde ḡargâḡ ḡara evdür ki ‘Arab-ı şahrâ-

nişînün ve ekrâduñ ve ba‘zı şahrâ-nişîn Türkmenüñdür. Ve derim evine ‘Acem târem/târum dir rînuñ fethi ve zâmmıyla.” 158b/der-kenâr.

hargeh : “Hargeh hargâhdan muhaffefdür. Derim evine dirler ki göçer evlû Türkmenlerüñ keçeyle örtülü evleridür. Egerçi haqîkatde qara eve dirler. Niteki sâbıkan tahkîki mürûr eyledi.” 169b/10-12.

“Hargeh hânüñ kesri ve fethiyle qara ev ki ‘Arab-ı şahrâ-nişîn ve ba‘zı Terekeme içinde oturur.” 278b/9,10.

harîm : “Harîm avlıya dirler.” 178a/24.

hayme : “Hayme çâdır, taqdîr-i kelâm hayme-i vücûdumdur.” 46a/1.

“Hayme çâdır. Ba‘zı nüshada çetr vâki‘dür, fi‘l-vâki‘ saltanat lafzına çetr haymeden ensebdür.” 64a/10.

hışt : “Hışt bunda kerpiçdür.” 65a/4.

kârgesh : “Kârgesh, kârgâhdan muhaffefdür. İş işlenen yire dirler. Kârḥâne ma‘nâsınadır.” 90b/16,17.

kârḥâne : “Kârḥâne bi-hasebi‘l-luġat iş evi. Aşlinda ḥâne-i kâr idi. Terkîb-i izâfî idi. Şonra taqdîm ü te‘hîrle terkîb-i mezcî idüp mu‘ayyen ḥânelerde isti‘mâl eylediler ki anda çok kimse bir işe meşġul olsa, dülgerler ve derzîler ve sâ‘ir ehl-i ḥiref gibi.” 30a/15-17.

kâristân : “Kâristân çok iş işlenen yire dirler, kârḥâne gibi. Nigârsitân ve nigârḥâne dirler çok nuġûş işlenen yire.” 104b/2,3.

kasr : “Kaşr köşk.” 41a/10.

kâşâne : “Kâşâne kış evine dirler tâbhâne ma’nâsına.” 56b/16,17; 68a/12.

küngüre : “Küngüre korkuluktur, minâre ve köpri ve hisâr korkuluğı gibi ki ‘Arabca aña şurfe dirler şınuñ zammıyla ve rînuñ sükûniyle. ‘Avâm ğalaṭ idüp şerefe dirler feth-i şîn ve rî ile.” 36b/18-20.

lâhd : “Lâhd kabirdür.” 113b/16.

mastaba : “Maştaba şuffe-i meyhâne ve ğarîbân.” 95a/10,11.

menzil : “Menzillerden murâd meyhânelerdür.” 3b/30,31.

merhale : “Merhale konuk yiri, cem’i merâhîl gelür menâzil ma’nâsına.” 123b/19,20.

mesned : “Mesned luğatda ism-i mekândur. İstinâd, ya’nî tayanacak yir. Ammâ bunda taht murâddur. 14a-b/31,1.

meykede : “Meykede, kede zarf-ı mekândur. Meykede ve ğamkede ve bütkede; mey yiri ve ğam yiri ve büt yiridür.” 23a/22,23.

“Meykede meyhânedür; kede bir şey’ün mekânından ‘ibâretdür. Meşelâ bütkede, ğamkede, meykede dirler; büt-hâne, mey-hâne, ğam-hâne ma’nâsına.” 31a/29-30.

mıstaba : “Mıştaba cem’î nüshada şadladur. Ammâ İmâm Muṭarrizî, Maḳâmât-ı Ḥarîrî’nün otuzıncı makâmenün şerhinde sîn ile yazar (...) Ammâ luğat-ı Hüsamî’de mıştaba câygâh-ı ğurebâ dimiş şadla.” 59b/20-22.

mi‘râc : “Mi‘râc lûgatde nird-bâna dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde mekân-ı ‘urûc, ya‘nî çıkacak yir murâddur.” 168a/30,31.

mukarnes-i jengârî : “Bunda felek murâddur, ammâ aşlında cevâmi‘ kapularında ve minâreler şerefeleri altında ve maḥârîbde olan muşanna‘ işlerdür ki tâşdan lâleler ve ba‘zı toblar oyarlar. Ol işlere mukarnes dirler. Jengâr bir nesnedür ki bakırdan ve üzüm cibresinden düzerler. Zaḥmeti çokdur. Ammâ nâfi‘dür. Lâjeverd gibi felegi aḡa teşbîh iderler.” 260a/28-31.

musallâ : “Muşallâdan murâd seccâdedür; zîrâ anlar seccâdeye muşallâ dirler.” 66a/25,26.

nişîmen : “Nişîmen nûnuḡ fethiyle ve kesriyle lûgâtüdür oturacak yir ve kuşların ve sâ‘ir ḡayvânâtunḡ giceyile yataḡ idindiḡi yir.” 38a/12,13.

pîşgâh : “Pîşgâh şadr-ı meclis ve kapu üzerinde olan şâh-nişîm.” 118b/13.

ribât : “Ribât rînuḡ kesriyle evlû odaları, kârvân-serây diyenler işâbet eylemediler.”⁹⁸

Ribât-ı dü-derden murâd dünyâdur ki bir kapusından gelür ve bir kapusından çıkar gidersin; ya‘nî bir kapusu ḡayâta ve bir kapusu memâta açılır.” 46a/27-29.

“Ribât rînuḡ kesriyle evlû odaları, cem‘î ribâtât gelür.” 58a/19,20.

rivâk, revk, revâk : “Rivâk rînuḡ kesriyle ve revḡ rînuḡ fethi ve vâvunḡ sükûniyle aşlında evün önünde ḡayâtunḡ tavânına dirler. Ammâ Nişâb-ı Şıbyân lûgatinde rivâk eyvân dimişdür. Ve Şâhidî manẓûmesinde büyük çardaḡdurur eyvân dimiş. Pes ma‘lûm oldu ki rivâk büyük çardaḡ ola. Rivâḡunḡ rîsını ‘Acem meftûḡ okur.” 26b/4-6.
“Rivâk rînuḡ kesriyle ev önünde tavâna dirler.” 46a/29.

⁹⁸ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

sahnü'd-dâr : “Şahnü'd-dâr evün ortası. Ammâ bunda bûstân ortası dimekdür.” 55b/5,6.

sakf : “Sakf ‘Arabîde tavana dirler.” 33a/26.

ser ü kâr-ı harâbât : “Der-ser ü kâr-ı harâbât. Ser bunda sevdâ ve hevâ ve ârzû ma'nâsınadır. Kâr iş güç ma'nâsınadır. Harâbât meyhânedür.” 15a/27-29.

sevâd : “Sevâd şenliklü ma'mûr yire dirler ve İstanbul ve Mısr u Şâm gibi şehrlere sevâd-ı a'zam dirler.” 183a/24,25.

tâk : “Tâk iki yirde bile kemerdür.” 46a/29; 180b/16,17; 231b/31.

“Tâk bunda muşandara ma'nâsınadır; zîrâ tâkuñ bir ma'nâsı muşandaradır.” 180b/28.

tarâb-hâne : “Tarâb-hâne şenlik evi.” 300b/13.

târem : “Târem rînuñ fetî ve zammıyla luğatdür, derim evine dirler ki göçer evlüler kurup içinde otururlar. Târemi çârâtâk ile tefsîr eyleyen yuğârudan pervâz eylemiş.” 34a/11-13.

“Târem derim evine dirler ki göçer evlü Türkmânlar evidür.” 306a/1.

tekye : “Tekye luğatde tayanmaga dirler.” 126a/4,5.

türbe, türbet : “Türbeden murâd kabridür.” 176a/20.

“Türbetden bunda murâd kabrdür.” 177b/5; 238a/23,24.

vâdî-i hâmûşân : “Vâdî-i hâmûşândan murâd maşabirdür.” 281a/3.

ziyâretgeh : “Ziyâretgeh ziyâretgâhdan muhâffedür, niteki mükerrer beyânı geçmiştir. Maḥall ü mekân-ı ziyâret dimekdür, nemâzgeh gibi.” 177b/7.

2.4.5. Yiyecek-İçecek ile İlgili Unsurlar

2.4.5.1. Şarap ve İlgili Unsurlar

âb-ı âteş-gûn : “Âb-ı ateş-gûn şerâbdur.” 280a/14,15.

âb-ı harâbât : “Âb-ı harâbâtdan murâd şerâbdur.” 68b/18.

âb-ı harâm : “Âb-ı harâm kinâyetdür ḥamrdan.” 8a/26-27.

âb-ı rûşen-mey : “Âb-ı rûşen-meyle; ya’nî bâde-i ḥâliş ü şâfî ile (...).” 115a/24.

âb-ı tarab-nâk : “Âb-ı tarab-nâkdan murâd bâdedür.” 280b/30.

âbî : “Âbîde yâ vahdet içündür, bir içim şu dimekdür. Ba’zı nüshada câmî düşmüş bir kadeḥ dimekdür. Câ’izdür ki bunda âbdan murâd bâde ola.” 87b/25,26.

‘aks-i bâde : “‘Aks-i bâde izâfet-i lâmiyyedür; ya’nî te’sîr-i sûret-i bâde.” 205a/6,7.

âteş-i humhâne : “Âteş-i ḥumḥânedan de murâd kırmızı şerâbdur.” 68b/19.

bâde : “Bâde vir ki mest ü evkâr olup bî-iḥtiyâr râz-ı nihânı fâş idüp ‘ışık u ‘âşıklıgımı ve kime ‘âşık olduğum ve kimünḡ bûyına mest olduğum bir bir söyleyeyin. Zîrâ bâde bir cevherdür ki elbette göñülde olanı izhâr ider. Niteki meşhûrdur; ayıklık ile fikr eyledüğünü ser-ḥôşluk ile söyler dirler.”⁹⁹ 32a/29-31.

⁹⁹ Sarhoşluk, uyku hâlinde olduğu gibi kontrol mekanizması durumundaki aklın algı işlevini büyük ölçüde saf dışı ederek bastırılan yahut gizlenen durumların dışa vurulmasına sebep olur. Aynı mihrak

“Bâde şerâbuñ kaynamışına dirler.” 68b/23.

“Bâdeye nisbet kaynamak ve pişmek münâsibdür, yanmak degül. Kâfiye derdin zârûretinden suhît lafzı ihtiyâr olınmışdur.” 68b/25,26.

“Seni ‘aql ıztırâbından kurtarur. Zîrâ dünyâ gavgâsı hep ‘aql muktezâsındandır.” 166b/21,22.

“‘Aşk ıztırâbını def‘ eylemege ‘ilâc bâde içmekdür; zîrâ bâde ma‘cûnı ‘ışk harâretinden göñle ferâgat getirür ve hâtırdan hâtalı fikri giderür.”¹⁰⁰ 200b/8,9.

“Bâde içen ‘aql naqdini aña mehr virür. Hâşılı şerâb izâle-i ‘aql ider. Pes anı içen naqd-i ‘aqlı aldurur.”¹⁰¹ 239a/30,31.

“Bâdenüñ zemânı gül zemânıdır.” 272a/10,11.

bâde-i mest : “İştîlâhlarında bâde-i mest, bâde-i kattâl dimekdür.”¹⁰² Pes mest idici bâde diyen bu ıstîlâhı bilmez imiş.”¹⁰³ 47b/20,21.

noktasında imaj geliştiren Hâfız’ın beytine dair Sûdî’nin işaret ettiği bu durumla ilgili olarak; Fuzûlî de benzeri bir kurgulamaya gitmiştir: “Degül takvîden itsem bâde terkin vehmüm andandır / Ki izhâr eyleyem halk içre ‘ışkıñ nâ-gehan ser-hoş // Mey-i ‘ışkıñla ser-mest olduğum ilden nihan kalmaz / Muhâl-i ‘akldur kim sahlaya râzın nihan ser-hôş” Fuzûlî, **a.g.e.**, g.134/3-5.

¹⁰⁰ Şarap, az miktarda alınması durumunda tıpta öfori tâbir edilen nedensiz bir haz duygusunu doğurarak, keyif verir ve sıkıntılı ruh hâlini ortadan kaldırır. Alınan miktardaki artma beynin dinamiklerini etkileyerek sersemleştirici etki yapar ve akli denetim dışı bırakır. Sûdî’nin maddedeki değerlendirmesi şarabın bu özelliğine vurgudur.

¹⁰¹ Şarabın akıl üzerindeki tesirine dair hoş bir kompozisyonu Emrî şu beyitle sahnelemektedir: “Bâde bir hûnî harâmî kârbân-ı ‘aql urur / Aña câm âyîne cevşen migfer-i la’lîn habâb” Emrî, **a.g.e.**, g.44/2.

¹⁰² “Bâde-i mest” kavramının yer aldığı beytin çevirisinde Sûdî; “Ol nesneyi ki ol gice cânân bizüm peymânemüze dökdi, biz içdük. Eger cennet şerâbı ve eger bâde-i kattâl; ya’nî eger mübâh ve eger gayr-ı mübâh.” demiştir. Konevî ise; beytin şerhinde cennet şarabı ve bade-i mest karşılaştırmasını “peymâne-i kalbimize aşk-ı hakîkiden ve aşk-ı mecâzî-i medâr-ı hakîkiden her kangısını ihsân edersen nûş ederiz.” ifadesiyle yorumlamıştır.

“Bâde-i mest” ile ilgili olarak Meninski keskin şerâb anlamını verirken; Franciscus a Mesgnien Meninski, **Lexicon Turcico-Arabico-Persicum**, İstanbul, Simurg Yay., C.I, 2000; Steingass ise sert, sarhoş edici, zehirleyici karşılıklarını düşmüştür. Steingass, **a.g.e.**. Söz konusu kavramın beyit içerisinde karşısına konumlandırılan cennet şarabının husûsiyetleri bu noktada önem arz etmektedir. Elmalılı Hamdi Yazır, Mutaffifin Sûresi, 25-28. âyetlerin tefsirinde cennet şarabının nitelikleri hakkında; neşe ve lezzeti bakımından zengin olma, sersemlik verici ve baş ağrıtıcı olmama, akli izale etmeme gibi hâlleri sıralar ve tüm bunlarla söz konusu şarap kavramının cennetteki neşe ve lezzetin mükemmelliğini ifadede temsilî değer taşıdığına dikkati çeker. Cennet şarabı ister somut isterse soyut açıdan değerlendirilsin; tüm bu husûsiyetleri ile tesirleri geçici olan dünyadaki şarabın içecek olarak da hissî boyutta da tam karşısında yer alır.

Sûdî’nin, mest edici bâde olarak yorumlayan Şem’î’ye itirazla “kattâl” olarak değerlendirmesi söz konusu sözlük anlamlarından da hareketle bunun, şarabın standart özelliği olan mest etmekten öte, acı

bâde-i şeb-gîr : “Bâde-i şeb-gîr gice içilen bâdedür. Niteki nâle-i şeb-gîr ve râh-ı şeb-gîr gice ile olan nâle ve seferdür. Pes şeb-gîr oldur ki gicenün ihyâsına sebeb ola. Ve seher vaktine şeb-gîr dirler. (...) İmdî bunda bâde-i şeb-gîr didügi ol gice cânânun getürdügi bâdedür.” 48b-49a/31,1-3.

bâdeye hande isnâdı : “Bâdeye hande isnâdı mecâzîdür. Niteki şurâhiye kulkul isnâdı. Zîrâ bâde kıadehe koyuldukda bir mikdâr şorlar; ya’nî şadâ virür.” 188b/26,27.

be-nûr-ı bâde : “Be-nûr-ı bâde. Bâ ma’ ma’nâsınadır, nûr âteşün ziyâsına dirler, bâde hamr. Nûrun bâdeye izâfeti müşebbehü’n-bihün müşebbehe izâfeti kabîlindendür, şafvetden kinâyetdür.” 7b/27-29.

bintü’l-‘ineb : “Bintü’l-‘ineb üzüm kıızı dimekdür. Kinâyetdür şerâbdan, ‘Acem duhter-i rez didügi gibi şerâba.” 102b-103a/31,1.

cennet şerâbı, bâde-i kattâl : “Eger cennet şerâbı ve eger bâde-i kattâl; yâ’nî eger mubâh ve eger gayr-ı mubâh.” 48a/19.

ciger-i câm : “Ciger-i câmdan murâd bâdedür.” 281a/25.

ve keskin oluşu **Bkz. duhter-i rez mad.** kendinden geçirmekle kalmayıp, keskinliği ile içeni çarpması; hattâ öldürücü etkiyi hâiz olması nedeniyledir. Yine şiirde hicranın kendisine benzetileni olduğu dikkate alınır, ayrılık gamının oluşturduğu ruh hâlleri dolayısıyla bu şarabın da vereceği zevkin türü kendini gösterir.

Bâde-i kattâl kavramının şiir içerisindeki kullanım alanına örnek beyitlerden hareketle bakış geliştirilebilir. Hayâlî, bâde-i kattâlın tesirinin kuvvetine dair; “Cür’asın câm-ı Hayâlînin içersen diyesin / Haşre dek mest ede bu bâde-i kattâl beni” derken, bir diğer beytinde keskinliğinin aklı nasıl izale edişini, Sûdî’nin de temas ettiği aşk anlamına vurgu yaparak **Bkz. bâde-i mestâne mad.** dile getirmiştir: “Şarâb-ı ‘aşk hoş kattâl imiş içmiş iki ‘âşık / Yıkılmış biri sahrada biri kühsâra yasdanmış” Hayâlî, **a.g.e.**, g.6/6. Hayretî ise; “Âleme sâkî-i devrânın işi âl ancak / Kâse-i dehr tolu bâde-i kattâl ancak / Her gelen gitmede ey dil ‘aceb ahvâl ancak / Kamı ol gülün-i gülzâr-ı letâfet Memi şâh” Hayretî, **a.g.e.**, T. 23/9. derken söz konusu kavrama -cennet şarabının yukarıda sıralanan özellikleriyle zıtlık içerisindeki konumundan hareketle- işaret ederek; geçici zevkler içermesi, bu yönüyle insanı aldatması durumlarına göndermede bulunmaktadır. Hayretî’nin burada tercih ettiği “kâse-i dehr” ibaresi, felek için kullanılan “siyeh-kâse” kavramının, kurbanını cazip tekliflerle ölüme çeken, anlamından da bağımsız değildir. **Bkz. siyeh-kâse mad.**

¹⁰³ Redd-i Şem’î.

duhter-i mest : “Duhter-i mest; ya’nî şerâb-ı kıttâl.” 120b/21.

duhter-i rez : “Duhter-i rez şerâbdan kinâyetdür. Aşma kıızı dimekdür aşlı aşmadan mütevellid olduğıün.” 58b/3,4.

“Duhter kıız. Rez degnek; ya’nî aşma çubuğı. Rez kıızı, şerâbdan kinâyetdür.” 79a/4,5.

“Duhter ve duht kıızdur. Rez aşma çubuğı. Duhter-i rez şu’arâ dilinde bâdeden kinâyetdür.” 120a/27,28.

“Duhter kıız ve rez aşmaya dirler. Aşma kıızı; ya’nî şerâb. Bâdeye bu tesmiye kinâyet tarîkiyledür aşmadan hâşıl olduğıün.” 239a/28,29.

“Duhter-i rez didüğümüz bir gice gezici ve acı ve keskîn ve gül renklü ve kıttâl kıızdur (...) Mışra’-ı evvelde mezkûr olan evşâf hep bâdeye şâmıldür.” 290b/5-7.

dürd : “Dürd şerâbuñ balçığı.” 196a/11.

eşhür-i hurum : “Eşhür-i hurum gelmekle şerâba yaşağ olğandır ve ‘îd-i hümayûn gelmekle icâzet olur.” 79a/7,8.

gül-âb : “Gül-âbdan murâd bâdedür.” 265a/14.

“Gül-âbdan murâd bâdedür, isti’âre tarîkiyle ikisi de şıkılmağdan hâşıl olduğıün.” 281b/27.

gül-reng : “Gül-reng kırmızı.” 289b/3.

hâm, puhte : “Hâm şerâbuñ küpde veyâ fıçıda kaynayup köpük atmağdan evvel olan hâletidür. Ve puhte bu hâletden sonra olan vaşfıdur. Pes şerâb-ı hâm âteş görmemiş şerâbdur ve puhte anuñ ‘aksidür diyen bu ma’nâda ziyâde hâm imiş, sâ’ir ma’ânide gibi.” 157a/23-25.

“Ĥâm bunda îhâm tarîķiyle mezkûrdur; zîrâ ĥâm kaynamamış şerâba ve çig nesneye dirler.” 181a/20,21.

“Şerâbuñ henüz kaynaması temâm olmayana ĥâm dirler. Ve kaynaması temâm olana puñte dirler.” 279a/der-kenâr.

hamr : Bkz. Peygamberler ile İlgili Unsurlar > Hz. Muhammed mad.

humâr : “Ĥumârı dâfi‘ olan yine ĥamrdur. İmdî baña meyĥâneyi gösteriñ def‘-i ĥumâr ideyin.”¹⁰⁴ 106b/8,9.

hûn-ı hum : “Ĥûn-ı ĥum; ya‘nî şerâb.” 48b/3.

‘inebî : “‘İnebî yâ-yı nisbî ile hem şerâbdan kinâyetdür ve hem göz perdelerinden bir perdenüñ ismidür. Ma‘lûm ola ki Allâhu te‘âlâ gözi yedi perde ile üç ruñûbetden ĥalk eylemişdür. Evvelkisi perde-i şulbiyye. Andan sonra meşîmiyye. Andan sonra şebekiyye. Andan sonra ruñûbet-i züccâciyye, andan celîdiyye. Andan sonra perde-i ‘ankebûtiyye. Andan sonra ruñûbet-i beyziyye. Andan sonra perde-i ‘inebiyye. (...) Pes Ĥ‘âce bu beyitte bir ruñûbet ile bir perdeye işâret idüp bâdeyi merdüm-i çeşmi hükmünde icrâ eyledi ki bâde gâh perde-i inebîdedür; ya‘nî şıķılmazdan evvel. Ve gâh ruñûbet-i züccâciyyededür meclise geldükde.” 60a/6-13.

izhâr ediciliği : “Mużî olan eşyânüñ şânındandır mer’î olmayan eşyâyı irâet eylemek. Mey gizlü eşyâyı gösterdügi gibi herkesüñ cevherin dañı bu mey-i lâ‘lden bilmege kâdîrsin. Zîrâ meşhûrdur ki, şerâb herkesüñ gevherin izhâr ider, dirler.”¹⁰⁵ 70b/23-25.

¹⁰⁴ Şarabın tercih sebeplerinden biri olan şarhoşluğu gidermesi hâli şîirde geniş kullanım alanına sahip bir olgudur. Emrî de bununla ilgili olarak şöyle bir imaj geliştirmiştir: “Hamr-i la‘lündür devâ mahmûr-ı la‘lün yâdına / Nesne def‘ itmez humârüñ derdini illâ şarâb” Emrî, **a.g.e.**, g.42/4.

¹⁰⁵ Sarhoş olan kimse aklî yetisini doğru kullanamadığını için kontrolsüzce hareket eder. Aklı başında iken yapmaktan kaçındığı, yahut bastırarak şuuraltına ittiği ne varsa aklın izale olduğu bu durumla ortaya çıkar. Şarabın gizli hâlleri ortaya çıkarıcı etkisine dair Avnî’ye ait olan şu beyit örnek teşkil

köhne şerâb : “Def‘-i gamı köhne şerâba havâle eyledi; zîrâ köhnesinüñ sevret ü humeyyâsı ziyâde olur.”¹⁰⁶ 80a/15,16.

lâ‘l : “Lâ‘lden murâd meydür, teşbîh tarîkiyle.” 69a/21.

“Lâ‘lden murâd kırmızı şerâbdur, teşbîh tarîkiyle.” 203a/18.

lâ‘l-i müzâb : “Lâ‘l-i müzâb erimiş lâ‘l. Şerâbdan kinâyetdür.” 23b/14.

mest : “Mest, kıttâl.” 290b/3.

“Mest bâdeye kayd olunca kıttâl ma‘nâsınadır.” 280a/1,2.

mey : “Mey ile lebün zıkrinde cihet-i câmi‘a kızıllıktur keyfiyyet degüldür.” 31b/2,3.

mey-hôr : “Mey-hôr, bâde iç. Murâdı bâde içmege emr degüldür; belki maqşûdı budur ki şerâb egerçi harâmdur, ammâ riyâdan evlâdur.” 136a/10,11.

mey-i lâ‘l : “Mey-i lâ‘lden murâd kırmızı şerâbdur.” 179b/25; 284a/7.

mey-i mugâne : “Mey-i mugânedan murâd meyhâneci şerâbıdır.” 299b/23.

mey-i müşk : “Mey-i müşk, şerâb-ı misketdür.” 274a/6.

eder: “Niçe pinhân idem kim âteş-i ‘ışk u mey-i rûşen / Kılur izhâr çâk-ı sînedan her sırr-ı ahfâyı” Avnî, **a.g.e.**, g.71/7.

¹⁰⁶ Nev‘î aynı duruma işaret ettiği bir beytinde şöyle demektedir: “Mahabbetüm n’ola turdukça virse sîneye tâb / Ziyâde neş’e virür köhnedükçe bâde-i nâb” Nev‘î, **Divan**, Haz. Mertol Tulum, Ali Tanyeri, İstanbul, İÜEF Yay., 1977, g.16/1.

müdâm : “Müdâm ve müdâme Cevherî şerâbdur didi. Pes müdâm-ı cem‘ müdâmedür diyen muhâlif söyledi. Bir de müdâm dâ’im ve şâbit ma’nâsına gelir. Pes şürb-i müdâm şürb-i dâ’im ma’nâsına olur.” 8a/5-7.

“Müdâm şerâbdur.” 22b/30.

“Müdâm lafz-ı müşterekdür devâm ma’nâsına ve bâde ma’nâsına.” 88b/29.

“Müdâm lafz-ı müşterekdür şerâb ve devâm beyninde.” 110a/18.

“Müdâm bunda dâ’im ma’nâsınadır egerçi ki bâde îhâmından hâlî degüldür.”¹⁰⁷
165a/11.

mümessek şerâb : “Mümessek şerâb misket üzümünden hâşıl olundur.” 233a/23.

mürkûd olması : “Şerâb uyudur (...) Zîrâ şerâbuñ bir şıfatı mürkûddur. Rükûddan uyudıcı ma’nâsına.” 276a/26,27.

nebîd, nebîz : “Nebîd hurmayı veyâ inciri veyâ kuru üzümü şu içine koyup ekşidürler. Pes şerâb gibi bir müskir şu peydâ olup anı hamr yirine içirler. Ammâ bunda hamr murâddur. Aşl luğat zâl-ı mu‘ceme iledür, ammâ ‘Acem dâl-ı mühmele ile isti‘mâl iderler.” 204b/19-21.

“Bunda nebîdden bâde murâddur.” 243b/30.

puhte : “Puhte lafzıyla bâdeyi îhâm ider. Zîrâ bâdenüñ bir adı puhtedür.” 71a/8,9.

pür-mey : “Pür-mey şerâbla tolu.” 5b/20.

râh : “Râh şerâb.” 23a/13.

¹⁰⁷ Hayâlî, “Ey Hayâlî eşk-i hûnînümler hemdemdür müdâm / Anuñ içün bâde-i gül-rengi meyyâlem bu gün” dediği beytindeki imajda kavramın her iki anlamına da işaret etmiştir. Hayâlî, **a.g.e.**, g.65/5.

râh-ı rûh : “Râh bunda süci ma’nâsınadır. Ammâ rûhdan kimse haber viremedi, hattâ peygamber dahı bu kadar nebâhat şâhibi iken.” 57a/7-9.

sabûh, gabûk : “Şabûh bunda mecâzen şabâh vaktine dimişdür. Ve-illâ şabûh şabâh vaktinde şerâb içmege dirler; niteki gabûk bunun ‘aksinedür.” 45b/6,7.

“Eş-şabûh şabâh vaktinde içilen şerâbuñ ve gabûk gice evvelinde içilen şerâbuñ ismidür.” 11b/6,7.

“Şabûh tañ vaktinde şerâb içmege dirler. Tan vaktinde içilen şerâba dirler diyen ‘indî söylemiş.” 72b/15.

“Şabûh şabâh vaktinde içilen şerâba dirler.” 169a/8.

sâf : “Şâf şerâbuñ üstine dirler şâfî ma’nâsına.” 61a/27,28.

sâgar-ı şükrâne : “Sâgar-ı şükrâne izâfet-i lâmiyyedür, şükre mensûb kadeh dimekdür. Murâd bâdedür zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl tarîkiyle.” 218a/5,6.

sahbâ : “Şahbâ aşhâbuñ mü’ennesidür, kıvıl şerâba dirler.” 174a/7,8.

“Şahbâ kıvıl şerâb, müzekkeri aşhab gelür.” 188b/24.

“Şahbâ kırmızı şerâb.” 200b/31.

sâl-hurde : “Sâl-ḥurde sâbıkan geçmişdi ki yaşamışdan ta’bîrdür. Ammâ bunda eski şerâb murâddur.” 80a/12,13.

selâse-i gassâle : “Selâse-i gassâle şârib-i hamr katında ba’de’t-ṭa’am ‘ale’t-tevâlî üç kadeh bâdedür ki mi’dede olan fuẕûl-ı ṭa’âmı ve aḥlât-ı reddiyei gâsl eylemegiçün içerler.” 160b/26,27.

su : “Şudan murâd bâdedür ki anı içen biñ koyuna mâlik olur. Pes aḡniyâdan olması lâzımdur. Ḥaşılı pâdşâh-ı ‘âlem olur.” 133a/15,16.

şerâb : “Şerâb şâbun-ı ğamdur. Her bâri ki bir yirden ğam târî olsa ağun ‘ilâcı şerâbdur.”¹⁰⁸ 39b/22.

“Şerâb haqq-ı Allâh ve mâl-ı evkâf, huğûk-ı ‘ibâddur ve haqq-ı Allâh tevbe ile sâkıt olur. Ammâ huğûk-ı ‘ibâd olmaz. Pes yeglügi bu cihetdendir.”¹⁰⁹ 52b/20,21.

“Mey ve maḥbûb cemî‘ umûr u muşâlahadan kişiyi ‘avk ider. Hattâ meşâyiḥün çoğı ‘iyyâküm ve’l-mürdân’ diyü şûfîlerine naşîhat idermiş; ya’nî şakınuḡ şakalsuzlardan dimekdür. Şerâbuḡ ḥod ḥürmeti naşşla şâbitdür. Eger anda eylik olsa ḥarâm olmazdı naşş-ı şerîfden kaṭ‘-ı nazar yaramazluğı ziyâde müşâheddür. Âdemün aqlın alup dîvâne ider; cünûn ḥod bir meş’ûm ḥâldür.” 142a/7-9.

“Şerâbuḡ muktezâlarındandır beñiz kızartmaḡ.” 220b/13,14.

“Nûşirevân’uḡ meclisinde bazı hükemâ bâdeye sâbûn-ı ğam didi ve Nûşirevân didi ki ‘gerçek şerâb sâbûn-ı ğamdur; ammâ andan ref‘-i ğumûm da altun-ı aqvâdur.”¹¹⁰ 248b/24-26.

“Şerâb ‘âdemde dil ü dîn kımaz. Zîrâ mest-i lâ-ya‘kıl ne dil bilür ne dîn.” 284a/8.

şerâb-ı erguvânî : “Şerâb-ı erguvânî kırmızı şerâb.” 111a/7.

şerâb-ı hâneġi : “Şerâb-ı hâneġi evde şıkılan şerâba dirler.” 299b/22,23.

¹⁰⁸ Şarabın geçici bir süre için de olsa yalancı bir zevk vererek gam ve kederden ruhu arındırması durumuna Hâletî şu kompozisyonla yaklaşım getirmişlerdir: “Bilmiş ol vâ‘iz ölünce mübtelâ-yı bâdeyüz / Def‘-i gam lâzım gelür mâ-dâm kim dünyâdayuz” Azmi-zâde-Hâletî, **a.g.e.**, g.316/1.

¹⁰⁹ Edebî gelenek içerisinde, birbirine zıt iki kutup olan sûfî ve rind tipleri üzerine geliştirilen kompozisyonlar mühim bir yer tutar. Şarap düşkünü olup kınanacak hâlleri kendisine kisve edinmiş rind tipi nazarında sûfî zümre, görüntüde dindardır ve tüm ameliyesini gösteriş üzerine bina etmektedir. Şâirler, bu iki grubun çatışmasında rindin tarafında yer alarak, onun rolünü üstlenir ve İslam inancından beslenen bildik savunma mekanizmasıyla sûfî tipine yüklenirler: Şarap haram kılınmıştır, günahdır; ancak tövbesi hususunda af kapısı açıktır. Oysa -bu maddenin yer aldığı beytin imajında olduğu gibi- vakıf malını istismar etmek kul hakkıdır ve tövbe bu günahı arınmaya anahtar olamamaktadır.

¹¹⁰ Sûdî, Gülîstan Şerhi’nde daha detaylı olarak temas ettiği bu kavramı; hükemâdan kiminin mansıp, kiminin güzele bakmak olarak yorumladığını, Vezir Büzürcümîr’in ise bâde olduğunu ifade ettiğini söyledikten sonra Nûşirevân’ın da onları reddederek altın anlamında değerlendirdiğini aktarır. Sûdî-i Bosnavî, **a.g.e.**, s.380.

şûrb-i müdâm : “Şûrb-i müdâm îhâm tarîkiyle vâkı‘ olmuş; ya’nî iki ma’nâsı var. Biri şûrb-i dâ’im ve biri şûrb-i bâde.” 40b/27,28.

tefrika : “Tefrika lafzıyla niçe müddet rindândan müfârekat idüp tenhâ küplerde ve fuçılarda maḥbûs ve maḥşûr olduğudur. Hâşılı bu gâzel ol ma’nâyı işrâb ider ki şerâba niçe zemân yaşâklar ola Dilşâd zemânında gibi. Sonra Şâh Şucâ‘ gelüp bâdenûş olmağın bâdeye icâzet vire.” 79a/28-30.

telh : “Telh acı.” 290b/3.

tevbe : “Tevbe idince bâdeden ferâgat eylemek lâzım gelür. Bu ise müellimdir zaḥmet virür.” 95a/2,3.

ümmü’l-habâis : “Ümmü’l-habâis şerâbuḡ kunyetidir. Ümm anaya dirler. Habâis ḡabîşüḡ cem‘idir murdâr ma’nâsına.”¹¹¹ 12a/16,17.

yâkut : “Bunda yâkutdan şerâb murâddur teşbîh tarîkiyle.” 188b/11,12.

2.4.5.2. Diğer Yiyecek-İçecekler ve İlgili Unsurlar

âb : “Âbdan murâd bunun gibi yirlerde revnâḡ u leṭâfetdür.” 255b/29.

“Âbdan murâd âb-ı ḡayâtdur.” 265b/1,2.

‘arak : “‘Araḡ bunda müskirâtdan olan ‘araḡdur; zîrâ aḡa da şeker koyup içerler. Der ma’nâsına olan ‘araḡ îhâmîsidür. Bunda ‘araḡ gül-âb ma’nâsına olmaḡ rûşendür diyen ḡayli derlemiş ve der ma’nâsına diyen de mezkûr ma’nâdan ḡaflet eylemiş.”¹¹²

¹¹¹ Bu kavram Hz. Peygamber’in içki hakkında buyurduğu, hamr kötülüklerin anasıdır, manasındaki hadisi dolayısıyla şarap anlamında kullanılır olmuştur.

¹¹² Redd-i Sürûr ve Şem‘î.

Zîrâ ‘arâk bunda îhâm tarîkiyle zîkr olmuş. Pes dere taḥşîş ma‘nâ-yı îhâmîsine ḥalel virür.” 102a/24-27.

berk ü nevâ : “Berk ü nevâ bunun gibi yirlerde ‘atf-ı tefsîrî vâkî’ olur, yaraḳ ve azıḳ ma‘nâsına.” 254a/6.

beyzâ : “Beyza bunda yumurda ma‘nâsına.” 117a/31.

cev : “Cev arpa.” 64b/20.

cür‘a : “Cür‘a bir yudum şü veyâ şerbet ve ğayrı nesne.” 150a/3.

“Cür‘a ḳadeḫ ve ğayrı ḳabuḫ dibinde içmekden ḳalan şerbet veyâ şerâb.” 35a/22.

dâne vü âb : “Dâne vü âb me‘kûlât ve meşrûbâtдан kinâyetdür.” 93a/4.

der : “Der ‘arâk ma‘nâsına.” 161b/1.

hân : “Ḥ^vân lafz-ı müştarekdür süfre ve ni‘mete dirler.” 181a/8,9.

hûy, hoy : “Ḥûy vâv-ı resmî ile derdür ‘arâk ma‘nâsına.” 48b/4.

kand : “Ḳand ‘Arabîde şekkerdür.” 39a/6; 165a/6.

melâhat : “Melâḫat luġatde tuzluluk, ammâ lezzet ma‘nâsında müsta‘meldür.” 71b/20.

nân-ı helâl : “Nân-ı ḫelâl kinâyetdür nân-ı vaḳfdan. Zîrâ ekser meşâyiḫ ḫânḳâhlarda ve zâviyelerde olup vaḳf etmegın yirler.” 8a/25-26.

nân-ı teng : “Nân-ı teng diyü yufka etmegine dirler ve Hilâlî’nün bu beyti [beyt]

که درین دور بکف سیم وزری داشت

باجام و قدح عزم چمن کرد چون رکس هرکس

6b/15-16.

nevâle : “Nevâle bunda loğma ma’nâsınadır.” 195a/8,9; 259b/12.

“Nevâle bunda ni‘met ma’nâsınadır.” 208a/6.

nûş : “Nûş bunda bal ma’nâsına olmak münâsibdür.” 102a/23,24.

“Nûş tatlu ve bâl ma’nâsına gelir.” 193b/30.

nüzl : “Nüzl konan kimseye çekilen yemek ‘imâretlerdeki gibi.” 55b/5,6.

“Nüzl, konan kimseye mâ-hazar ‘imâretlerde tâze konan müsâfire ‘asel ve reçel ve peynir virdükleri gibi.” 219b/25,26.

piste : “Pisteden bunda Haleb fıstığı murâddur ki dehânı aña teşbîh iderler.” 229b/17.

sipend : “Sipend yüzerlik.” 123a/27; 237b/30.

şehd : “Şehd mumlu bal.” 40b/17.

şîr : “Şîr süt.” 39b/17.

zülâl : “Zülâl lügâtde tatlu şuya dirler, ammâ bunun gibi yirlerde şerbet cinsi murâddur.” 213b/20,21.

2.4.6. Süs Eşyaları ile İlgili Unsurlar

2.4.6.1. Değerli Madenler, Taşlar ve İlgili Unsurlar

‘akîk : “‘Akîk dünyâdan çıkdukdâ balmumu gibi mülâyim çıkar. Sonra ba‘zı mu‘âlece ile kaynadurlar ki böyle kıvâm bağlar. Naşîr-i Tûsî Cevher-nâmesi’nde buyurmuşdur ki “‘akîkle ‘anberüñ ma‘denini kimesne bilmemişdür. İkisini de deryâ kenârında divşürürler ve ba‘zı mu‘âlece ile terbiye iderler ki bu şûrete girer.” 69b/3-5.

‘anber-i sârâ : “‘Anber-i sârâ ma‘deni gayr-ı müte‘ayyin meşmûmât cinsinden bir nev‘dür. Sârâ şıfat-ı hâliş dimekdür; niteki bu beytde öyledür [beyt]

تو که کردن توانی کیمیارا

مس خود را نکرده زرسارا

Hâliş altun dimekdür. Sârâ bir memleket ismidür diyen yanlış söyledi.” 13b/5-7.

bahs : “(...) kardaşları idi ki Hâzret-i Yusûf’ı bir niçe yaramaz geçmez akçeye satmışlar idi; niteki Kur’ân-ı Şerîf’de gelmişdür.

¹¹³ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ رَّاهِمٌ buyurmuşdur bahs yaramaz geçmez akçeye ve gayrıya dirler.” 246a/20-22.

bend-i külâh : “Bend-i külâh. ‘Acem ba‘zı kendülerine maşşûş külâha bir bağ iderler, Rûm ili yelkenlerine eyledükleri gibi. Ve ol bâğı şâhib-i miknet ü kudret ba‘zı cevâhirla tezyîn iderler; ya‘nî dolanmış cevâhirden geçürürler.” 240a/24-28.

cevher-i yek-dâne : “Cevher-i yek-dâne ekşer lü’lü’de isti‘mâl iderler, dürr-i yetîm ma‘nâsına.” 194a/26,27.

dürr : “Dürrden murâd işüñ hâlişidür ve yâkuttan murâd hûn-âbdur.” 81a/6,7.

¹¹³ Onu ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar.

dürr-i ‘Aden : “Dürr-i ‘Aden izâfeti de böyledür ‘Aden Yemen diyârında bir şehrin ismidür ki deryâsından eyü incü çıkar. Egerçi meşhûr budur ki eyü incü Başra denizinden çıkar. Hürmüz’de ve Bahreyn’de ve ol etrâfda vâkı‘ deryâdan çıkan incü eyidür dirler.” 196b/1-3.

dürr-i yektâ : “Dürr luğatde dâluğ zammı ve rînuğ teşdîdiyle inci dimekdür. Yektâ ş’ol inciye dirler ki bir şadefde bir dâne ola ‘âdetâ ol ayrı ola-gelmişdür ol cihetden mu‘teberdür.” 57a/25,26.

dürüst : “Dürüst bunda îhâm tarîkiyle vâkı‘ olmuş. Zîrâ dürüst iki ma’nâda müsta‘meldür; biri şikeste muķâbili, bütün; biri de altun ma’nâsına.” 25b/23,24.

fels : “Fels fânûğ fethi ve lâmuğ sükûniyle manķıra dirler cem-i killeti efles ve cem-i kesreti fülûs gelür.” 77a/31.

fîrûze, târem-i fîrûze : “Fîrûze pîrûzedden mu‘arrebdür, cevâhir cinsinden lâjeverd renklü bir taşuğ ismidür. Bunda târem-i fîrûzedden murâd felekdür teşbîh tarîkiyle.” 32b/13,14.

genc : “Genc, ya’nî emvâl.” 43a/6.

“Genc luğatde mâldur, ammâ bunda hâzîne murâddur.” 178b/18.

genc-i zer, genc-i / künc-i kanâat : “Genc-i zer izâfet-i beyâniyye altun hâzînesi dimekdür. Genc-i kanâ‘at bunda kâf-ı ‘Acemî meftûh olup evvelki gibi hâzîne ma’nâsına olmak câ‘iz ve ‘Arabî mazmûm olup bucaķ ma’nâsına olmak câ‘iz. Her kanķısı ise izâfet-i beyâniyyedür.” 170b/5-7.

genc-i revân : “Genc-i revân ş’ol mâldur ki her yirde geçer altun gibi ve gümüş gibi.” 222a/21,22.

güherbâr : “Güherbâr vaşf-ı terkîbîdür güher yağdurıcı dimekdür. Güher aşlında gevherdür kâf-ı ‘Acemînün fethi ve vâvun sükûnı ve hânun fethîyle. Ta‘rîb idüp cevher dirler. Şonra vâvı hâzıf idüp güher didiler, kâf-ı ‘Acemînün zammıyla.” 179b/28,29.

‘ıkd : “‘İkd ‘aynuñ kesri ve kafun sükûniyle ‘avretler boynuna dağdukları boğmaya dirler.” 16a/9.

‘ıkd-i pervîn : “‘İkd-i pervîn izâfet-i beyâniyyedür. ‘İkd ‘aynuñ kesriyle boğmağdur ki ‘avretler boyunlarına taşarlar.” 240a/28.

‘ıyâr : “‘İyâr ‘aynuñ kesriyle her nesnenün veznini ve şıhhat ve fesâdını bilmege ve altunı vü gümüşi mihekke çalmağa dirler. Ammâ bunda teftîş ve tefahhus murâddur.” 206b-207a-31,1.

kalb : “Kalb iki ma‘nâya gelür. Biri yarâmaz altun ve akçe ki geçmeye. Biri de yürek ma‘nâsına.” 76a/17,18.

kalb-i endûde : “Kalb bunda iki ma‘nâya vâkı‘ olmuş; biri altunun ve akçenün kalbı. Pes endûde bu tağdîrce yaldızlu ma‘nâsınadır. Ve biri göñül ma‘nâsınadır. İmdî ol tağdîrce endûdeden murâd hîle vü mekrdür.” 175a/25-27.

kalb-i siyâh : “Kalb-i siyâh bunda iki ma‘nâyadır. Birisi oldur ki altunda ve akçede isti‘mâl iderler. Birisi de kara göñül ma‘nâsına ki aña dil-i tîre dirler ki cilâ-yı nazâr mürşidle mütecellî olmaya.” 42b/15-17.

lâ‘l : (...) şu‘arâ lebi lâ‘le teşbîh iderler, lâ‘l ise rengi güneşden alır. Şöyle hikâyet olunur ki lâ‘l ma‘dinden çıkınca beyâz çıkarmış. Pes bunu tâze kanlu cigere yaturup güneşe kırlar ki böyle kızarur [beyt]

کویند سنک لعل شود در مقام صبر

اری شود و لیک بخون جگر شود

25a/5-7.

“Lâ‘l bir mu‘ayyen cevherüñ ismidür.” 43b/15,16.

“Lâ‘l aşlında bir ak taşdur, anı tâze cigere batarlar ve güneşe kırlar ki bu rengi alır.”

98a/13,14.

lâ‘l, be hûn-ı ciger şevêd : “Ma‘lûm ola ki lâ‘l ma‘denden çıķduķda bu ma‘hûd rengde olmaz imiş. Şonra tâze ciger içine kırlar imiş ki bu rengi kesb ider. H‘âce’nün ‘be hûn-ı ciger şevêd’ buyurduķı bu ma’nâya işâretdür. Bu beyt ‘âlemde kemâl-i şöhretle meşhûrdur; şöyle ki darb-ı meşel hükmine varmışdur.” 190b/19,20.

lâ‘l-i âteşin : “Âteşin âteşe mensûb; ya’nî kırmızı. Lâ‘le şıfatdur. Âteş ile vaşf eyledi; zîrâ lâ‘lün kırmızısı sâ‘ir renklüsinden mu‘teberdür ve râh ile de hem-rendür.” 23a/13-15.

lâ‘l-i rummânî : “Lâ‘l-i rummânî izâfet-i beyâniyyedür; rummân rînuñ zammı ve mimün teşdîdiyle enâre dirler, yâsı harf-i nisbet. Lâ‘l-i rummân ş‘ol lâ‘ldür ki humretde enâr dânesine müşâbih ola; bunda murâd eşk-i sürhdür.” 139a/24,25.

mervârîd : “Mervârîd incüye dirler.” 244a/24.

murassa‘ : “Muraşsa‘ gümüşe veyâ altuna cevâhir berkinmiş olan nesneye dirler.” 81a/7.

nigîn : “Nigîn yüzük kâşına dirler. Bunda murâd mühr-i Süleymân’dur.” 189b/14.

“Nigîn yüzük kâşıdır.” 221a/17; 236a/15.

nisâr : “Nişâr saçudur, düğünlerde ve gayrıda saçdukları akçe ve altundur.” 19b/24,25.

revân : “Revân bunda ihâm tarîkiyle zikrolmuşdur. Bir ma‘nâsı râyicdür; ya‘nî geçer altun ve akçe ve bir ma‘nâsı rûh-ı insânîdür.” 76a/20.

revâc : “Geçer akçede ve altunda müsta‘meldür. Dirhem ü dinâr-ı râyic dirler. Geçici akçe ve altun dimekdür. Bunda murâd revâc iletmekden kesâda düşürmekdür.” 108a/2,3.

sadef : “Şadef incü hâşıl olan zarfa dirler ki ol zarf istiridye kabukları gibidür nihâyeti şadef ayrı olur. Hâşılı şadef bedîhiyyâtdandur ta‘rife ihtiyâcı yokdur.” 118b/29-31.

şarfe : “Şarfe ziyâde ma‘nâsınadır ıstılâh-ı ‘Acemde; meşelâ evvel zemânda altûn akçe şarf eylesek bir iki akçe ziyâde virürlerdi. Ol ziyâdeye şarfe dirler, ammâ bunda muṭlaḳ ziyâde ma‘nâsınadır.” 9b/22-24.

“Sâbıkan beyân oldı ıdı ki şarfa ‘Acem ıstılâhlarında ziyâdeye dirler.” 243a/24.

sikke : “Sikkeden bunda murâd naḳşdur.” 210a/10.

yâkut : “Yâkutı rümmânîliğle vaşf eyledi. Zîrâ yâkutda mu‘teber olan enâr dânesi gibi rengîn ve berrâḳ olandur.” 199a/30,31.

zer, zer-i tulâ, şeh-revâ : “İmdî bunda şarı altun olmak lâzım degüldür; zîrâ akçaya da zer dirler [beyt]

بی زرن توانی که نکی بر کس زور

ور زرداری بزور محتاج نه

زرننداری نتوان رفت بزور از دریا

زورده مرده چه باشد زمرکرده بیار

Ammâ altun murâd olsa zer-i ʔılâ dirler [beyt]

وجود مردم دانا مثال زرطلاست

که هر کجا که رود قدر قیمتش دانند

بزرک زاده نادان بشهر و آماند

که در دیار غریبش بهیج نستانند

Zer-i ʔılâ yaldız altunıdır. (...) Şeh-revâ şînuḡ ve rînuḡ ve vâvuḡ fetḫalarıyla gönden akçadır. Meger sâbık eyyâmda bir pâdşâh gelmiş imiş ki gönden akça kesdürüp üzerine sikke-i şâhîyi urup kendi memâlikinde yürüdürmüş; anuḡcün Ḥazret-i Şeyḡ ki ‘der diyâr-ı ġarîbeş be-hîc ne-sitânend’ buyurmuşdur. Pes bunda zerden altun ma‘nâsını alup ‘nişâr-ı müjeden murâd sürûrundan ziyâde ʔan ağlayam dimekdür’ diyen kimse Gülistân’uḡ bu beytlerinüḡ ma‘nâlarına vâşıl olmamışdur.¹¹⁴ Sürûrdan ağlamak müsellemdür; ammâ ʔan ağlamağı miḡnet ü muşîbetde isti‘mâl iderler sürûrda degül.” 19b-20a/30-9.

“Zer sâbıkan beyân olundı idi ki zer ‘âmmıdır gümişe ve altuna ʔarîne ile taḡsîs kesb ider. Meşelâ zer-i surḡ ve zer-i ʔılâ dimekle ḡâlîş altun murâd olur. Pes Ḥʻace’nüḡ zer-i surḡ didügi ḡâlîş altundur.” 53a/22,23.

“Zer ‘Acem dilinde sikkeli altuna ve akçeye şâmildür; niteki mevârid isti‘mâlatından mefhûmdur.” 246a/23.

“Zerden bunda akçe murâddur. Niteki sâbıkan beyân oldu idi.” 255b/2.

zümürred : “Zümürred. Bunda vezniḡün mîm sâkin ve rî muḡaffef okınur. Aşlında zânuḡ ve mîmüḡ ve rînuḡ zammeleriyle ve rînuḡ teşdîdiyledür. Bir yaşıl cevherdür

¹¹⁴ Redd-i Şem‘î.

hakkında çok havâşş yazarlar cümleden hayyât ve ‘açarib; ya’nî yılanlar ve ‘akrebler ol cevheri götürenden kaçır ve yılan ol cevheri görse gözi kör olur. Â’yân-ı nâsdan bir devletlü naql ider ki Beryeciğ’den Amid’e giderdüm yoluñ kenârında bir yılan yatar gördüm. Nâ-gâh başın kaldurup başa bakduğı gibi arkası üzerine geldi ne oldu buña diyecek yanumda kuzâtdan bir ehl-i ‘ilm kâdı var idi eytdi yüzüğündeki kâş nedür? didi didüm ki ‘zümürüddür didi ki anı gördüğinden helâk oldu didüm ki bunun sırrını başa anlad. Pes ol kâzı zümürüdüñ niçe havâşşını beyân eyledi ol zemândan beri hîç yanumdan zümürüdü eksük eylemem’ didi.” 24b/6-13.

2.4.6.2. Güzel Kokular ve İlgili Unsurlar

bûy : “Bûy koğu veyâ ümîd ma’nâsınadır.” 159b/15.

gâliye, gâliye-sâ : “Gâliye bir hoş koğulu terkîbdür misk ü ‘anberiyatdan. Ve gâliye didükleri anuñçündür ki bahâludur. Zîrâ gâlî bahâluya dirler. Dirler ki evvel bu mürekkebe gâliye diyen Süleymân bin ‘Abdülmelîk’dür. Gâliye-sâ vaşf-ı terkîbîdir. Sâyyidenden ezmek dimekdür. Müşg-sâ da böyledür. Niteki Kemâl Paşa-zâde buyurur. [beyt]

Şubh ikbâlîme çekdi şâm-ı miñnet perdesin

Zülf yüzündeki kâfûr üzere oldu müşg-sâ

Bunun aşlı budur ki müşg ve ‘anber ve gâliye ezildiğı vaqt ziyâde koğu virür. Pes zülfe ve gönle ve gîsûya ve gayrılara ki müşg-sâ veyâ gâliye-sâ ve ‘anber-sâ dirler, bunlara ziyâde koğu isnâd eylemegiçün. Anber-bû vaşf-ı terkîbîdür; ‘anber koğulu dimekdür.” 30a/22-28.

“Gâliye ‘avâm tahrîf idüp gâliye misk didükleri hoş koğulu nesnedür dirler. Evvel buña gâliye ism koyan Süleymân bin ‘Abdülmelik bin Mervân’dur ve’l-‘uhdetu ‘ale’r-râvî.”¹¹⁵ 167a/4,5.

¹¹⁵ Sorumluluk rivâyet edenindir.

‘itr : “‘İtr kokuya dirler.” 33a/25.

“‘İtr güzel kokuya dirler.” 201a/10.

lâhlaha : “Lâhlaḥa hoş kokulu terkîbidür, ammâ şovuk dürtünürler, saçınurlar, kokunurlar.” 196a/14,15.

lâhlaha-sây : “Lâhlaḥa-sây vaşf-ı terkîbidür, sâyîdenden ezmek ve sürtmek ma’nâsına. Müşk-sâ ve ‘anber-sâ bu kabîldendür müşk ve ‘anber ezici dimekdür. Zîrâ ezildiği hinde artuk koku virür.” 196a/15-17.

nâfe-güşâ : “Nâfe-güşâlıktan murâd güzel kokular virmekdür.” 227b/1,2.

şemme : “Şemme lûgatde koku ma’nâsınadır. Ammâ bunda murâd bir cüz’idür.” 36b/26.

“Şemme hoş kokuya dirler.” 45b/15,16.

“Şemme azacuk koku. Hâşılı bir şey’ün kılletinden kinâyetdür.” 103b/3,4.

şenîde : “Bunda şenîde bûyîde ma’nâsınadır; ya’nî ḥasse-i sem’î ḥasse-i şemm maḳâmında isti’mâl eyledi. Dillerinde bu isti’mâl çokdur.” 32b/15-17.

nûkhet : “Nûkhet ağzun tatlu kokusına dirler. Meşelâ oğlancuḳların anası südi ki bir dürlü güzel koḳar aḳa nûkhet dirler.” 116a/12,13.

“Nûkhet bunda güzel koku ma’nâsınadır.” 239b/15.

“Nûkhet hoş koku.” 260a/9.

2.4.6.3. Diğer Süs Unsurları ve İlgili Unsurlar

âb-reng : “(...) hâtunlar yüzine süründüğü aklıktır ve câ’izdir ki rengden murâd gül-güne ola; ya’nî yüzlerine sürdükleri kızıl nesne murâd ola. Ve âbdan aklık murâd ola.” 15b/2,3.

kuhl : “Kuhl sürmeye dirler.” 19a/30.

kuhlü’l-cevâhir : “Kuhlü’l-cevâhir sürme cinsinün bir nev’îdür.” 34b/28.

tûtiyâ : “Tûtiyâ göz otıdır.” 35b/4.

vesme : “Vesme vâvuñ fethi ve sînün sükûniyle vesimeden muhaffefdür vâvuñ fethi sînün kesriyle. (...) Bir otdur ki anuñla saç ve şağal boyarlar rastığa da dirler.” 42a/28.

“Kemân-keşi vesmeye nisbet mecâzdur; zirâ vesme yâya çekilmez. Belki ebrûya çekilmek ile kemân şeklin bulur.” 42a/der-kenâr.

“Vesme rastıktır.” 244b/8.

2.4.7. Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar ve İlgili Unsurlar

2.4.7.1. Kadeh ve İlgili Unsurlar

ayag : “Ayağ suğrak ki şerâb kadehlerinin ayaklusıdır.” 197a/18,19.

âyine : “Kadeh-i bâdeden kinâyetdür. Ve andan murâd câm-ı cihân-nümâdur ki kalb-i âşıktan ‘ibâretdür.” 119a/19.

be-çend reng, çemâne : “Reng boya ve hîle ve yabân keçisi ve naşîb. Pes bunda ‘be-çend reng’ didüğü niçe dürlü şerâb demek ola. Yâhud şerâbı niçe hîle ile. Bu da

ma'lûm ola ki şerâb kabâğının üzerine ba'zı eşkâl çizmek 'âdetdür. Meşelâ serv gibi ve gemi gibi ve ol kabağa çemâne dirler. Pes bunda 'în nakş-hâ' didüğü iki tarîkle vâkı' olmuş. Biri ol kabağda olan nakşlar ve biri envâ'-i hamrdan kabağda bağladuğı renglerdür ki piyâleden zâhir olur; ma'nâ-yı haķîķisi budur ve evvel îhâmisidür. İn ism-i işâretdür kedûda vâkı' olan nuķuşdur ki piyâlede zâhirdür." 48a/18-23.

câm : "Câm ayaklu kadeh." 7a/20.

"Câm ayaklu sırça kadehde müsta'meldür." 7a/der-kenâr.

câm-ı 'adl : "Câm-ı 'adl bir kadehdür ki herkese anuğla bâde berâber virilür; zîrâ ol kadehün bir haddi vardur. Her bâri ki ol hadden ziyâde taldursalar cemî' içinde olan yire dökülür, ammâ eksük taldursalar böyle olmaz." 206a/29-31.

câm-ı Keyhusrev : "Câm-ı Keyhusrev, câm-ı Cem'dür ki Keyhusrev eline girdi idi." 232a/27.

câm-ı nîm menî : "Câm-ı nîm menî yarım batmân şerâb alan kadehe dirler." 99a/24.

çeşm-i surâhî : "Çeşm-i şurâhîden murâd ağzıdır ki bâde andan dökülür." 61a/5,6.

girân : "Girân bunda ağır ma'nâsınadır ki tolu olmasından ta'bîrdür." 26,27.

hande-i câm : "Hande-i câmdan murâd bâde ile pür olmasıdır." 303b/6,7.

hûrşîd : "Hûrşîdden bunda kadeh murâddur teşbîh tarîķiyle, bâde ile tolu olduķda." 211a/1,2.

kadeh : "Kadehden murâd câmdur ki âyine-mişâldür, ya'nî âyine-veş şâf ve pâkdür." 268b/26.

ke's : “Ve ke's hamr ile tolu kadehe dirler, ammâ kadeh ke'sden e'âmmdur.” 2b/6.

keştî : Keştîden murâd kadehdür.” 282a/20.

keştî-i Nûh : “Keştî-i Nûhdan garâz pereme şeklinde olan kadehdür ki ba'zı kesler anı gümüşden ve ba'zılar bakırdan ve ba'zılar ağaçdan iderler Rûm abdâlları gibi.” 79a/19,20.

leb ile kadeh ilişkisi : “Leb lafz-ı müşterekdür dudağa ve kenâre dirler. Bunda iki ta'bîre bile mesâğ var. Meşelâ câmuñ dudağı ve kenârı demek câ'iz.” 69a/20,21.

mînâ : “Mînâ yaşıl sırçaya dirler.” 112b/3.

“Mînâ yaşıl sırçaya dirler, teşbîh tarîkiyle felege de dirler. Bunda yeşil sırçadan kadeh murâddur.” 243a/27,28.

peymâne : “Peymâne kadeh.” 244a/29.

piyâle : “Piyâle, Lâmi'î Çelebi boş kadeh dimiş, ammâ lûgatlerde şagrağ dimişdür.” 8a/5.

“Lâmi'î Çelebi manzûmesinde piyâle boş kadeh dimişdür. Ammâ lûgatlerde şerâb kadehi dimişdür.” 68b/21,22.

“Piyâle kadeh.” 207b/23.

ratl, rıtl : “Raṭl rînuñ fethi ve kesriyle ve ṭânuñ sükûniyle nısf batman ma'nâsınadır lûgatde. Ammâ bunun gibi yirlerde büyük kadehdür.” 71a/2,3.

“Rıṭl rînuñ fethi ve kesri ve ṭânuñ sükûniyle yârim batmana dirler. Ammâ şu'arâ ıstılâhlarında yarım batman şerâb alur kadehe dirler.” 173a/25,26; 219a/28,29.

sâgar : “Sâgar kadeh” 10a/20.

sâgar-ı yâkut-ı feyz : “Sâgar-ı yâkut-ı feyz izâfet-i beyâniyyedür yâkut feyzlü, ya’nî fâ’idelü.” 275a/16,17.

2.4.7.2. Diğer Eşyalar ve İlgili Unsurlar

âyine : “Âyine âha tâkat getirmez, ya’nî âh âyineyi paslandurur.” 173a/7,8.

“Câ’izdür ki âyineden murâd qalb ola.” 281a/9.

âyine ve nazarın safâyla ilişkisi : “Şafâ bunda âyîne ve nazara kayd olmak mümkündür, ya’nî âyine şâfî gerek ve qalb-i nazar şâfî gerek ki âyine nazardan şafâ kesb eyleye.” 126b/19-21.

bâlîn : “Bâlîn yaştuq.” 22a/18.

besât : “Besât döşenen eşyâda müsta’meldür.” 9a/13.

bûte : “Bûte kuyumcılar altun ve gümüş eritdikleri çömlekdür ‘Arabca bûteka dirler.” 136a/27.

ceres : “Ceres çandur, ya’nî develerün ve qatırların boynına aşduqları. Feryâd, meded meded diyü çağırmağa dirler; figân lafzıyla ‘atf-ı tefsîri vâkı’ olur feryâd-res dirler medede irişen kimseye, beliyelerde ve müşîbetlerde müsta’meldür [beyt]

هرکه فریادرسی روز مصیبت خواهد

ایام سلامت بجوانمردی کوش

Ammâ bunda bâng u âvâz ma’nâsı tazmîn olunmuşdur. Ve bu qarînedür ceresi insana isti’âre eyledüğine. Bu da ma’lûm ola ki evvel zemânda seferlerde göçmek vaqtinde öttürürlermiş, herkes mütenebbih olsun diyü. Ammâ ‘Osmâniyân boru çalarlar.” 4a/19-24.

“Ceres deve ve katır getürdüğü çaḡdur.” 204b/18.

çerâḡ : “Çerâḡ şem‘üñ fetîlesinde yanan âteşüñ ismidür.” 187b/5.

“Çerâḡ şem‘üñ fetîlesinde olan pâre-i âteşe dirler.” 226b/5; 258a/16.

çetr : “Çetr pâdşâhlar sefer üzere olduḡda üstine tutduḡları bir dürlü sâyebandur ki divşirildükde gül gonçesi şeklinde olur. Ammâ açılduḡda gül-i muṭabbak şeklinde olur.” 266b/25,26.

derây, derâ : “Derây ve derâ yâ ile ve yâsuz luḡatdür çaḡ ma‘nâsına ki develerüñ ve katırlaruñ boḡazlarına aşarlar.” 157a-158b/31,1.

dil-i şem‘ : “Eş‘ârda dil-i şem‘ ki dirler, fetîle murâddur.” 68b/5,6.

fitrâk : “Fitrâk terki ki esîr ü ḡayrı nesneyi baḡlamak için kılıcuñ kınına baḡlarlar ve eger degenek ve ḡayrısını bend eylemek için baḡladuḡları kayışa dirler.” 139a/10,11.

gird-hân : “Gird-h^vân dâluñ sükûniyle sini ve süfre.” 195a/7.

girev : “Girev kâf-ı ‘Acemînüñ kesriyle rehn, tutu ma‘nâsına.” 66b/6.

“Girev kâf-ı ‘Acemînüñ kesriyle ve râ-yı meftûḡa ile rehndür tutu ma‘nâsına.” 174a/7; 179b/2; 217a/12.

hâk-endâz : “Hâk-endâz toprak dökilen âletdür, ya‘nî ol kab ki anuḡla toprak dökerler.” 280b/30,31.

hâk-rûb : “Hâk-rûb ve çârûb ve süpürgeye dirler vaşf-ı terkîbîdür aşlında rûyende-i ḡâk ü cây idi tıyn süpürici ma‘nâsına.” 14b/30,31.

hân : “Hân sufre ve haşmet ü ‘azamet.” 259b/11.

hırz : “Hırz ta‘vîzdür ki oğlancıkların kollarına ve boyunlarına bağlarlar, ya‘nî halk hamâil didügidür [mısrâ’]

حرز جانشاست نام دلیرما

Cân hamâili dimekdür, cânânenün mektûbına ta‘zîmen hırz-ı cân dimişdür.” 34a/22-24.

hicâb : “Hicâb perde.” 52a/13.

hum : “Hum küb.” 48a/27,28.

‘inân : “‘Înân uyan dizgini.” 170b/1.

kafes : “Kafes lûgatlerde şad harfinde yazar, ammâ devâvîn-i ‘Acemde sîn de şad da yazar. Kuş habs eyledükleri kafes.” 35a/12,13.

kemend : “Kemend okruş. Türkîsi müsta‘mel degüldür, Fârisîsi müsta‘meldür.” 87b/30,31; 257a/17.

kille : “Kille kâf-ı ‘Arabînün kesriyle ve lâmun fethiyle ve teşdîdiyle perde, cem‘i kilel gelür.” 22b/22,23.

kur‘a : “Kur‘a kafun zammı ve rânuş sükûniyle meşhûr remmâllerün kur‘asıdır.” 157b/31.

“Kur‘a meşhûr nesnedür ki remmâller kullanur.” 213b-214a/31,1.

kûze : “Kûze bardak. ‘Arabîsi kûzdur.” 296b/21.

levh : “Levh luğatda tahtaya dirler.” 25b/13.

mihekk : “Bir nesne sürtecek âlet. Meşelâ altun veyâ gümüş sürtecek siyâh tâşa mihekk dirler.” 182b/2.

“Altunla gümüşü tecrübe idecek bir kara tâşdur.” 305a/14.

na‘l : “Na‘l müsterekdür at na‘lına ve başmağa dirler.” 42a/5,6.

neşter : “Neşter faşşâdların kan alacakları âlet.” 296b/10.

pây-i hum : “Pây-i humdan murâd küb dibidür.” 58a/29.

pervîzen : “Pervîzen bâ-yi ‘Acemînün fethiyle eleğe dirler.” 61a/15,16.

pister : “Pister döşek.” 22a/17.

rehn : “Rehn tutuya dirler.” 74b/18,19.

sâyebân : “Sâyebân gölgelikdür; zîrâ sâye gölge ma‘nâsınadır ve bân edât-ı fâ‘ildür ci ma‘nâsına. Şütürbân deveci ve derbân kapucı dimekdür.” 148b/8,9.

“Sâyebân gölgelikdür. Zîrâ sâye gölgedür ve bân edât-ı fâ‘ildür ci ma‘nâsına derbân ve bağbân gibi kapucı ve bağcı dimekdür.” 240a/2,3.

serâ-perde : “Serâ-perde evler içinde çekilen perdeye dirler. Her oda ki bezden ola cibinlik gibi aña serâ-perde dirler. ‘Arabça sürâdık dirler ve cem‘i sürâdık gelür sînün zammıyla ikisi de bile serâ-perdeden mu‘arbedür. Pes gönül anuñ maḥabbetün iç havlîsidür diyen bu perdeye giremedi.” 27a-28b/31,2.

“Serâ-perdeyi iç havlisi ma‘nâsına alan ma‘nâ serâ-perdesinden taşra gitmiş.”¹¹⁶
210b/22,23.

serâb : “Serâbdan bunda murâd hamr tûran zarfdur küp gibi, fuçî gibi.” 51b/26,27.

sifâl : “Sifâl sakısı, ya‘nî toprakdan düzilen esbâb. Desti gibi çömlek gibi.”
239a/14,15.

surâhî : “Şurâhî ‘Arabîsi şurâhîyyetdür yâ-yî müşeddede ile ve tâ ile. Ammâ ‘Acem tâsuz yâ-yî muhaffefe ile isti‘mâl ider. Zûrûf-ı hamrdandır bülbüle gibi.” 48a/26,27.

şem‘ : “Şem‘ lûgat-ı ‘Arabîde mîmüñ kesriyle bal mumına dirler, ammâ ‘Acem mîmüñ sükûniyle isti‘mâl ider.” 20b/26.

“Şem‘ ‘Arabîde şînuñ fethî ve mîmüñ kesriyledür. Ammâ ‘Acem mîmüñ sükûniyle okur. Lûgatde bâl mumıdır, ammâ ıstılâhda yanan muma dirler mutlaka bunda şem‘e teşbîh vuzûhda ve rûşenlikdedür.” 165a/4-6.

“Şem‘de iki şîfat var şeb-nişîn ve ser-bâz olmak. Zîrâ başı birden ikiden mîkrâzla kesilmekdedür.” 301a/22,23.

şem‘-i ser-girifte : “Şem‘-i ser-girifte burnı alınmış şem‘. Bunda serden murâd mîkrâşla alınan şem‘ün yanmış fetîlesidür. Meselâ Türkîde şem‘üñ burnı dirler. ‘Acem ser-i şem‘ dir. Ammâ bunda burnı söyünmegiçün alınan şem‘ murâddur.”
73a/3-5.

şest : “Şest balık ağı ve oltası.” 155b/10,11.

“Şest lûgatde olta; ya‘nî balık oltası ki zülfüñ ucını büküldükde aña teşbîh iderler.”
238b/8,9.

¹¹⁶ Redd-i Sürûrî.

şîşe-i Halebî : “Haleb’e mensûb şîşe dimekdür. Selâtin-i ‘Osmâniyyeden evvel a’lâ şîşeler Haleb’den çıkardı, aşılâ Tarsus’dan peydâ olup Haleb’e gelürdi ve Haleb’den ‘âleme münteşir olurdu. Nitekim Şeyh Sa’dî Hâzretleri Gülistân’da ol ma’hûd bâzergânla bir gice şeyhi Cezîre-i Kîş’de kendü odasına iletse gerek ve şabâha dek perîşân söylemeden şeyhi uyutmasa gerek. Anda dir ki ve pûlâd-ı hindî bih haleb ve âb-gîne-i halebî bih yemen. Bu didükleri Fireng’den şîşe çıkmazdan evvel imiş. Ammâ bu zemânda mu‘teber Firengî şurâhîdür.” 58b/18-22.

tabla : “Tabladan murâd bunda yemişçiler üzerine yemiş döküp şatdukları tabladur. ‘Arabda ve ‘Acemde kânundur ki ‘atfârlar envâ’-i mütecezzâtı bir tablanuğ üzerine tertîb idüp gezdürüp şatarlar.” 44a/11,12.

ta’vîz : “Ta’vîz ve ‘ûze hamâil ma’nâsında isti’mâl iderler.” 72a/29.

“Ma’hûd kışşadur ki hamâîli altun zurûf içine vaz’ iderler.” 73b/30.

tavk : “Tavk bunda çenberdür.” 38a/31.

tâziyâne : “Tâziyâne kâmpı.” 27a/12; 295a/20.

“Ma’lûmdur ki at ser-keşlik eyledükde kâmpı ucıyla başına ururlar te’dîb için ki ser-keşlik eylemeye.” 205a/21.

tutuk : “Tutuk perdeye dirler.” 260a/9.

zebân, zebâne : “Zebân u zebâne şem’e nisbet olınsa fetîlesinde yanan âteşe dirler. Anuğ ise bağı olmaz, ya’nî zebânına hükmi ve zabtı yokdur.” 172a/28,29.

“Zebândan bunda murâd zebâne-i âteşdür.” 262a/5,6.

“Zebândan murâd fetîlede yanan âteşdür ve dilden murâd fetîledür ammâ cânâna nisbet ma’lûm.” 285b/25,26.

zebâne-i mıkırâz : “Zebâne-i mıkırâz izâfet-i lâmiyyedür. Zebâne âteş yalınına dirler. Ve toka diline ve sâ’ir nesnenün diline dirler. Bunda mıkırâzuñ ucu dimekdür.” 261a/22,23.

zimâm : “Zimâm lûgatde uyan, dizgin ma’nâsınadır.” 8b/11,12.

zücâc : “Zücâc sırçaya dirler ‘Arabca.” 46a/15,16.

2.4.8. Ölçü Âletleri ve Ölçü ile İlgili Unsurlar

bâd-peymâ : “Bâd-peymâ vaşf-ı terkîbîdür, yıl ölçici bâ-fâ’ide yılüp yüriyene dirler; Türkîde yıl kıovan didükleri gibi.” 18a/4,5.

haseb : “Haseb hânun ve sinün fetğalarıyla mıkđâr ve ‘aded ma’nâsınadır.” 152a/18,19.

mahall : “Mağall böyle yerlerde mıkđâr ma’nâsınadır.” 126a-b/31-1.

pergâr : “Pergâr Türkce pergel didükleri iki ayaklu âletdür ki dâ’ireyi anuğla çizerler.” 112b/26.

“Pergâr bâ ve kâf-ı ‘Acemîyle pergel didükleri âletdür ki anuğla dâ’ire çizilür.” 174b/6,7.

“Pergârın bir ayağı şâbit olan yire nokta ve dâ’iresine muhîf dirler. Cânânun dehânını noktaya teşbîh eylemiş.” 269b/22,23.

şümâr : “Şümâr ‘adâd ma’nâsınadır.” 156b/8,9.

2.4.9. Giyim-Kuşam, Kumaşlar ve İlgili Unsurlar

âstîn : “Âstîn yeñ-i murakka‘. Pâre pâre yamalu hırka ki ba‘zı Hindîler giyer. Bunda murâd muṭlaḳâ şûfîler hırkasıdır. Bununla şûfîlere ta‘rîz ider.” 61a/4,5.

“Âstîn yeñ.” 69b/24.

bend-i kabâ : “Bend-i kabâ. Bend bâğdur. Kabâ öñi açuk kaftân. ‘Acem kaftânlarını şol kıltuğı altında bağlar. Bend-i kabâdan murâd ol bâğlardur. Bend-i kabâdan düğme ma‘nâsını aḥz eyleyenler kendi memleketlerine kıyâsla aḥz eylemişler.”¹¹⁷ 83b/10,11.

bend-i külâh : “Bend-i külâh. ‘Acem ba‘zı kendülerine maḥşûş külâha bir bağ iderler Rûm ili yelkenlerine eyledükleri gibi. Ve ol bağı şâhib-i miknet ü kudret bazı cevâhırle tezyîn iderler; ya‘nî dolanmış cevâhırdan geçirürler.” 240a/24-27.

bûriyâ-bâf : “Bûriyâ-bâf vaşf-ı terkîbîdür bâfîdenden örmek ve tokımaḳ ma‘nâsına. Bûriyâ kargu kumaşından örülür bir dürlü haşırdur. Anaṭolı vilâyetinde ve diyâr-ı ‘Arabda çok olur. Bûriyâ-bâf bûriyâ tokıyıcı dimekdür. Hâşılı müdde‘îleri bûriyâ-bâfa ve kendilerini zer-dûze teşbîh eyler. Sâbıkan bir beytde müdde‘îleri süst-i nazm dimekle ta‘bîr eyledi.” 53a/8-11.

bürka‘ : “Bürka‘ yüz örtüsü.” 123a/24.

câme : “Câme kaftân.” 126a/24.

cins : “Cinsden murâd kumâşdur.” 244a/6.

çâk : “Çâk yırtmac ve yırtuḳ ma‘nâsınadır.” 43a/4.

¹¹⁷ Redd-i Sürûrî.

dâmen : “Dâmen ve dâmân etekdür, zeyl ma’nâsına. İnsânda ve ğayrıda müsta’meldür.” 6a/3,4.

“Dâmenden murâd libâsdur, zıkr-i cüz’ ve irâde-i külldür mecâz-ı mürsel tarîkiyle.” 228a/31.

delk : “Delk dervîşler hırkasına dirler.” 143a/6; 144b/11.

“Delk hırka.” 145b/16.

“Delk fuçarâ hırkası.” 179a/24.

delk-ı ezrak-fâm : “Delk hırka, ezrak gök, fâm renk; ya’nî gök renk. 10a/22.

Bu beyt ta’rîzdür Şeyh Hasan-ı ezrâk-pûşa ve tevâbi’ne ki anlar bi-esrihim gök câmeler giyerler. Niteki maḥallinde beyân olsa gerek in-şâ’allâhu te’âlâ. Ve her yirde ki ezrâk câme veyâ ezrâk libâs zıkr ider, anlara ta’rîz murâddur [beyt]

غلام همت ان رند عافیت سوزم

نه ان گروه که از رقی لباس و دل سپهند

11b/24-27.

destâr : “Destâr bunda dülbend ma’nâsınadır.” 157a/17.

girih : “Girih düğüme dirler.” 49a/28; 80a/31.

hırka : “Hırka fuçarâ geydügi ferâceye dirler.” 73a/18.

“Hırka aşlında pâredür. Meşelâ biz pâresi ve çuğa pâresi gibi. Şonra fuçarânun ‘abâdan ferâcelerinde isti’mâl eylediler ki gerekse yamalu olsun gerekse olmasun. Ammâ bunda öñi bütün cübbe ma’nâsınadır ki ‘ez-ser be-der âverd’ aña qarînedür. Zîrâ öñi açuk libâs başdan çıkmaz arḫadan çıkar. ‘Ez-ser be-der âverd’den murâd başdan çıkarmakdur.” 69a/3-6.

hırka-i peşmîn : “Hırka-i peşmîn yüñe mensûb hırka, ya’nî ‘abâ ve kebe ve nemed gibi.” 257a/16,17.

hırka-i zühhd : “Zühde hırka izâfeti isti‘âre tarîkiyledür. Zîrâ zühdüñ hırkası olmaz, zâhidüñ olur. Hâşılı izâfet-i beyâniyyedür, ya’nî zühhd hırkâsı.” 70a/17,18.

jende, jende-pûş : “Jende-pûş vaşf-ı terkîbîdür pûşidenden eski geyici ma’nâsına. Zîrâ jende pâ-yı ‘Acemînüñ fetîhi ve kesriyle yamalu eski libâsda isti‘mâl iderler.” 291a/1,2.

kabâ : “Kabâ öñi açuk kaftândur.” 85a/26.

“Bunda kabâdan murâd yağmurlık olmak var. Zîrâ ekâbir eizzeden bir kimseyi meclise da‘vet eylese bir atla bir yağmurlık gönderir ale-l-huşûş ki gün yağmurlu ola.” 85a/28,29.

“Kabâ ıstılâh-ı ‘Acemde yırtmak ma’nâsınadır. Zîrâ kabâ öñi açuk kaftâna dirler ferâce gibi. Pes gömlegi veyâ öñi bütün cübbenüñ çâk aşğa varınca öñini yırtsalar ferâce şeklin bağlar. Ol cihetdendir ki pîrâhen ü câmeye kabâ kerd dirler. Şonra muflak yırtmağda isti‘mâl eylediler. İmdî bunda ‘câme-i cân kabâ kerd’ ölmekden kinâyetdür.” 125a/1-5.

“Kabâ çâk ma’nâsınadır.” 253b/29.

kâlâ : “Kâlâ kumaş.” 255b/3.

kemer : “Kemer lûgatde kuşağa ve bile dirler. Ammâ bunda pâdşâhlara mahşûş bir nev‘-i muraşsa‘ kuşağdur ki zemân-ı evvelde selâtin-i ‘Acem anı kuşanurdu. Ammâ bu zemânda ol kuşak mehcûr u metrûkdur; zîrâ ‘âlem zarîf oldu.” 141a/13-15.

külâh, küleh : “Külâh lûgatde börkdür. Ammâ bunda tâc murâddur ki zemân-ı sâbıkda selâtin giyermiş, ammâ bu zemânda ol da külliyyen metrûkdur her diyârda.” 141a/15-17.

“Külâh börkdür.” 144b/27.

“Külele külâhdan muhaffefdür, börke dirler.” 188a/27.

metâ : “Metâ kumâş ve esbâb.” 162b/20.

mi'raz : “Mi'raz mîmün kesri ve 'aynuñ sükûnı ve rânuñ fethiyle ş'ol 'âriyetî libâsa dirler ki câriyeleri anuñ içinde şatarlar, güzel görünsün diyü. Ammâ ekser maḥall ü maḳâm ma'nâsında isti'mâl iderler; niteki bunda öyledür.” 287a/19,20.

murakka : “Murakka fuḳarânuñ pâre pâre ve yama yamadan mecmû hırkalarına dirler.” 144b/14; 205a/29,30.

mülemma : “Mülemma gûnâ-gûn yamalarla yamanmış hırka. Ba'zı Hind fuḳarâsı geydügi hırka gibi.” 145b/16,17.

nergisîn kabâ, kasab : “Nergisîn kabâ bir cins ḳaftândur, kırk yıla ḳarîbdür ki birisini bir Gürci begzâdesinün üzerinde 'Arz-ı Rûm'da gördüm ve âdemîsinün birine suâl eyledüm ki 'bu cins ḳaftâna ne dirler' didüm. Didi 'buḡa kabâ-yı nergisî dirler.' Çünkü bu ḳışşadan evvel üstâdumdan bu beytün taḥḳîḳinde kabâ-yı nergisî ve ḳaşabuñ ma'nâlarını mufaşşal istimâ eylemişdüm. Orada baḡa ziyâde rûşen oldu, niçe idügi ve niçe geyilüp kuşandugı. Ve mezkûr kabâ-yı nergisînün kendiye maḥşûş kuşâḡı olur ki kendinün içinden geçer, tamân uçkuru gibi ki yine uçları kiminün kılâbdânla ve kiminün ipekle işlenür. Ammâ biz gördüğümüzün uçları ḡasoda oḡlanlarınun dest-mâlleri gibi şâfî altunla işlenmiş idi. Ve öjinde göbegi üzerinde yapıyaşşı şarkup tûrurdu. Meger 'âdet bu kuşakda böyle imiş. Bu kuşaḡa ḳaşab dirler ki ol kabânun zîneti anuñladur. Ve bu kabâyı nergise nisbet idüp nergisîn didükleri

anuçtundur ki yakası girih girih olur nergis yaprakları gibi. Ve bu kabâ ‘âdetâ beyaz mişkâli cinsinden olur. Ve bu kabâ bu zemânda külliye mehcûr u metrûkdur meger memâlik-i küffârda, meşelâ Fireng ve Macar cinsinde. Nergisîn kabâyla kaçabuñ ma’naları haķikâtıyla ma’lûm oldu.”¹¹⁸ 49a/12-22.

“(…) anlaruñ ‘âdeti üzere ol libâs ziyâde yaraşur. Pes seyr idiciyi ziyâde alur.” 49a/26.

nikâb : “Niķâb yüz örtüsü ki ismdür.” 25a/8; 93a/3; 134/6; 153b/25.

“Niķâb yüz örtüsine dirler. Evvel zamanlarda diyâr-ı ‘Acemüñ maħbûbları nikâbla veyâ kâkül ü gîsûlarını yüzleri üzerine indürtüp pûşîde-rû gizer imiş. Ammâ Kızılbaş-ı evbâş -lâ‘netu’llâh ‘aleyhim ve-illâ a‘vânihim ve enşârihim- zuhûr u ħurûc ideli bu ķânun bi’l-külliyye mehcûr u metrûkdur. Pes H’âce’nüñ beste-niķâb buyurduğı kendilerinüñ zemânına nisbetdür.” 51a/20-24.

pehlû : “Pehlû bunda îhâm tarîķiyle zıkr olmuş. Zîrâ pehlû iki ma’nâda müsta’meldür. Birisi bir nesnenüñ yanı ki ‘Arabca aña indle ta’bîr iderler; birisi de âdemüñ yanı, ya’nî eyegüleri ki Türkîde pehlûya çekdüm dirler. İmdî ‘Acemüñ ķaftânlarınuñ düğme ve iligi olmaz, belki şol yanlarında ķoltuğundan aşagada iki yirde düğüm düğerler, düğüme ve ilik yirine. Pes bir küşâd ki baña oldu, senüñ yanından oldu demek de iki vechiledür.” 176a/15-18.

peşm : “Peşm bâ-yı ‘Acemînüñ fetĥi ve şîn-ı mu’cemenüñ sükûniyle yünge dirler, ya’nî koyunuñ ve ğayrınıñ yapagısına dirler.” 217a/19,20.

raht : “Raht ev eşbâbı ve ğayrısı.” 45a/27.

¹¹⁸ Ferheng-i Şu’ûrî’de “kasab” için ‘avrat başlarına bağladıkları ser-bend ile kılabdun ve sırma karşılığı düşünülmüştür. Hasan Şu’ûrî, a.g.e., C.II, s.223.

taylasân : “Taylasân evvel zemânda eşrâf-ı ‘Arab dülbend üzerine mıkrame şeklinde bir büyük bizi bururlardı. Ol bize taylasân dirler. Ammâ bu zemânda ‘Arabuñ evâsıt u edânîsi bile taylasân ider.”¹¹⁹ 292b/7-9.

2.4.10. Yazıyla İlgili Araç ve Gereçler ile İlgili Unsurlar

beyâz : “Beyâz aklık ma‘nâsınadır, kâğad da dirler.” 107b/13,14.

cerîde : “Cerîde bir dürlü defterdür ki kâğıddan yelpâze gibi dürilür iki cânibinden bile okınur. Bu zemânda isti‘mâli mehcûrdur. Cerîdenüñ ‘âleme izâfeti beyânıyyedir.” 8a/19-20.

“Cerîde bir nev‘ mecmû‘adur ki iki cânibden açılıp okınur, ammâ zemânumuzda kem-yâbdur.” 208b/11,12.

defter : “Câ’izdür ki defterden dîvânı murâd ola. (...) Bunda defterden murâdı defteri şî‘r olmak câ’izdür. Ve câ’izdür ki H^vâce’nüñ murâdı defterden muṭlaḳa kitâb ola.” 174a/4-7.

¹¹⁹ Ferheng-i Şu‘ûrî ile Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü’nde taylasana şu ifadelerle temas edilmiştir: “(...) sâdât-ı kirâm ve seyyidân-ı ‘Arab ‘imâmeleri ki ucını omuzlarından aşağı salarlar ve ba‘zı meşâyih dahı taklîd ider.” Hasan Şu‘ûrî, **a.g.e.**, C.II, s.166; “Kavuk, taç, fes gibi muhtelif neviden başlıklara sarılan sarığın ucundan sarkan parçasına verilen addır. Ulema fesin, Kadirîler tacın sol, Mevlevîler ise sikkenin arka tarafından bırakırlardı. Sağdan veya soldan salıveren tarikatlar da vardı. Mevlevîlerinki yarım endaze [otuz beş santim] uzunluğunda olduğu halde ulema ile diğer tarikatlarınkiler yirmi santimi geçmezdi.” Pakalın, **a.g.e.**, C.III, s.426.

Şiirde ise taylasan, sûfî tipini tenkit potasına oturtan şairler nazarında, riya kirine bulaşmış olarak kabul edilen diğer tüm tarikat alameti unsurlarla birlikte irdelenmiştir. Tüm bu alametlerin aşk yolunda yükten başka bir şey olmadığı yahut sûfî tipinin taylasan ile eşeği andırdığı algılamaları, beyitlerde karşılaşılan imajlardandır. Hayretî ve Sun‘î’ye ait olan şu kompozisyonlar bu bakış açısının uzantısıdır: “Taylasân u rîş gerçi sûfiye kuyrug olur / Sanur ol har kim anuḡla başına buyrug olur” Sun‘î, “**Gelibolulu Sun‘î Dîvânı ve Tahlili**”, Haz. H. İbrahim Yakar, [yayınlanmamış doktora tezi] İstanbul, 2002, g.67/1, s.487.); “Hey nice tâc u nice destâr u nice taylasân / Kendü başı ‘ışk yolında kişiye bâr olur” Hayretî, **a.g.e.**, g.56/5.

“Defterden bunda murâd kitâbdur, ya’nî ‘âşık u ma’sûk tabaçasını yazan kitâblar. Leylî vü Mecnûn ve Husrev ü Şîrîn ve Vâmîk u ‘Azrâ. Ve bunlardan ğayrı evrâğdan da murâd bu kitâblardur.” 203a/4,5.

defter-i dâniş : “Defter-i dâniş ‘ilm defteri dimekdür.” 174a/22.

defter-i eş‘âr : “Defter-i eş‘ârdan murâd ğazel dîvânıdır.” 52b/6,7.

dürc : “Dürc hoşkaya ve şanduka dirler.” 44a/13.

ham, hâl, dûde : “Ham büklüme dirler, hâl bene, dûde mürekkebe.” 39a/28,29.

hâme : “Hâme kalem.” 165b/27.

hatt : “Hattıdan bunda murâd nâmede yazılan hattıdır ki satır satır müselseldür.” 237a/8.

hatt-ı sâgar : “Hatt-ı sâgardan bunda murâd sırça kadehüñ etrâfına altun şuyla beyt yazarlar, oldur. Ve kitâbet-i eş‘âr buyurduğı da buña qarînedür.” 69a/3,4.

kalem : “Kalemüñ ucu didilse veyâ ucında bir nesne vâkı‘ olsa ucını kat‘ eylemek ‘âdet-i ma‘rûfedür.” 129a/11.

kalemin hatta baş koyması : “Kalem hatta baş komağ mecâzîdür. Zîrâ kalem kâğıda baş kor, hatta komaz ve başdan murâd ucıdır.” 166b/30,31.

kalem tütünü ve gönül âhı : “Kalemüñ dütiñi ki mürekkebdür ki dividenden hâşıldur. Pes mürekkeb kalemüñ ucına varduğı gibi benüm göñlüm dütiñi ki âhdan ‘ibâretdür başuma çıkar; ya’nî depeme aĝar istifhâm-ı inkârî tarîkiyle.” 184b/13-15.

kilk : “Kilk ‘Acemden kâf-ı Arabînüñ kesri ve lâmuñ süküniyle mesmû’dur. Ammâ Rûmîler kâf-ı ‘Acemînüñ kesriyle isti‘mâl iderler.” 29a/7,8.

“Kilk kalem, siyâhlıkda kargaya teşbîh eylemişdür.” 38b/22.

“Kilk kâf-ı ‘Arabînüñ kesri ve lâmuñ süküniyle aşlında kâş oğa dirler. Ammâ bunda kalem ma‘nâsınadır. Rûmîler kâf-ı ‘Acemînüñ kesriyle okurlar.” 40b/14,15.

“Kilk lûgatde kâş okına dirler. Ammâ ıstılâhda kaleme ıtlâk iderler. Kilke zebân izâfeti isti‘âre târîkiyledür.” 46b/27,28.

“Kilk bunda kalem ma‘nâsınadır.” 127b/2; 129a/6; 152b/20,21.

muhakkak : “Muhaqqâk tef‘îl bâbından ism-i mef‘ûldür, muharrer demekdür. Bunda îhâm târîkiyle mezkûrdur; zîrâ huûtuñ yirine muhaqqâk dirler.” 165b/22,23.

nâl : “Nâl, vâsıtı kalem içindeki beyâz tellere dirler.” 60b/14.

sefine : “Sefîne lûgat-ı ‘Arabda gemidür. Ammâ ıstılâh-ı ‘Acemde bir cins mecmua’dur ki uzunına açılır.” 50a/5,6.

“Sefîne cöñk cinsinden bir nev’dür ki bu zemânda ziyâde şüyû‘ üzeredür. Ammâ bunda dîvân murâddur.” 208a/27,28.

“Bu beytde sefineyi gemi ma‘nâsına aḥz eyleyen ve risâle ma‘nâsına aḥz eyleyen sefineden ḥaberdâr degül imiş.”¹²⁰ 208a/30,31.

ser-i hokka : “Ser-i ḥokka izâfet-i lâmiyyedür. Ve bunda serden murâd kapağıdır. Zîrâ açılan kapağıdır.” 117a/22.

sevâd-ı sihr : “Sevâd-ı sihr, sevâd muḥâbil-i beyâzdur. Bunda müsvedde ma‘nâsına ismdür, ya‘nî bir sihr müsveddesidür ki envâ‘-i sihr bunda tesvîd olmışdur.” 37b/20,21.

¹²⁰ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

şâh-ı nebât : “Şâh-ı nebât izâfet-i beyâniyyedür. Nebât bunda şeker ma’nâsınadır. Şâh-ı nebât kalem olmak vâzıhdur ve teşbîh tarîkiyle cânân olmak mümkündür.” 214b/12,13.

tahrîr : “Tahrîr luğat-ı ‘Arabîde takvîmdür, ya’nî öğretmek. Ammâ isti’mâlde yazmak ma’nâsınadır.” 51a/2,3.

tîg : “Tîgden bunda kalem-tırâş murâd olmak da mümkündür.” 165b/29,30.

ünvân : “Ünvân nâme zâhrında yazılandur ki rahmet aña kim bu mektûbı fülâna îşâl ide diyü yazarlar. Aña ‘ünvân dirler.” 295b/25,26.

zebân-bürîde : “Zebân-bürîde vaşf-ı terkîbî kabûlindendür, dili kesilmiş dimekdür.” 130b/6,7.

zer-efşân : “Zer-efşân vaşf-ı terkîbîdür efşânidenden silmek ve saçmak. Ekşer kâğadda isti’mâl olunur, kılıcda isti’mâlî ma’hûd degül meger ki gılâfı zer-efşân ola.” 72b/16,17.

2.4.11. Silâhlar ve İlgili Unsurlar

hadeng : Hadeng kâf-ı ‘Acemîyle kayın ağacıdır. Şonra bundan tırâş olan oğa tîr-i hadeng didiler. Şonra gâlebe-i isti’mâlle muzâfı hâz idüp oğa hadeng didiler.”¹²¹ 289a/18-20.

¹²¹ “(...) aslında kayın ağacının ismidür ki andan ok iderler. Hattâ andan düzilen oka tîr-i hadeng dirler. Sonra kesret-i isti’mâl ile tîr hâz olup hadeng oka ‘alem olmuştur.” Seyyid Ahmed Hayâtî, **a.g.e.**, s.341.

“Türkler, 15. Yüzyılda ve daha önce, kayın ağacından yapılmış oklar kullanırlardı. 15. Yüzyıl ortasında, kamış ok kullanılmağa başlanıyor. 16. Yüzyıl başında, her ikisi beraber kullanılıyor, fakat ağaç ok yapımında kayın yerine çam ağacı tercih ediliyordu. Eski ustalar, kamış okun her bakımdan daha üstün olduğunda birleşiyorlar: Kamış ok hem daha hafiftir, hem de darbeye karşı daha esnek bir yapıya sahiptir. Yalnız, her çeşit kamıştan iyi ok yapılamıyor, Hindistan’dan getirilen içi dolu, boğum

kemân-hâne : “Kemân-hâne tîr-keşün yayı tûran cânibine dirler. Ebrûya kemân-hâne ıtlâkı mecâzîdür; zîrâ ebrûyı kemâna teşbîh eylemişler, kemân-hâneye degül.” 175b/14-16.

kemend : “Kemend okruş. Türkîsi müsta‘mel degüldür, Fârisîsi müsta‘meldür.” 87b/30,31.

nâvek : “Nâvek koğuş okı, ya‘nî zenbûrek okı. Koğuşdan atıldığıçün koğuş okı dirler.” 32a/5,6; 282b/der-kenâr.

“Nâvek zenbûrek okına dirler. Ammâ ıştılâhda zenbûregün oluğıdur. Nâvek ıtlâkı mecâzendür, zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kabîlindendür ve anuñ yayına çarḥ dirler. Niteki bu beytden mefhûmdur [beyt]

دیدۀ دوست بتوروشن باد

سینهٔ خصم پراز ناوک چرخ

164b/13-15.

“Zenbûrek Rûmda zenberek didükleri yâydur.” 163b/der-kenâr.

“Sâbıķan taḥķîķ olmış idi nâvekün ma‘nâsı. Ḥâşılı zenbûrekden atılan okdur.”¹²² 175b/11.

araları geniş, dokusu sık ve saf özel bir kamış kullanılıyordu. İstanbul Okmeydanı’nda açılan ilk menziller hep kamış okla atılmıştır. Zamanla ihtiyaç artmış, yeterince okluk kamış bulunamadığı için, birkaçı bir altına satılır olmuştu. Kemankeş Mustafa’nın: ‘Ok atan altın atar’ sözü bu gerçeği dile getirir. Bu yüzden, kamış okun 16. Yüzyıl sonunda büsbütün terkedildiğini görüyoruz.” Ünsal Yücel, **Türk Okçuluğı**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1998, s.275.

¹²² “Vâvun fethiyle ok ma‘nâsına ‘umûmen ‘Arabîde sehm gibi. Ve koguş okına dirler husûsen ki zenberek ile atılır. (...) Bunda tecnîs vardır ki îhâm ma‘nâsına çünkü husûsiyle olıcak zenberek okı olur. Zîrâ çerh zenberek ma‘nâsınadır ‘umûmiyle olursa felek ma‘nâsına olan çerhün okı demek olur.” Seyyid Ahmed Hayâtî, **a.g.e.,a.y.**

İ.Hakkı Uzunçarşılı, Dozy tarafından kaleme alınan “Supplement aux dictionnaires”den yaptığı aktarımla “zenbûrek” yahut “zenberek” kavramına temas eder. “İskenderiyye patriklerinin tarihini yazan müverrihlere göre Zenbûrek bir ok olup baş parmak kalınlığında ve bir dirsek uzunluğunda idi; dört yüzü vardı, okun ucu demirdendi, üzerindeki tüyler uçmasını daha emin bir hale koyardı, bu ok nereye düşerse delirdi; bazen arka arkaya duran iki adamı bile delirdi, askerin zırh ve esvabından geçer sonra yere dikilüp kalırdı, divarların taşlarına nüfuz ederdi. Katremer, Moğollar tarihinde bu kelimenin asıl sarı yaban arısını ifade eylediği fikrindedir; buna da sebep ok yaydan çıktığı sırada ipin ihtizaz ederken arı gibi ses vermesidir. Ateşli silâhların icâd edilmesinden beri Zenbûrek kelimesi bir deve sırtına konulan kabil-i nakil küçük bir top manasında kullanılmaktadır.” İsmail Hakkı

nevk : “Nevk nunun fethi ve zammıyla luğatdır. Her nesnenün sivri ucına dirler.” 81a/8.

revnak : “Revnağ aşlında kılıcuñ şuyına mevzû’dur. Meşelâ revnaku’s-seyfi mâuhu¹²³ dirler. Şonra eyilikde ve leîâfetde isti‘mâl eylediler.” 172b/26,27.

şast : “Şast şîndan şonra sîn ile kirişün ok gezi geçen yire dirler.”¹²⁴ 184b/3.

tîr-i pertâb : “Tîr-i pertâbî. Yâ harf-i nisbet. Pertâb ve pertâv bâ ile ve vâv ile luğatdır. Menzil okına dirler.” 48a/20.

zer-efşân : “Zer-efşân vaşf-ı terkîbîdür efşânidenden altun saçılmış kılıç. Zîrâ ba‘zı kılıçları zer-efşân iderler. Hûşûşâ ki selâfînün kılıçlarını.” 257b/19-21.

zûlfekâr : “Zû şâhib ma‘nâsına. Feğâr fânun fethiyle luğatde çatâl ma‘nâsınadır. Ma‘rûf kılıc da kından çıkınca iki çatâl olurdu dirler. Ol cihetden aña zûlfekâr dirler.” 263b/9,10.

2.4.12. Musikî ile İlgili Unsurlar

Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I : Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı**, Ankara, TTK Yay., 1988, s.231.

¹²³ Kılıcın parlaklığı suyundandır.

¹²⁴ Zihgir; Atıcıya göre menzilin sağ tarafı, okçuluk literatüründe sağ ve sol sözleri kullanılmaz. Yay kabzası sol elle tutulduğu için sol tarafa kabza, şast sağ el baş parmağına takıldığı için sağ tarafa şast denilirdi. (...) Zingir, atış sırasında sağ elin baş parmağına takılan ve parmak boğumunu yaralanmaktan koruyan bir çeşit yüzüktür. İranlılar, yüksük anlamında engüştâne, Arablar küştiban derlerdi. Osmanlıcada zihgir veya şast deniliyordu. (...) Zihgir, önceleri halka şeklinde kesilmiş köseleden yapılırdı. Daha sonraları, bakır ve gümüşten, kıymetli taştan, fildişi ve boynuzdan yapılır olmuş ve özel bir biçim kazanmıştır. Şîr-i mâhî denilen balığın dışından, gergadan ve geyik boynuzundan yapılan zihgirler, iyi cila aldığı ve zamanla sararmadığı için daha makbuldü. (...) Damak veya kaş adı verilen uzun kenarının, kirişin üzerinden kayacağı dış yüzü yuvarlatılıp cilalanır. İç tarafı parmak memesi oturacak şekilde hafif oyulur. Oyuğun genişlik ve derinliği, parmaktan mühür mumu ile alınan kalıba göre yapılır. Sonra, damağın içi bir miktar daha oyularak, buraya balık tutkalı ile bir sahtiyan parçası yapıştırılır ve diğer ucu damağın üzerine doğru yatırılır, buna kulak denilir.” Yücel, **a.g.e.**, s. 309,310,423.

âheng : “Bunda âheng sâz yanınca âvâz eylemekdür. Her ne vechile olursa olsun.” 300b/18.

‘amel : “‘Amelden bunda murâd ehl-i nağme beyninde müsta‘mel olan ‘ameldür ki şavta mürâdifdür. Niteki şavt u ‘amel dirler.” 174b/19,20.

bemm, zîr : “Bemm sâzlaruñ iri ve yoğun âvâzlu kirişine dirler. Ve zîr ince âvâzlu kıla, ammâ aşlında yoğun kirişe bemm ve ince kirişe zîr dirler.” 274b/20,21.

berbet : “Berbet iki bânuñ fetḥalariyle kôpuza dirler.” 126a/10.

çeng : “Çengi şabâḥ vaktine taḥşîş eyledi; zîrâ sâz cinsinüñ âvâzı ol zemânda ziyâde mü’essir olur. Niteki Zâhîr buyurur [beyt]

چوزهره وقت صبح از حق بسازو چنگ

زمانه تیز کند ناله مرا اینک

45b/4-6.

“Çengüñ âvâzı müşevvîkdür. Âdemüñ gönline bezm ve zevk ü şafâ ve yime içme getürür.” 171b/11.

elhân : “Elhân bunda nağamât ma‘nâsınadır.” 296a/17.

erganûn : “Erganûn bir büyük sâzdur mu‘ayyen bir ḥânedede kurulup тұrur. Pes gayrı sâzlar gibi meclis-be-meclis gezdürmezler. Belki hemân kurulduğı yirde çalınur. Zîrâ cüllâhlr tezgâhı gibi bir büyük âletdür. Ne yirde kurulur ise anda çalınur. Ḥâşılı görölmege mevķûfdur. Ekâbire maḥşûş sâz olduğıçün Cemşîd’e isnâd eyledi.” 300b/14-16.

gîsû-yı çeng : “Gîsû-yı çeng izâfet-i lâmiyyedür; gîsûdan murâd çengüñ devesinde olan ibrişim şaçağdur.” 189a/26,27.

gûş : “Kemânun iki başlarına gûş dirler gâh olur ki yâyun başları atılır. Pes bir miqdâr borı virürler ki toğrıla. Ba‘zı kaşların uçları da saç cânibine burılmış şekli olur. Ve kemâna teşbîh tarîkiyle iki ebrûnun uçlarına gûş ıtlâk eylemiş.” 195b/26-28.

‘ırâk : “‘Irâk bunda ‘ilm-i nağmeden uşûl-i erba‘anun ikinci aşlıdır.” 118a/16,17.

ibrişim : “Hemzenün fethi ve şînun zammıyla fârisîdür ibrişim ma‘nâsına. ‘Arabîsi sîn ile gelür (...) İbrişim kaydı anuñçündür ki çenge kiriş yerine ibrişim tağarlar.” 198b/10,12.

kavl : “Ve kavlden murâd terennümâtsuz nağmedür ki anı ırlayana kavvâl dirler.” 143a/20.

kavl-i ney : “Kavl-i neyden murâd bang-ı neydür.” 39a/1.

mutrib, mutribân : “Sevindürici ma‘nâsına, ammâ ıstılâhda sâzende ve gûyendeye dirler.” 9a-9b/31,1.

“Muṭrib gönle sürûr ve ḥubûr virendür, sâzende ve gûyende gibi.” 17a/8.

“Muṭrib şevk ü sürûr viren kimsedür.” 50a/5.

“Muṭribân muṭribin cem‘idür bunda sâzendeler ve gûyendeler murâddur.” 85a/3.

“Bunda muṭribden murâd sâzende maḳulesidür sâz qarînesiyle.” 118a/16.

nağme-hâ : “Nağme-hâ nağmenün cem‘idür. Nağme luğatde kelâm-ı hafîye dirler; ya‘nî yapca yapca olan sözlere dirler.” 48a/28.

nağme-i çeng : “Nağme-i çengden murâd âvâz-ı çengdür.” 39a/1,2.

nağme-i Dâvudî : “Nağme-i Dâvudî Hâzret-i Dâvûd peygâmbere mensûb âvâz dimekdür. Nağme-i Dâvudî çekmekden murâd terennümdür ki Allah te‘âlâ bülbülün mizmârında; ya‘nî nây-i gülûsında halk eylemişdür.” 158a/12,13.

nevâ : “Nevâ nağamâtdan bir nağmenün ismidür. Hâşılı nağme-i İsfahan ki uşûl-i erba‘anun birisidir, anun fer‘i vardır. Birisi hüseyinî. Ve birisi nevâdur. Ve ba‘zı ehl-i nağme bunlara perde ıstılâh eyledi. (...) Nevâ lâfz-ı müşterekdür. Çalgı âletlerinden bir âlete de nevâ dirler. Ammâ bu zemânda bu âlet mehcûr ve metrûkdur.” 85a/7-10.

“Nevâ bunda şavt ve nağme ma‘nâsınadır.” 106b/26; 261b/9.

“Nevâ îhâm tarîkıyle mezkûrdur, ya‘nî nağme-i nevâ ve hem şavt u şadâ ma‘nâsına.” 143b/10,11.

“Nağme kelâm-ı hafîye dirler.” 203b/28.

“Nevâ lafzını gâh intizâm-ı hâl ma‘nâsında isti‘mâl iderler.” 254a/9.

“Nevâdan murâd şavt u nağmedür. Ve mağâm-ı nevâyı îhâm ider.” 259b/1.

“Bunda nevâdan âvâz ve nağme murâddur.” 260a/15.

nevâht : “Kıllu sâzlarda çalmağdan nevâht ile ta‘bîr iderler. Meşelâ çengde ve kânûnda ve şeş-hânede.” 106b/24-25.

nevây : “Nevây âvâz ve düzen ve ‘ilm-i nağamâtdan bir mağâmın adıdır ve bunda muṭlak nağme murâddur.” 45b/7,8.

“Nevây nûnun fethasıyla ve zammesiyle lûgatdür. Bunda murâd ‘ilm-i nağmeden bir perdenün ismidür. Evvelki nevâdan murâd revnağ-ı hâldür ve ikinciden nağme-i nevâdur.” 241b/19-21.

perde : “Perdeden bunda murâd nağamât perdeleridir; ‘ırâk ve ısfahân ve hicâz gibi.” 48b/6.

“Perde nağamâtnun uşûl-i erba‘asından müteferri‘ ve müteşa‘ib olan nağmelere dirler. Meşelâ ‘ırâğdan mâye ve bûselik müteferri‘ olduğu gibi” 127b/11,12.

râh : “Râhdan murâd bunda perde-i nağmedür.” 121a/7.

“Râhdan bunda murâd sâz perdelerinden bir perdedür.” 219a/25.

“Râhdan bunda murâd perde-i sâzdur. Ammâ îhâmdan hâlî degül.” 241b/22.

rûdî : “Rûd sâz kirişi, ya‘nî çeng ve kânûn ve kopuz kılı. Ve yâ harf-i vahdet, ammâ bunda sâz kendi murâddur, zıkr-i cüz ve irâde-i küll tarîkiyle.” 274b/274b/18,19.

sâz : “Sâz bunda düzen ma‘nâsınadır ve muṭlaḳ çalgı âletlerine sâz dirler.” 85a/6.

“Sâz bunda âlet-i lehvden ‘ibâretdür çeng gibi ve kânûn gibi.” 142a/10.

“Sâz bunda çalgıcılar kullandığı sâzdur. Çeng ve kânûn ve kopuz gibi.” 241b/18,19.

“Sâzdan murâd düzendür.” 274b/19.

semâ‘ : “Semâ‘ işılâḥda cemî‘ eşyânuḡ eşvâtında ve sâzlaruḡ âvâzlarında müsta‘mel lafzdur [beyt]

نه مطرب که آواز سم ستور

سماعت است اگر عشق داری و شور

[beyt]

به بین که رقص کنان می رود بناله چنک

کسی که رخصت نفرمودی استماع سماع

17a/7-9.

“Semâ‘dan bunda murâd nağme ve âvâzdur; raḳṣ ma‘nâsına degüldür, ba‘zılar zann eylediği gibi.”¹²⁵ 135b/5,6.

“Semâ‘uḡ ma‘nâsı zıkr olınmışdur ki sâz ü söz ve çalgıdan ve ırdan ‘ibâretdür.” 259b/4,5.

¹²⁵ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

sürûd : “Sürûd mutlak ırdur ve terâne ırdan bir nev‘. Pes ‘atfü’l-hâş ‘ale’l-‘âm kabîlindendir.” 204a/7,8.

terâne : “Terâne ır içinde tene ten ten dimege dirler evvelde birkaç nev‘dür yine ehli bilür.” 27a/25,26.

“Terâne Şihâh-ı Fürsde dü-beytiye dirler didi. Ve dü-beyti nağamâtdan bir nev‘dür, ammâ bu zemânda terâne tenen tenen tenen dimege dirler.” 45b/3,4.

‘ûd : “‘ûd bunda çeşte üslûbında bir sâzuñ ismidür. Ammâ bunun teknesi büyük olur.” 117b/9.

“‘ûd bunda bir sâzuñ ismidür çeşteye benzer. Ammâ teknesi çeşte teknesinden çok büyük olur.” 206b/3,4.

“‘ûd bir meşhûr sâzuñ ismidür.” 218b-219a/31,1.

2.4.13. Taşıma Araçları ve İlgili Unsurlar

bâdbân : “Bâdbân gemi yelkeni.” 304a/26.

gerdûn : “Gerdûn felek ve kañlu ki iki tekerleklü olur. Anañolu vilâyetinde ‘araba yirine isti‘mâl eyledükleri hep oldur. Bunda felek murâddur.”¹²⁶ 7b/22-23.

keşti : “Keşti gemi.” 8b/23; 14a/4.

mahmil : “Maħmil, deve üzerine kürsî şeklinde bir nesneyi bağlarlar. Ve sefere gitdiklerinde ‘Arab’uñ ‘avretleri ve kızları içinde otururlar. Hâşılı Hacc eyleyen

¹²⁶ “Gerdûn” dönen ve dönücü anlamında olmakla beraber; edebiyatta dairesel hareketlerinden dolayı felek manasında yerleşmiştir. Yine dönerek gitmesinden ötürü arabaya da gerdûne denmesi kavramın bir diğerkullanım alanını oluşturur. Kavramın her iki anlamda kullanımı için bkz.: Hasan Şu‘ûrî, a.g.e., C.II, s.302.; Ziya Şükün, 3c, **Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar Ferhengi Ziya**, İstanbul, MEB Yay., 1996, C.III, s.1657,1658.

kimse Mekke halkı ‘Arafât’a çıktıklarında bunu seyr ider. Rü’yete mahşûş bir kışşadur. Egerçi aşlinda mahmil yüke dirler.”¹²⁷ 282b/28-30.

zevrak : “Zevrak keştî cinsinüñ bir nev‘idür.” 304a/25.

2.4.14. Âdetler ve Davranış Biçimleri ile İlgili Unsurlar

ayağa düşen : “‘Âdetdür ki bir kimse bir kimsenüñ ayağına düşse iki eliyle başına yapışur kaldurmağıçün.” 155b/18.

ayın akrep burcunda olması : “Ma‘lûm ola ki mâh burc-ı ‘akrebde iken şerîf işlere mübâşerete izn yokdur. Zîrâ ol vaqt nuhûsetle meşhûrdur.” 291b/20,21.

âyine gezdirmek, âyine-gerdân : “Ma‘lûmdur ki diyâr-ı ‘Acemde ve ‘Arabda ba‘zı Hindîler Dımışkî bir âyineyi ele alup gezdürür eger çârsûlarda ve eger gayrı yirlerde. Ve kime mülâkî olursa ol âyîneyi şunar. Ol da biraz bakınur ve Hindîye gine âyineyi şunar. Ve bir akçe veyâ birkaç mankır ihsân ider. Bu üslûb üzere âyineyi gezdirene âyine-gerdân dirler. H‘âce’nün ‘âyine mi-gerdânend’ demekden murâdı bu ma‘nâdur. Eş‘âr-ı ‘Acemde bu ma‘nâyı çok yirde görmüşüz.” 218a/5-9.

âyinedâr : Bkz. Meşşâta ve İlgili Unsurlar

âzîn : “Ba‘zı nüshada âyîn yerine âzîn vâkı‘dür. İkisi de ârâyiş ve zînet ma‘nâsınadur. Ammâ âzîn ehaşşdur ve bu maqâma ensebdür. Zîrâ âzîn ol ârâyişe dirler ki bir pâdşâh bir beldeye girmelü olsa şehir halkı çıkup girecek yolında köşkler

¹²⁷ “Kadınlar, arka kesimi beşik biçiminde, üstü muşamba kaplanmış, geri kalan her yeri en katı din adamlarının günah çıkarma odalarınınkinden bile çok daha özenli biçimde kafesle örtülmüş tahtirevanlarda seyahat ediyorlardı. Bu tahtirevanların bazıları bir atın sırtına bağlanmış kafeslere benziyordu ve çemberlerle tutturulmuş boyalı bir kumaşla kaplıydı; bunların içinde maymunlar mı, yoksa terbiye edilmiş hayvanlar mı var, bilinmiyordu.” Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Kitap Yay., 2005, C.II, s.123.

düzüp ol köşkleri envâ'-i zînetle tezyîn iderler. Pes ol zînete âzîn dirler. Ammâ bizüm pâdşâhlarımızda 'âdet yolına kumâş döşemekle tezyîndür ve ol kumâşlar rikâbdâr ağanun dūşligidür. Ammâ âyîn muṭlaḳa zînet ma'nâsına gelir."¹²⁸ 240a/7-12.

cebr, cebr-i hâtır : “Cebr luḡatde maşdardur şınık seyeklemek, ya'nî bir hayvânun veyâ insânun eli veyâ ayağı çıksa tahtalarla anı şararlar. Ol tahtalara seyek dirler. 'Arabca aḡa cebîre dirler. Ol tahtaları ol şınıḡa şarmaḡa cebr dirler. Bunda cebr-i ḡâtırdan murâd ri'âyet-i ḡâtırdur.” 169b/20-22.

cilve, cilveger : “Cilve luḡat-ı 'Arabda gelinün yüzine âşkâre bakmaḡa dirler. Ya'nî ere varacaḡ kız ve gelin ṭonanır ve düḡün ḡalkına kendiyi yüzi açık seyr itdürtür. Anun ol vaż'ına cilve dirler. Diyâr-ı 'Araba maḡşûş vaż'dur. Âl-i Osmân diyâr-ı 'Arabı fetḡinden evvel bu vaż' aralarında âşkâre imiş. Ammâ sonra bunların yasaḡı sebebiyle maḡfî ider olmuşlar. Ve bu zemânda Mısr'dan ḡayrı yerde bu vaż'

¹²⁸ Bu uygulamanın Osmanlı'daki varyantına, Uzunçarşılı şu ifadelerle işaret etmektedir: “Padişahlar sefer münasebetiyle veyahut bir gezinti için İstanbul'dan harice çıktıkları zaman uğradıkları büyük kasaba ve şehirlerde kendisi şehre girerken yolun üzerine ve atının ayağının altına payendaz ismiyle kumaş döşenirdi; padişahların seferden avdetle İstanbul'a veya Edirne'ye gelişlerinde veyahut Edirne'den İstanbul'a veya İstanbul'dan Edirne'ye gidişlerinde esnafın payendaz olarak kumaş takdim eylemeleri kanundu; bunu ibtida Müslümanlar sonra gayr-i Müslimler arz ve takdim ederlerdi.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 1988, s.62,63. Nuhbetü't-Tevârih'te I. Ahmed Edirne'ye girdiğinde gerçekleşen bu merasime getirilen betimleme dikkat çekicidir: “(...) Ve akdâm-ı sa'âdet-encâm-ı pâdşâh-ı devrâna, edîm ve kumaş cinsinden ol mertebe girân-bahâ pâ-y-endâzlar döşendi ki zemîn-i siyâh mânend-i gülzâr-ı şükûfte bahâr oldu (...)” Mehmed b. Mehmed Edirnevî, **Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr**, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1276, s.249.

En hurde detaylardan özgün imajlar ortaya çıkaran şâirlerin zihin dünyasında bu seremoni de, kaçınılmaz olarak akis bulmuş ve şiir geleneğindeki yerini almıştır. Vahyî ve Şeyhülislâm Yahyâ'ya ait olan iki beyit kavramın şiirdeki kullanımına örnek teşkil etmektedir: “‘Âşıkâne câmi pâ-y-endâz idersem çok degül / Ol perî yolında kim şâl-ı vefâ ber-düş ola” Hakan Taş, **“Vahyî Divanı ve İncelenmesi”**, İÜSBE, İstanbul 2004 [Yayımlanmamış doktora tezi], g.227/2; “Çeşm-i hûnînüm hayâlin şâhını 'izâz ider / Her gelişde bir kumâş-i surh pâ-y-endâz ider” Şeyhülislâm Yahyâ, **Şeyhülislâm Yahyâ Divanı**, Haz. Hasan Kavruk, Ankara, MEB Yay., 2001, g.66/1.

kalınmamış. Anda da ziyâde hafâ ile iderler imiş. İmdî ol ‘arûsa cilveger dirler.”¹²⁹

222a-b/30,31,1-3.

¹²⁹ Sûdî’nin de ifade ettiği gibi 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda, gelinin Mısır’da olduğu gibi mecliste bulunanlara arz-ı endam etmesi söz konusu olmadığı gibi, bunun aksine kapalılığı, son derece özen gösterilen bir olgu olarak dönem seyyahlarının da dikkatine düşmüştür.

George Sandys, 1610 yılındaki bir düğün alayını aktardığı satırlarında geline dair; “(...) Gelin, üstünde bir gölgelik veya sayeban olarak, rahvan giden bir at üzerinde sağdıça teslim edilir. Öyle ki gelinin hiçbir tarafı görülmez.” ifadeleriyle gözlemini aktarırken, Aybet, **a.g.e.**, s.380; Schweigger, etrafının kırmızı ipekten perdelerle çevrili olduğuna işaret eder. Schweigger, **a.g.e.**, s.206.

Sûdî’nin “cilve” kavramı hakkında temas ettiği hususlara açılım getirip, bu âdetin Mısır’da ne şekilde gerçekleştiğini gözler önüne sermesi bakımından Gelibolulu ‘Âlî’nin izlenimleri önem arz etmektedir: “Gelin güyegüye müte‘allik cilve husûsıdır-ki meselâ bir kız ere virilse evvelâ cem‘îyet-i sûr-i zenân olub kına gecesi dedükleri encümen-i şebâne zuhûra gelse lâ-büd güyegüyi donadub bir kürsî üstüne oturdular. Âşnâ vu bîgânenen hâzır bulunan zenler ve dūşîzeler ve ricâl kısmından âlüfte-i seyr-i zenân olan şûrîdeler iki cânibe saff bağlayub oturlar. Ba‘dehü ‘arûs-i zînet-me’nûs[ı] donadurlar. Meşşâtalar ‘arz-i kudret-ile tezyîn itdükden sonra bal mûmı ile gözlerinin kapaklarını berkidürler ya’nî sâ’ire nazar etmeyüb göz açdukda güyegüyi görmek hâtırasını mukarrer kılar. Fî nefsi’l-emr ol gece ‘arûs gözün açsa, güyegüden gayrı dizilüb duran nâ-mahremlerün birine baksa ölüb gidince ol ‘ayb-ıla açılması mukarrer u müsellemler olur. Pes ‘arûsa müte‘allik kac pâre câme var-ise elbette bir bir geydürürler. Zîb u zînetden sonra dâmâduş karşısına getirürler. Güyegüdür gelini niçe yüzden seyr ider ammâ gelin ol mahall-i mecma’a gözi bağlu gelür gider. Tâ-ki zîb u zînet emri tamâm olur, zenâne libâs u kisvetden sonra merdâne etvâr-ıla dahı zuhûr bulur ve bil-cümle gâh perîşânî destâr-ıla, gâh kelle-pûş u şeb-külâha müte‘allik etvâr-ıla, çak sonra çavuşâne mücevveze ve boz-dogan-ıla ya’nî-ki evvelki etvârından ziyâde mehabet-i bî-girân-ıla gösterilür. Ammâ-ki hemân ‘arûs-i nâzenîn dâmâda yakın gelür, elindeki debbûs-ıla urub zîr-dest idinmegi maksûd idinür. Lâkin gelin tevâbi‘i-ki ol emre ikdâm iderler, güyegü[n]ün müte‘allikâtı ol nebze miskîni kapub götürüb halâsına ihtimâm iderler. Hâlen-ki ol iki hâletden biri olur, gelini ol hinde yâ güyegüyi urur yâ dest-res bulmaması ta‘ayyün bulur. Egerçi-ki bunca nâ-mahrem ‘avratlar ve dūşîzeler mekşûfû’l-vech oturması ve güyegünün gendülere mahrem gibi ‘add olunması, husûsâ ricâl kısmının dahı levend u evbâşları ve zenbâre nâmındaki nefsanî niçe kallâşları birer gūşeden bu hâleti seyr etmeleri, hattâ bu fülânun ‘avratıdır, bu da fülânun dūşîze-i melek-hasletidür deyü gözetmeleri, belki niçesine gūşe-i çeşm-ile ezilüb nihânî niyâz u tazarru’lar ile göz etmeleri hilâf-i şer‘-i şerîf idüğü zâhirdür. Hâlen-ki bu vaz‘-i kabîh-i fazîh ‘Hâkadâ wacadnâ min âbâ’inâ’ nassı mücebince elbette gendülerden sadırdur. (...) Fe’emmâ ba‘z-i asdikâdan bu husûsun sıhhat u durûğı tefahhus oldukda asahhını didiler, ehl-i ‘ırz olan eşrâf-i memleket ve a‘yân-i vilâyet düğünlerinde be fazâhate ruhsat olmayub ba‘z-i fellâhların ve edânîden niçe bî-‘ırz u nâmûs güstâhların cem‘îyetlerinde vâki’ idüğün söylediler. ‘Ale’l-husûs elbette ol gice ‘arûsun elleri bileklerine dek ve ayakları topuklarına varınca güller ve sünbüller ve lâleler ve karanfiller resm olunub bahâr u ezhar ile nakş olunmak vâcibâtıdan idüğünü beyân eylediler. Bir dahı evlâd-i ‘Arabdan biri güyegü olub dâhil-i halvet olacağı leyale-i zifâda atlandururlar, tabl u nakkâre vu sûrnâ ile şeb tâ seher gezdürüb niçe yüz kimse mâh-tâba ve meşâ’il-i pür-tâba karşı aylandururlar. Hâlen-ki gendüden gayrı süvâr yok, ammâ piyâdesi ve sît u sadâları me’mûl olandan artuk. Bu tarîk-ıla Deccâl gibi mahalle be-mahalle gezdürürler. Ardınca merkeb-süvâr karılar ise lâlây âvâzesi ile şehri pür kırlar. Kaçan-ki akribâ vu ta‘allukâtı ve âşnâları ve muhtassâtı kapularına ugrar, anlar dahı şenlük vâveylâsı ile zuhûr idüb karşısına saff bağlar. Sabâha karîb oldukda bu seyrleri nihâyet bulur. Andan sonra nat‘-i murâd üzre ma‘şûkasına vâsıl olur, ‘arûs-ki mûmlanan gözleri şem‘-i ‘aselden ol zamân kurtulur.” Andreas Tietze, **Mustafa ‘Âlî’s Description of Cairo of 1599**, Wien 1975, s.123-125.

cülûs : “Ba‘zılar didiler bir pâdşâh yinî taht-ı salţanata cülûs eylese cemî‘ kalem-revinde ve memleketinde olan hâlk anı görmek gerek. Ve ekşer ‘ulemâ didiler ki bunda tekellûf-i ‘azîm var. Belki hemân ismini işidüp zabt eyledükleri kâfidür.”¹³⁰ 298a/13,14.

cür‘anın hâke dökülmesi : “‘Âdetdür cür‘ayı hâke seperler.”¹³¹ 239b/7.

çâr tekbîr zeden : “Meyyit nemâzı dört tekbirle olur. Pes bir nesnenün külliyyen terki lâzım gelse aña çâr tekbîr-zedem dirler. Yâ’nî ben andan geçdüm.”¹³² 33b/23,24.

damda kôs çalmak : “Ma‘lûm ola ki ‘Acem pâdşâhları bir kimseye bir manşib virürlerse pâdşâhuñ mehterleri evinün şamı üzerine çıkup kôs çalarlar. Rûm’da kâpusında tâvul ve şûr-nây çaldukları gibi.”¹³³ 231b/12-15.

¹³⁰ “(...) Yeni padişahın tahta oturduğunu ilân etmek için Sarayburnu’ndan, Yedikule’den, Kızkulesi’nden, Hisarlardan, Tophâne’den ve Tersâne’den toplar atılması için topçubaşı ağaya; münâdiler bağırması için tellâlbaşı ağaya ve salâ vermeleri için Ayasofya, Fatih, Süleymaniye ve Sultan Ahmed camilerinin müezzinbaşlarına önceden yazılan buyrulduklar gönderilirdi. Osmanlı tahtına yeni bir padişahın çıkmış olduğu, bütün Osmanlı memleketlerine fermanlarla bildirilerek ilân edilir, cami ve mescitlerde yeni padişah adına hutbe okunması emrolunurdu.” Dündar Alikılıç, **İmparatorluk Seremonisi**, Tarih Düşünce Kitapları Yay., 2004, s.48,49.

¹³¹ Hayâlî, “Şarâb-ı şevkini gerdûn içip cür’a döker hâke / Elinde mihr-i âlem-tâb bir zerrîn ayagıdır” dediği beytinde bu bilindik âdeti de kullanarak imaj geliştirmiştir. Hayâlî, **a.g.e.**, g.176/3.

¹³² Burhân-ı Katı’da, “Mâsivâyı emvât hükmüne koyup terk ve teberrâ-yı külli etmekten kinayedir. Cenaze namazına ıtlakı malumdur.” **Bkz. Burhân-ı Katı**, şeklinde yorumlanan bu kavramın kullanımına örnek teşkil etmesi bakımından Âşık Çelebi’ye ait olan şu pasaj dikkate değerdir: “Vilâyet-i Anadolu’da Seydi Gazi Tekyesi ki bir dâr-ı fîsk u dalâl olup her yirden atasın anasın âzâd itmiş battallar işden kaçup ışık olmuş postunu boklar abdâllar sâz-ı melâhî gibi dem-sâz çeşreleri hilye-i îmân olan lihyeden ‘âri ve alınlarında olan kara yazular ebrûlarınun trâşıyla mütevâri idi. Namâzumuz kılınmış ve kefenümüz dikilmiş ilinmişdür diyü bi’l-küllîyye biş vakte çâr tekbîr idüp namâza yumazlar ve mü’ezzine kulak kabartmayup imâma uymazlar idi.” Filiz Kılıç, **Meşâ’irü’s-şu‘arâ [İnceleme-Tenkitli Metin]**, 2c., GÜSBE, Ankara 1994 [yayımlanmamış doktora tezi], s.591. “Kılan anâsıra tekbîr-i çâr hem-çü Mesîh / Tarîk-i ehl-i tecerrüdle pâk-mezhebdir” Şeyh Galib, **a.g.e.**, g.114/4.

¹³³ Resmî devlet mehteri iki kısma ayrılmış olup saraya ait olanına “Mehterân-ı Tabl-ı Âlem-i Hassa”, diğerine de “Mehterân-ı Tabl-ı Âlem” denilirdi. Alikılıç, **a.g.e.**, s.88. Köslerin sadece padişah mehterlerinde bulunduğu bilgisini aktaran İsmail Hakkı Uzunçarşılı, mansıp verilmesi durumunda gerçekleşen seremoniye ise 16. yüzyılın ortasına ve son çeyreğine ait iki Kanunnâme’den hareketle temas eder: “Tabl-u âlem mehterleri, devlet adamlarından birine vezirlik, beğlerbeğlik ve sancak beğliği, yaya ve müselleme sancak beğliği verildiği zaman bu tayin olunan zata hazineден verilen sancağı merasimle ve mehterhane çalarak anın konağına götürüp rütbesinin derecesine göre kanûnen muayyen hil’at ve bahşışlarını alırlardı.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.450.

dest-âviz : “Dest-âviz tehî-dest varmamağın iledilen cüz’i ermağana dirler.” 281b-282a/31,1.

dîvâne : “Bu da ma’lûm olsun ki ay başlarında dîvânelerün cünûnı artmak ‘âdetdür.” 49b/14,15.

eğilmek : “Her serv ki çemende peydâ ola, senün elif gibi kıaddün katında ve öñünde nigûn olsun; ya’nî ta’zîmle bükülsün. Niteki zemânumuzda selâm virmek ma’kâmında iderler, ya’nî her ‘âlî-şân senün kıamet-bülendün katında râki’ ve sâcid olsun.” 164a/15-17.

engüşterî-i zinhâr : “Engüşterî yüzüğe dirler. Zinhâr bunda emân ma’nâsınadır. Engüşterî-i zinhâr ol yüzüğüdür ki hâkim bir esîri ‘afv idüp eline virür, kimse incitmesün diyü. Bu evvel zemânda imiş. Ammâ bu zemânda eline bir varak virürler, ma’füvv olduğu ma’lûm olsun diyü.”¹³⁴ 221a/14-16.

fi’l-i mu’ciz : “Fi’l-i mu’ciz ş’ol fi’le dirler ki anı enbiyâdan gayrı kimesne getürmege ‘âciz ola. Zîrâ ma’nâsı ‘acze getürici dimekdür.” 188a/16,17.

girih be küşâd ez gîsû : “Girih be küşâd ez gîsû buyurdu. Zîrâ rakşâş rakşa mübâşir olsa gîsûlarını açar.”¹³⁵ 255b/12,13.

¹³⁴ Emrî bu kavramı yüzük olarak düşünüşü dolayısıyla kurguladığı beytinde “Öldürmüş idi gam beni yok yire ol dehân / Göndermese hayâli ile hâtem-i emân” Emrî, **a.g.e.**, g.353/1. derken; Yahyâ Beg ise kağıt olmasından hareketle imaj geliştirmiştir: “Emân kâğıdı virilmedi sağa zâhir / Gam-ı günâhdan olmak revâ mı şimdi emîn” Yahyâ Bey, **Yahyâ Bey Dîvân: Tenkidli Basım**, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, İÜEF Yay., İstanbul 1977, k.19/16.

¹³⁵ Şeyhülislâm Yahyâ, söz konusu duruma pitoresk bir olgu gözlemiyle yaklaştığı beytinde şöyle demektedir: “Zülfin tagıdup girince raksa / Tâvûs-ı güşâde-bâle döndi” Şeyhülislâm Yahyâ, **a.g.e.**, g.387/5.

halvetî-i nâfe-güşây : “Halvetî-i nâfe-güşây izâfet-i beyâniyyedür. Nâfe-güşâluğı halvetîyeye isnâd anuñçündür ki ibtidâen nâfeyi bir halvetde açarlar ki hîç baca ve penceresi küşâd olmaya, temâm kapanuñ ola. Zîrâ şiddet-i râyiğâsı böyle yirde ma‘lûm olurmış.” 223a/26-28.

helvalık : “Âdetdür güm olmuş nesneyi bulana helvalık virürler.” 290a/25.

Hırz-ı Yemânî : “Hırz-ı Yemânî bir meşhûr uzun du‘âdur ki ‘Arabî ve Fârisî şerhleri var gâyetle mübârek du‘âdur. Huşûşan tedmîr-i a‘dâ için aña iştiğâl olınsa ziyâde mü’essirdür.” 100a/13-15.

hilâle bakmak : “Halkuñ mu‘tâdudur hilâl görindükde bir nesneye bakmak.” 243b/10,11.

“Âdetdür ki her âyuñ hilâlini gördüklerinde bir nesneye nazar iderler.” 270a/31.

hirmen yakmak : “Ma‘hûd kañiyyedür ki ba‘zı memleketde şimşek hirmeni ve tarlayı yakarmış. Ol cihetdendür ki H^vâce bu beytde yakmağı berke isnâd ider. Ammâ insân hirmeni yakmak meşhûrdur. Huşûsâ diyâr-ı ‘Arabdaki ‘âşî ‘Arab ra‘iyyenüñ hirmenlerin yakduğı gibi.” 155b/27,28.

içmek : “Mest olunca içmek ehl-i ‘irfân katında ziyâde ‘aybdur. Ve bizüm dînümüzde kañresi harâm olduğı gibi sâ‘ir edyânda sekri harâmdur.”¹³⁶ 144b/26-28.

kadınlar hk. : “H^vavâtîn cinsi yüzi örtülü olmasa, ya‘nî yüzi mestûr olmasa ve bir kimseden utansa yüzini dîvâre virür.” 235a/29,30.

¹³⁶ Gelibolulu ‘Âlî, “bezm-i ‘ârifân”ın adabından bahsettiğı satırlarında; bâde meclislerinde ifrata kaçarak dolular içmenin, encümen-i işret kızışmadan ve yârânın çoğı keyiflenerek sohbe koyulmadan, dolu vurmuş meyveli ağaca dönerek kendinden geçmenin, hele halt ederek kusmanın, akıl ve idraki yitirerek susmanın aşağı sınıf insanların ve meclis kurallarını bilmeyen şeytanların işi olduğunu, zarîf kimseye yakışan bir hâl olmadığını belirterek konuya sosyal tenkit getirir. Gelibolulu Mustafa ‘Âlî, **Mevâ'idü'n-Nefa'is fî Kavâ'idü'l-Mecâlis** [Tıpkıbasım], Neşr. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, İÜEF Yay., İstanbul 1956, s.163,164.

kâgezîn-câme yakmak : “Kâgezîn-câme mutazallim geydügi kâgezden kaçtândur. Bunun aşlı budur ki kızılbaş-ı evbaşdan evvel hâzâ lehüm te‘âlâ ‘Acemde kâ‘ide bu idi ki bir kimse tazallüm eylemek istese kâgezden bir kaçtân peydâ idüp giyer ve hâkim-i memleket her kim ise anuñ karşısında bu kaçtânı ihrâk ider. Niteki Rûm memleketinde mütažallim başında haşîr yakar.”¹³⁷ 126b/24-27.

kulağa halka takmak : “Ma‘lûm ola ki Acemün de‘bindendir kullarınuñ kulaklarına halka geçürmek. Anuñçün halka-i bendegî didi.” 229b/29,30.

“Halka be gûş kulağı halkalı kuldân kinâyetdür. Zîrâ anların bendeleri hep halka be gûş olur.”¹³⁸ 293b/13,14.

mûy, saç kesmek : “Mûy bunda târ ma‘nâsınadır. ‘Âdetdür ki ba‘zı kimseler muşîbetde saçların keserler.”¹³⁹ 280b/21.

¹³⁷ Bu âdete Sûdî’nin getirdiği yorumla, Ferheng-i Şu‘ûrî’de yer alan bilgi birbirini desteklemektedir: “Kabâ-yı kâğıdın pûşîden; ya‘nî şikâyet eyledi. Ve dâd u feryâd eyledi. Rûmî’de şekvâsı olan hasır pâresin delüp bogazına geçürüp yakduğı gibi diyâr-ı ‘Acem’de dahı şekvâsı olan kâğıddan câme idüp ve giyüp pâdsâh öninde yakarlar imiş. Hasan Şu‘ûrî, **a.g.e.**, s.51; Kâğıdın câme hakkında ayrıca bkz.: **Burhân-ı Katı**.

Söz konusu uygulamanın Osmanlı’daki yansımalarına dair George Sandys, padişahın Cuma yahut bayram namazı için camiye gidiş törenlerinde, haksızlığa uğrayıp adalet bulamamış kimselerin grup olarak alayın geçeceği sokaklarda hazır beklediğini, başları üzerinde saz yahut kamış yakıp ellerinde meşaleler tutar vaziyette padişahın dikkatini çektiklerini ifade ederek, sultanın kendilerine gönderdiği dilsizler aracılığı ile şikayetlerinden haberdar olduğunu ve bu durumun çoklukla şikayetlere konu teşkil eden devlet adamlarının azil yahut idamıyla sonuçlandığını aktarır. Gülgün Üçel Aybet, **a.g.e.**, s.421,422.

Cafer Çelebi bu âdeti bir beytinde şu imajla işlemiştir: “Rehzen-i bâd-ı sabâdan yakuban başa hasîr / Sağa dâd uma-gelür ey Şeh-i dâver nergis” Erünsal, **a.g.e.**, k.28/42.

Osmanlı’da şikayetin ifadesi olmak üzere başta hasır yakmaya paralel bir diğer uygulama da padişaha kâğıt sunmaktır. Galland eserinde, padişahın bayram namazı için camiye gidişi sırasında gerçekleşen bu durumla ilgili olarak şu ifadelere yer verir: “Kendisini orada görmüş olan kimselerden öğrendiğime göre, Zât-ı şâhâne’nin köprüye muvasalatından önce, bir kadın kendisine bir arzuhal takdim etmiş ve Pâdişah bunu alıp okumak üzere tevakkuf eylemiş. Bizim bulunduğumuz yerde de birinin bir istida sunduğunu ve bu adam Zât-ı şâhâne’nin pek uzağında olduğu için bir kapıcı başının bu istidayı almak üzere atından inip geldiğini gördüm. Antoine Galland, **İstanbul’a Ait Günlük Hâtıralar : 1672-1673**, Çev. Nahid Sırrı Örik, TTK, Ankara 1998, C.I, s.97,98.

Me‘âlî söz konusu âdetin bu varyantına şu beyitle işaret etmiştir: “Sunsam nola gönül varakın dil-rubâlara / Kâğıd sunar çü zulm gören pâd-şâlara” Ambros, **a.g.e.**, g..35/1.

¹³⁸ Sûdî’nin temas ettiği bu âdet, Bâkî’de sipihre dair geliştirilen bir imajın mihrak noktası olarak işlenmiştir: “Takdı hilâl halkasını gûş-ı hidmete / Oldı sipihr bende-i fermân-pezir aña” Bâkî, **a.g.e.**, g.7/2; “Halka-be-gûş olup işigünde hilâl-i ‘îd / Mihr-i sipihr bende-i zerrîn külâh ola” Hayretî, **a.g.e.**, Kıt’a 1/2.

¹³⁹ Bu âdetle ilgili değerlendirme ve örnek kullanımlar için bkz. **Zülf-i dü-tâ mad.**

müjdegânî, müjdegâne : “Müjdegânî ve müjdegâne muştuluk eyleyen kimseye virilen nesneye dirler. Akçe gibi, eşvâb gibi.” 121a/5,6.

nevbet : “Menzilgâhdan nevbet kösi ve naqqâresi âvâzı gelür kulağumuza. Ammâ menzilgâhını ta’yîn eylemege kimse kâdir degüldür. Ceres zikri kâfiye zarûretiçündür. Ve-illâ nevbetde kösler ve naqqâreler çalınur, ceresler çalınmaz.¹⁴⁰ Meger ki müsâfir ola. Ve develer ve kıtılar boğazında olan çağlar öte. Ol tarîk ile menzilgâhdan kondugı mekân murâd olur.” 204b/20-23.

saltanat, selâtîn : “Saltanat bir lezîz maşlahatdur. Aña gönül mâ’ildür, ammâ selâtînüñ ‘adûsı çokdur ki baş korkusından hâlî degüllerdür cümleden birisi evvel zemânda pâdşâhlar fedâîler şakırlardı. Kaçan ki bir pâdşâhı helâk eylemek isteseler aña fedâîler havâle iderlerdi ve anı helâk iderlerdi.”¹⁴¹ 146a-b/31,1-3.

sipend, yüzerlik : “Sipend yüzerlik ki yaramaz göz degmemek içün âteşe yakarlar.” 164b/31.

“Sipendî, yüzerlik. Yâ harf-i vahdet veyâ tenkîr. Yüzerlik didükleri otda Allah te‘âlâ bir haşşa komışdur. Her kimseye ki anuñ tütünüyle tütisi virseler aña yaramaz göz degmez.”¹⁴² 293a/8,9.

¹⁴⁰ Mehter takımında bulunan âletler zurna, nakkare, nefir, zil, davul, ve kösten ibaretti. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.273.

¹⁴¹ “Hürmüz’den sonra saltanat dâ’iyesine düşüp Hüsrev b. Hürmüz ile muharebe edip Hüsrev münkesir ve kayser tarafına mülteci oldu. Kayserin imdadıyla gelip Behrâm üzerine galip oldu. Behrâm kaçıp hakan-ı Çin’e penâh getirdi. Hüsrev bir ayyâr gönderip ber-takrib onda katl eyledi.” **Bkz.: Burhan-ı Katı.**

Hüsrev ve Behrâm arasında cereyan eden mücadelede söz konusu uygulamaya işaret edilmekle beraber; bu eylemi gerçekleştiren kimse için getirilen “ayyâr” adlandırmasının, edebî gelenek içerisindeki anlam dairesinden farklı bir kullanım alanında konumlandırıldığı görülmektedir.

¹⁴² Sipend nazarı bertaraf edici etkisiyle bilinen bir madde olup şiirde de daha ziyade bu özelliği ile mihrak noktası durumundadır. Hâletî ve Hayretî’ye ait olan şu beyitler bu duruma örnek teşkil eder: “Şerâr-ı âhı dil-i pür-gama sipend iderüm / Gezend-i çeşmi tokunmaya diyü agyârıñ” Azmi-zâde Hâletî, **a.g.e.**, g.398/2. “Ol perîye irmesün diyü yavuz gözden gezend / Cânumı mihnet ocağında sipend itdüm yine” Hayretî, **a.g.e.**, g.396/4.

siyâh, siyâhların hâkim olması : “Zülfden siyâhla ta‘bîr eyledi. Zîrâ ba‘zı hulefâ ve selâtin siyâhlardan ba‘zısını bir memlekete hâkim ederler imiş. Niteki Hârûnî‘r-Reşîd, Şüheyb‘i Mısr‘a hâkim eylemiş imiş ve andan gayrı ba‘zı pâdşâhlar eylemişler.” 173a/12-14.

şarap yasağı : “Hamre muhkem yasağ var. İçeni taş gemisine kırlar. Hadden ziyâde içeni Mısr‘da Ebû-Kar kal‘asına nefy iderler. Ve kimini limâna gönderirler.” 62b/2.

şükrâne : “Şükrâne ş‘ol şadağadur ki bir kimse ben haqîkat-i şükrün haqqından gelemzem bu aña haber olsun diyü virür.” 11b/29,30.

“Şükrâne bir murâd huşûliyçün, hâşılı bir hayırlı maşlahat hâşıl olduğıçün nemâz kırlar veyâ akçe üleşdürürler veyâ kurbân keserler; ıstılâhlarında aña şükrâne dirler. Ma‘lûm ola ki A‘câm bâde-nûşlarının âdâbındandır ki iki dostuğ arasında bir şeker-âb vâki‘ olsa, ba‘de şulh eyleseler şulha tâlib olan her kankısı ise pîrâhenün çıkarup muşâlağa şükrânesine yağar. H^vâce Hazretleri bu kıssaya telmîh idüp buyurur; ‘mâcerâ güm kün’¹⁴³ nihâyeti ‘âdetleri gömlek yakmağdur, ammâ bunda hırka didi. Zîrâ fuğarânun ekseri gömlek bulmayup mezkûr cübbeyi giyer veyâ zarûret-i vezniçün pîrâhen yirine hırka dimiş ola veyâ mecâzen pîrâhene hırka dimiş ola.”¹⁴⁴ 69a/6-11.

Burhân-ı Katı‘da çivit otu olarak da bilinen nîl için; “(...) yanmış üzerlik tohumuna da denir ki def-i çeşm-zahm için çocukların kulağı tozlarına ve cephelerine çekerler.” **Bkz.: Burhân-ı Katı**, ifadesiyle sipendin bu etkisine işaret edilmiştir.

El-Kânûn Fi‘t-Tıbb‘da yer alan bir doneye göre; sipendin hâiz olduğı bir diğerk etki de içki türünden bir sarhoşluk vermesidir. İbn-i Sînâ, **El-Kânûn Fi‘t-Tıbb**, Çev. Esin Kâhya, AKM Yay., Ankara 2003, C.II, s.257.

¹⁴³ “Mâcerâ güm kün” ile ilgili değerkendirme ve örnek kullanımlar için bkz: Ahmet Atillâ Şentürk, **Yahyâ Beğ‘in Şehzâde Mustafa Mersiyesi yahut Kanunî Hicviyesi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998, s.8.

¹⁴⁴ Temel sözlük anlamından da hareketle; iyilik bilme nişânesi olma durumu, bu kavramın şiirdeki ağırlıklı hareket noktası olarak, özellikle de “cânın vuslatın şükrânesi olması” imgelemiyile kullanılmaktadır.

“Yârın cefâsı cümle vefâdur cefâ degül / Yârı cefâ kırlur diyen ehl-i vefâ degül” Nesîmî, **Nesîmî: Hayatı, Edebî Kişiliğı, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, Haz. Hüseyin Ayan, Ankara, TTK Yay., C.II, 2002, g.232/1. söylemini bu şiirin sevgili tipine kalkan edercesine bir tavırla temellendiren bakış açısının uzantısı imajlardan birinde şâir, bu hâlin şükrânesi olarak sahip olduğı ne

Şürbü'l-Yehûd : “Şürbü'l-Yehûd, cehûdlar içişi dimekdür. Anlar içişi oldur ki çok içüp mest olmazlar. Ve içkilerini setr iderler. Mest olunca içmedükleri anuñçündür ki bizüm dînümüzde hamruñ azı ve çoğı harâm olduğı gibi anlaruñ ve sâ'ir edyânıñ ve milelün 'inde de sekri harâmdur, kendi degül. Ammâ bizde yalnız hamruñ degül belki her nesnenün sekri harâmdur anlaruñ da eyledür.” 290b/2-5.

tarf-ı küleh kec-nihâd : “Tarf-ı küleh, gûşe-i küleh dimekdür. Kec-nihâd, egri qodı; ya'nî külâhını levendâne başına qodı.”¹⁴⁵ 208b/30,31.

varsa sevgilinin yoluna sarf etmektedir: “Yoluña cân u cihân virdüğüme budur sebab / Baña cevır itdüğüñ şükrânesidür dostum” Mahmud Paşa, **Adnî Divanı**, Haz. Bilâl Yücel, Ankara 2002, g.58/4. Hâfız, sevgilimin canına yemin ederim; ondan bana bir haber getirirsen, teşekkür etmek için canımı saçarım, manasını hâiz; “Be cân-i û ki be şükrâne cân ber efşânem / Eger be sûy-i men ârî peyâmî ez ber-i düst” dediğı bir başka beytinde kavramı yine bu temel anlam noktasıyla ele almıştır.

Gömlek yakmak, Hayretî'nin “Dilerem cân oynayup 'ışkuñda cânâ ten yakam / Raksa girem germ olup meclisde pîrâhen yakam” ifadesindeki beytinde olduğı gibi, meyhanelerde içkinin etkisiyle raks eden sarhoşların cebzeye tutularak gömleklerini yakmaya kadar varan bir aşırılık hâlinin ifadesi olarak kendini göstermektedir. Hayretî, **a.g.e.**, g.275/1.

İshâk Çelebi'nin -sevgilinin yalancı âşıklar yüzünden rencide olup yüz çevirdiğı âşığın, şükrâne olarak kendisine canını sunması hayaliyle kurguladığı- şu beytindeki kontekst, “ten kabâsını yakma” imajıyla kaleme alınan beyitler dikkate alındığında, Sûdî'nin -Acem âdeti olarak teşhis edip, dargınlık durumunda barışmaya işaret olarak gömlek yakılması şeklinde- temas ettiğı âdete çağrışım oluşturan bir görünüm sergilemektedir: “Ehl-i dilden yüz çevürme müdde'iden incinüp / Cânımı şükrâne al göster yüzün tenhâda gel” Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, **Üsküblü İshak Çelebi: Divân**, İstanbul 1990, g.154/4.

¹⁴⁵ Bahriye askerlerinden bir kısım olan leventler hakkında -sosyal hayat içerisindeki görünümlerinden hareketle- tipolojik tasnifte bulunulduğunda ortaya çıkan tabloya Burhan-ı Katı'da şu ifadelerle işaret edilmiştir: “(...) bî-kâr, kâhil, tembel manasınadır. Zâni, ayyaş manasınadır. Fahişe kârıya ve mi-dehed ve mef'ûl oğlana derler. Pişkâr manasınadır ki şagird, hizmetkâr, saraydar ve ırgat makulesi kimselerdir. Muferrih habere dahi denir. Harabat dalkavuşuna da ıtlak olunur. Istılahta o serheng-i bî-fetheng'e denir ki derununda havf-i Hüda'dan ve hayadan eser olmayıp bî-bâk ve bî-pervâ halka, itâle-i dest-i ta'addî ve emvallerin içinde mübah addiyle beğendiğı gibi alıp katiyen insaf ve mübalât eylemeye.” **Bkz.: Burhân-ı Katı.**

Tournefort, İstanbul'a baş belası olan unsurlar arasında yangın ve veba ile birlikte -neden oldukları arbedeler yüzünden 1718'de kaptanıderya tarafından İstanbul'un dış mahallelerindeki dört kışlaya hapsedilen- leventleri de anarak bunlara dair gözlemlerini aktarır: “Gemi askerleri olan ve ellerinde saldırmaları kendilerini tanımayan kişileri korkutmak amacıyla insanların üstüne doğru koşan leventlere gelince, büyükelçilerin girişimi üzerine birkaç yıl önce kaymakam [sadrzamanın yardımcısı olup İstanbul'da düzeni sağlamakla görevli kimse], yabancıların leventlere karşı kendilerini savunmalarına izin verdi ve bu ayak takımı epe ve tabanca zoruyla yola getirildi. Her ne kadar en cesur Müslümanlar bizleri silahları soylu ve başarılı biçimde kullanamayan acemiler gibi görürse de, leventler epelerimizin önünden kaçmaktan başka çare bulamadılar. Bu köpoğlular bize savunma zamanı bırakmadan birdenbire karnımızı deliyorlar, dediler. Kılıcı savunmak için iki hareket yapınca kadar, epelerimiz can alıcı vuruşu yapmış oluyordu bile. İstanbul sokaklarında, gömlekli ve çakşırılı, ayaklarında yemeni ve ellerinde hançer bulunan baldırı çıplakları görür görmez hemen epeyi kınından çekmek gerekir; hatta bazıları, epelerini kınından çıkmış halde kaftanlarının altında taşıma

Ve in yekad : Bkz. Âyet ve Hadisler ile İlgili Unsurlar

uykuyu kaçırmak : “Bu ma‘lûmdur ki bir kimsenüñ uykusını uçurmak isteseler yüzine şu seperler gözi açılmağışün.”¹⁴⁶ 265a/19.

zırh-mû : “Zırh-mû vaşf-ı terkîbî aḡsâmındandır. Zırh saçlu dimektür. Seyâhatümde ba‘zı Etrâküñ kızlarında görmişem ki arḡalarında saçlarını ḡalkān gibi zırh ṡekinde örerler. Ammâ cüvân cinsinde görmedüm. Meger Ḥ‘âce zemânında olan Etrâküñ cüvânları ola.”¹⁴⁷ 257a/17-20.

zülfün örülmesi : “‘Âdetdür ki etḡâlün zülfini altun teller ile yâ gümüş tellerle örerler nihâyeti devletlü olan teli çok ider ṡöyle ki saç tel içinde mestûr olur.” 19b/29,30.

ihtiyatlılığını bile gösterirler. Eğer ceketle dolaşıyorsanız cebinizden iyice doldurulmuş, ateşlenmeye hazır bir tabancayı eksik etmemeniz ya da en azından cebinizden tabanca çekiyormuş gibi davranmanız gerekir. Bir gün bir Fransız tüccar uzun bir divitle iki levendi durdurdu; leventler bunu ateşli bir silah sandılar. Bütün bastonlarımızda gizli kesici ağızlar bulunduğunu düşündüler ve buna göre önlemlerini aldılar. Buna karşılık yabancılar, leventlerin saldırılarından korunmak için yeniçeri muhafızlarla dolaşmaya başladılar.” Joseph de Tournefort, **a.g.e.**, s.15,16.

Leventlerin edebî gelenek içerisinde pek çok imaja çıkış noktası oluşturan külâhları hakkında Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü’nde şu ifadeler yer almaktadır: “Leventlerin giydikleri başlığın adıdır. İtalyan baratalarına benzeyen bu külâh kırmızı, ortası geniş, tepesi düğmeli, üzeri dilimli idi. Üstüne yemeni sarılırdı.” Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.** C.II, s.359.

Deruhte ettiği özellikleri ile “rind”e çağrışım oluşturan **bkz.: Rind mad.** “levend” tipi Osmanlı sosyal yapısının belirleyici unsurlarından olan başlığını serserilik nişanı olarak eğri biçimde taşımasıyla öne çıkmış, bu yönüyle şiirde konu olduğu imajlara orijin teşkil etmiştir. Bâkî’ye ait olan şu beyitte de sümbül ve levend külâh arasında duruş ve şeklinden hareketle kurgulamaya gidilmiştir: “Şeh-levendâne şikest eyledi tarf-ı külâhin / Göğsinüñ düğmelerin çözdü ser-â-ser sünbül” Bâkî, **a.g.e.**, k.24/3.

¹⁴⁶ Necâtî, klişeleşmiş bir mazmunla örülü şu beytin imajını söz konusu olgu üzerine bina etmiştir: “Nergis çemende tan mıdır ederse âba meyl / Kaçan ki uykudan tura ister humâr âb” Necâtî Beg, **a.g.e.**, k.5/4.

¹⁴⁷ “Saçını çöz ki zırh adın anmaya Dâvud / Gözüni süz ki takınmaya Erdevân hançer” Necâtî, **a.g.e.**, k.7/2.

Saçın zırha benzetilmesindeki temel ilgi menevişli zırh gibi siyah oluşu şeklinde olmakla beraber salt bundan ibaret değildir. Busbecq’ın aktarımlarından kılıç darbelerinden koruma amacıyla da saçların uzatıldığı çıkarımına varılmaktadır: “Bana bu kadar ikram göstermekten kendisini vazgeçirmek için ısrar ettimse de faydası olmadı. Süvariler, kapıdan çıktıktan sonra, şuraya buraya doğru dörtnala hayvanlarını sürdüler. Yere bir top atıldılar. Atlarını bütün hızlarıyla koşturduktan sonra, mızraklarının ucuyla topu alıyorlar ve buna benzer başka oyunlarla eğleniyorlardı. Aralarında uzun kalın saçlarla bir Tatar vardı. Her mevsimde bütün harplere başı açık giriyormuş, saçları fırtınalara, yahut silâhlara karşı kâfi bir zırh teşkil ediyormuş.” Busbecq, **a.g.e.**, s.

zûlf-i dü-tâ : “Zûlf-i dü-tâ izâfet-i beyânîyyedür. Ve dü-tâ iki kât dimekdür. Meşhûrdur ki muşîbet güninde saçların çözüp tağıdurlar saçları olanların. Pes bu aña işâretdür ve gîsûların keserler gîsûsı olanın.”¹⁴⁸ 189a/28,29.

2.4.15. Tâbirler, Söyleyiş Özellikleri ve İmajlar ile İlgili Unsurlar

âmed be-kâr : “Âmed be-kâr işe geldi, ya’nî yaradı.” 275b/13,14.

‘ameli mecâz üzere olmak : “‘Ameli mecâz üzere ola, ya’nî riyâ vü zerķ ile ola.”¹⁴⁹ 118b/21.

bâd : “Bâd maķâm-ı du’âda vâķi’ olsa ‘Arabîde âmîn ma’nâsınadır.” 110a/27,28.

“Bâd maķâm-ı du’âda vâķi’ olmuş, olsun dimekdür.” 113a/4.

bâdenin nâm u nengi yele vermesi : “(...) eķ-tarîķ-i ‘ışķa nâm u neng ve nâmûs şıgmaz. Bunda bî-nâm u nâmûsluk mu‘teberdür.”¹⁵⁰ 287a/13,14.

¹⁴⁸ Uzanımı Eski Türklerin kültür hayatına dayanan saçları dağıtma ve kesme türünden âdetler yas alâmeti olmak üzere uygulanmış ve Osmanlı’nın sosyokültürel dokusunda da varlığını koruyarak zaman içerisinde gelenekselleşmiştir. Eski Türklerde saç ile yüzü hançerle kesme âdetine dair bkz.: Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.106.

Toplumsal yaşamda yer edinmiş bu âdet de, şairlerin kayıtsız kalmaması ile şiirde yansımaları bulmuştur. Hayâlî ve Fuzûlî’ye ait olan şu beyitler, söz konusu uygulamaların şiirdeki kullanımına örnek teşkil eder: “Çeng kessin saçını yansın firâk odına üd / Kılmasın bu mâteme feryâd ol nâ-sâzlar” Hayâlî, **a.g.e.**, M.3/3; “Ramazân oldu çeküp şâhid-i mey perdeye rû / Mey için çeng dutup ta’ziye açdı gîsû” Fuzûlî, **a.g.e.**, g.239/1, s.363.

¹⁴⁹ Steingass; “mecâz” için düştüğü “feigned ve insincere” karşılıkları ile kavramın -Sûdî’nin de ifade ettiği- anlamına işaret eder.

Atabetü’l-Hakayık’ta zamanenin bozukluğundan bahsedilen bölümde yer alan şu dörtlüklerde söz konusu kavram işlevsel bir biçimde kullanılmıştır: “Mecaz boldı dostluk hakikat kanı / Minger dostta biri bulunmaz köni / Öküşrek kişining içi gadr erür / Köni dostung erse taş bil munı // Garib erdi İslam garib boldu baz / İbadet riya boldı ‘abid mecaz / Harabat oramı bolup abadan / Harab boldı mescid budun bi-nemaz” Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci, **Atabetü’l-Hakayık**, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TTK Yay., Ankara 1992, s.71,72.

¹⁵⁰ “Nûş idelden câm-ı çeşminden şarâb-ı ‘ışķını / Terk idübdür Zâtî’yi nâmûs-u-’âr ü nâm ü neng” Zâtî, **Zatî Divanı**, Haz. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, İÜEF Yay., C.II, 1970, g.680/5, s.184.

Yâ terk-i nâm u neng it yâ ‘aşķı ko göñül gel / Neng ile nâm sığmaz ‘aşķ ile bir arada” Bâķî, **a.g.e.**, g.478/3.

bâdeyi artık vir : “Bâdeyi artık vir ‘ibâreti iki veche mütehammildür; ya‘nî kendiye ve cânâne ki bâde keyfiyetiyle mülâyim ola ma‘nâsında.” 220a/13,14.

bâğ çözmek : “Bâğ çözmek yüzün görmekten kinâyetdür.” 93a/5,6.

baş oynatmak : “(...) başını çâpükâne oynat, ya‘nî fedâ eyle.” 27b/12.

“Baş oynat, ya‘nî meydân-ı ‘ışkda başdan geç.” 283a/19.

başını kerpiçe vurmak : “Başın kerpiçe ur. Rûmda başın taşu ursun. Bildüğinden kalmasun dirler.” 65a/8,9.

bârgâh : “Bârgâh bunda icâzetdür. Ve gâh zarf-ı mekân. İcâzet yiri dimekdür, begler ve pâşâlar ve pâdşâhlar âstânelerinden duhûl kapucılar icâzetine mevķûf olduğıün bârgâh didiler.” 47b/19,20.

bayram hilâlinin kadehin dönmesine işâret etmesi : “Hilâl-i ‘îd devr-i kadehe işâret eyledi zıkr olan iki tarîķıla. Hâşılı mübârek ramazânda ‘âdetâ füssak şürb-i hamrdan el çekerler ammâ ba‘zısı bî-ihtiyâr bayrâm gicesi şürbe başlar. Pes H‘âcenün işâreti bu ba‘za göredür.” 115b/1-3.

bâz-giriften : “Bâz-giriften bir nesneyi alup çekmekden ve men‘ eylemekden ‘ibâretdür.” 128b/21.

be akl nûş : “Be ‘akl nûş demekden ğaraızı, ya‘nî ‘aklın başında iken meclisden kalk yohsa tutulırsın.” 62b/3.

be câm-ı mey zed : “Be câm-ı mey zed, ya‘nî kendini bâdeye urdı, ya‘nî bâde içmege başladı.” 72b/24,25.

berâyed : “Berâyed bunda hâşıl ola dimekdür. Egerçi ki hûrşîde nisbet hûb vâki‘ olmuştur. Zîrâ tûlû‘-ı âftâbda da berâmed ve berâyed isti‘mâl iderler.” 162a/22,23.

berhâst : “Berhast peydâ oldu ma‘nâsına.” 104a/27.

ber ser-hum : “Ber ser-hum da bâdeye kayd olunca kaynayup taşmasından ‘ibâretdür. Hâfız’a kayd olunca bâdeye mülâzemetden kinâyet olur.” 280a/2,3.

ber ser-i Ferhâd : “Ber ser-i Ferhâd, Ferhâd’uñ başı üzerine, ya‘nî yanına dimekdür.” 211a/28,29.

ber ser-i mâ mîreved : “Ber ser-i mâ mîreved hûb maḥallde vâki‘dür. Zîrâ astâne üzerinden geçmek ve gitmek eksik olmaz.” 30a/1.

bostancıya tarhun satmak : “Süḥandân ve suḥan-şinâs yanında söz edâ eylemek bostancıya tarḥûn şatmaḥdur.” 287a/4,5.

câma hûn düşmek : “Câma hûn düşmekden murâd bâde-i sürḥ düşmekdür teşbîh tarîkiyle.” 186a/21.

ce(i)nâze : “Cenâze cimûñ fethiyle meyyitdür ‘âmme katında. Ammâ şahîḥ cimûñ kesridür. Serîr üzerinde olan meyyite dirler. Ammâ üzerinde meyyit olmasa na‘ş ve serîr dirler.” 66a/6,7.

cihânı cümle tutmak : “Cihânı cümle tûtdı inine ve uzununa. Hâşılı temâm ‘âlemi taşarrufına aldı.” 298a/8,9.

dâimâ sadeft e inci olmaz : “H^vâce’nünj dâ’imâ şadefde gevher olmaz buyurduğı, ya’nî bârân-ı Nisân dâ’imâ yağmaz, Nisân’da yağar ancak. Ve gâh olur ki Nisân’da bârân yağmaz ve her şadefe bârân düşmez ki dürr ola. Hâşılı ‘umûm üzere her şadef inci terbiye eylemez dimekdir.” 202b/27-29.

dâm-ı küfr ü dîn : “Dâm-ı küfr ü dînden murâd ya’nî kâfiri ve müselmânı şikâr ider dimekdir.” 103b/1.

dâned : “Dâned bilür dimekdir kudretten ta’bîrdür Türkîde de bilür lâfzını gâh olur kudret ma’nâsında isti’mâl iderler, idebilür ve idebilmez dirler; ya’nî kâdirdür ve kâdir degül diyecek yirde.” 239a/26-28.

dem zed : “Dem bunda nefesdür. Dem zed nefes urdı.” 187a/20.

(...) nefes urdı, ya’nî zâhir ü nümâyân olup (...)” 187a/23.

“Dem zeden lûgatde şolumağdur. Ammâ ıstılâhda teneffüs ve tekellüm eylemek.” 63/12,13.

“Dem-zeden nefes urmağ, ya’nî tekellüm eylemek.” 201b/16.

deryâb : “Deryâb bunda tefakğud eyle, ya’nî yokla dimekdir.” 92b/3.

“Deryâb anla ve tedârik eyle bul ma’nâsınadır; eriş ma’nâsına degüldür ba’zılar zann eyledüğü gibi.”¹⁵¹ 151b/25,26.

dest be-burd : “Dest be-burd ıstılâhda gâlib oldı ma’nâsınadır. Dest-burd bânuğ zammıyle ve rânuğ sükûniyle galebe ma’nâsınadır.” 27a/10-11.

dest ber-ser mi-zened : “Sinek bir yire konduğda iki eliyle başını oğşaduğından ‘dest ber-ser mi-zened’ buyurduğı ajuñcündür.” 283a/13.

¹⁵¹ Redd-i Şem’î.

dîvâneliğe sûret urmak : “(...) dîvâne olurlardı, ya’nî dîvânelige şûret ururlardı(...)” 19a/4,5.

devr-i kadeh : “Devr-i kâdehde îhâm var. Birisi kadehün müdevverligi ki tedvîri hilâle benzer. Ve birisi kadehün meclisde devr eylemesi.” 114a/26,27.

dîdede karâr u ârâm eylemek : “Dîdede karâr u ârâm eylemekden murâd gözinden gitmemekdür.” 293b/28.

dilden okumak : “Dilden okumağdan murâdı şıdk ile okumağdur.” 298a/5,6.

dilhâ berhâst : “Dilhâ berhâst göñüller kalkdı, ya’nî cûşa ve hurûşa geldi dimekdür.” 104a/19,20.

dilin câna erişmesi : “Göñlün câna irişdi, ya’nî göñlün muţtarib oldı (...) Dilün câna irişdi, ya’nî cândan uşandı. Hâşılı kemâl-i ıztırâba düşdi.” 282b/14-16.

duhter-i rez tovbe zi mestûrî kerd : “Tovbe zi mestûrî kerd bu söz anı gösterir ki şerâba bir zemân yesâğ ola yâ ramazân gelmek sebebiyle veyâ bir gâyrı sebebile. Ba’de icâzet ola. Nitekim Dilşâd Hâtun’uñ salţanatı zemânında olmışdı ki tafsîli bundan sonra gelse gerek in-şâ’allâh.” 120b/28-30.

duhter-i rezin muhtesibin yanına varması : “Muhtesibe varan mey-fürûşdur bâdeyi şatmağa icâzet almağıçün. Hâşılı muhtesib yanına varmağa sebep bâde şatmağa icâzetdür.” 122a/7,8.

dûr ez tû : “‘Dûr ez tû’ bunun gibi yirlerde du’âdur senden ırağ olsun dimekdür. Niteki Türkî’de hâzırlardan ırağ olsun dirler.” 244a/13,14.

dünya âhiretin tarlasıdır : “Dünyâya gelüp hasbet-en-lillâh bir iş işlemeyen vücûda gelmeden aña bir arpa miqdârı fâ’ide hâşıl olmaz. Zîrâ ed-dünyâ mezraatü’l-âhiretdür.” 66a/22-24.

dürd, dürd-keşân : “Dürd-keşân dürd-keşün cem’idür dürdden murâd bunda şerâbuñ balçığıdır elifle nunla cem’ olmuşdur zevî’l-ukûlden olduğuçün. Vaşf-ı terkîbîdür aşlında keşende-i dürddür dürd çekici, ya’nî içici. Zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâldür. Zîrâ dürd içilmez üstündeki şerâbdur içilen çekmegi içmek maḥâmında Türkîde isti’mâl iderler.” 15a/22-25.

dürr delmek : “Dürr delmegi şî’r söylemekden kinâyet eylemiş.” 84a/7,8.

düşte kendini civân görmek : “Düşde kendüyi pîrlik vaktinde civân görmek ‘âşık u dîvâne olmakdur. Zîrâ eş-şebâb şu‘betün mine’l-cünûndur.” 244b/7,8.

düşte şarap görmek : “Bir kimse düşinde şerâb görse yâ içse anuñ ta’bîri ‘ilmile mâldur. Ya’nî gören kimse yâ ‘ilme vâşıl olur veyâ mâla.” 207b/25,26.

edebsizliğe salâ : “Edebsizliğe şalâ, ya’nî ‘umûmen edebi terke şalâ. Zîrâ mest-i ḥarâbdan her ne edebsüzlük ki dirsene gelür.” 60a/26,27.

efsâne : “Efsâne bunda luğaz ve üstûre ma’nâsınadır, ya’nî Türkîde ol nedür ki dimekle ta’bîr olunur.” 58b/19,20.

efsâne kapısını vurmak : “Efsâne ḳapusını urdılar, ya’nî ḳalâlete düşdiler.” 218a/18.

eger berâyed : “Eger berâyed eger kolay gelürse dimekdür, rast gelürse ma’nâsına da müsta’meldür. Ammâ tûlû’ u hürûc ma’nâsından hâlî degüldür, ya’nî îhâm tarîkiyle vâki’ olur.” 193a-b/30,31,1.

“Eger berâyed kolay gelürse rast gelürse dimekdür.” 193b/2.

elinde yelden başka şey olmamak : “(...) vaşluğdan elinde yelden gayrı nesne yok, ya’nî vişâlünğden külliye mahrûmdur.” 34b/1.

emlâk-ı cihâna ciger-i câmdan âteş salmak : “Emlâk-ı cihâna ciger-i câmdan bir âteş şal, ya’nî bâde-nûş olup kuyûd-ı dünyâdan fâriğ ol (...) Hâşılı bâde nûş idüp ve mest olup cânân maḥabbetinden gayrısını hâtıruğdan ihrâc eyle.” 281a/24-26.

endûhte bûd : “Endûhte bûd kazanmış, ya’nî kesb eylemiş idi.” 247a/14.

erimiş lâ’ile altun kadeh terkîbi : “(...) erimiş lâ’ile altun kadeh terkîbi hûşdur, ya’nî altun kadeğden kırmızı bâde içmek (...)” 25a/16,17.

ezel sabahından ebed akşamının sonuna kadar ifadesi : “H^vâce’nün bu kavli iddi’âdür ve-illâ ezelün evveli ve ebedün âḫiri olmaz. Zîrâ ezel bî-evvele ve ebed bî-âḫire dirler.” 180b/23,24.

fâide bağlamak : “(...) fâ’ide bağlamadı, ya’nî müstefîd olmadı.” 6b/24.

fal urmak : “Fal urmağdan murâd fal açmağdur. Nihâyeti ‘Acem birkaç lafzı zeden lafzıyla ta’bîr iderler.” 213b/30,31.

ferâğ dâred : “Ferâğ dâred firâğı var dimekdür. Zîrâ dâred bunun gibi yirlerde vücûddan ve varlığdan ‘ibâretdür.” 196b/20.

fesâne : “Fesâne efsâneden muhaffefdür sâbıkan beyân olmışdur ki Türkîde ol nedür ki dimekle ta‘bîr olunur. ‘Arabca simer ve üstûre dirler, cem‘î esâtîr gelir.” 45a/6,7.

furû mî reved : “Furû mî reved aşlinda yatmak ve talmak ma‘nâsınadır, ammâ bunda aşağı gider ma‘nâsınadır.” 43a/6,7.

gözün âyinedâr olması : “Âyînedâr vaşf-ı terkîbîdür âyîne tutucu dimekdür sâbıkan zıkr eyledük. Âyînedâr ve âyîne-gerdân ol kimsedür ki eline bir âyîneyi alup halka sunar. Pes bunda çeşm âyînedârlarından oldu dimekdür murâd; ya‘nî gözümden gitmez.” 229b/10,11.

gûl-i beyâbânî : “Gûl yabân âdemîsine dirler egerçi halk arasında dîv ü yabân âdemîsi olmak meşhûrdur. Ammâ hadîs-i şerîfde nefy idüp lâ-gûle dimişdür eger ‘âlemde vücûdı olsa ‘umûm üzere selb idüp lâ-gûl dimezdi.” 93b/13,14.

gum kuned : “Gum kuned bunda edebsüzlük eyler ma‘nâsına isti‘mâldür.” 23a/30.

gûş keşîde : “(...) işılâhlarında kulağı burulmuş dimekdür. Zîrâ keşîde bunda mebnî ale‘l’ mef‘ûl ma‘nâsınadır. Burulmuş dimekdür.” 195b/22,23.

gûşmâl : “Gûşmâl lûgatde kulağ ovmağdur. Ammâ isti‘mâlde burmak ma‘nâsında müsta‘meldür. Meşelâ kopuzun ve rebâbun burğısın burmağdur. Ammâ bunun gibi mahallde pend ve naşîhatdür.” 283a/4,5.

gûl-âbın bâzâra mensûb mahbûb ve gülün perde-nişîn olması : “Gûl-âb bâzâra mensûb ola ve gül perde-nişîn ola. Bâzâr mahbûbı olması her nesnede müsta‘mel olmasıdır. Ve perde-nişîn olması gönçe perdesinde mestûr olmasıdır. Ammâ eger ân ve in ism-i işâretlerini gayr-ı müretteb eylesek şâhid-i bâzâr gül olur. Âşkâre elde ve

bâşda gezdürüldüğinden ötüri. Ve gül-âb perde-nişîn olur kumkumalarda olur içinde mahfûz olduğüçün ve'l-küllî vecheten.” 221b/13-16.

güneş külâhından baş çıkarmak : “Güneş külâhından baş çıkarmakdan murâd anı başa geymekdür güneş hod başa geyilmez belki bu rif’atden ve ‘izzetden ve hürmetden ta’bîrdür. Ya’nî hemân pâdşâh ol dimekdür.” 157b/29,30.

güneşin arslan tutucu olarak nitelendirilmesi : “(...) Arslan tutucu güneş; ya’nî arslanı taşarrufına alan güneş. Bunun ma’nâsı budur ki burc-ı esed güneşe mahşûş burcdur. Anuçüin hûrşîd-i şîr-gîr didi.” 208b/7-9.

Hâce hakkında Halvetî ve nâfe-güşây benzetmesi : “Halvetî buyurduğu anuçündür ki H^vâce dervişân-ı Halvetîdendir. Ve nâfe-güşâluğı andan misk gibi makbûl ve mu’azzez ebyât ü eş’âr şâdır olduğüçündür.” 223a-b/31,1.

hâmuş-nişîn : “Hâmuş-nişînden murâd sükût idüp şabr eylemekdür.” 173b/6.

hande-i câm : “Hande-i câmdan murâd bâde ile pür olduğda berrâk olmasıdur ve şevk virmesidür. Zîrâ kadeh ki meclisde yürimege başladı bâde-nûşlara zevk ve şevk ve sürûr gelmege başlar.” 49a/22,23.

hâne-i irâdet : “Hâne-i irâdetden murâd teslîm ve inkıyâddur. Ya’nî hîçbir tarîk ile dil-âzâr olmaya. Belki her hûşuşda teslîm ve inkıyâd üzere ola. Fi’l-vâkı’ bundan eyü saâdet mi olur?” 99/21-23.

harâblık eylemek : “Gönül harâblık eyleyorur, ya’nî ifşâ-yı râz ideyorur.” 6b/2.

hatâyı dest-i zülfe ve cefâyı hindûya isnâd : “Hâtâyı dest-i zülfe ve cefâyı hindûya isnâddan murâd cânânedür. Ammâ şu‘arâ te’eddüben müte‘allikâtına işbât iderler cânânı böyle ma‘âniden tenzîh için.” 99b/5,6.

hâtem-i firûzenin parlaması, devlet-i müsta‘cel olmak : “Hâtem-i firûzenün yalabımasından murâd umûr-ı salâtatınun kemâl-i zuhûrudur ve devlet-i müsta‘cel olmağdan murâd serûi’z-zevâl olmasından ‘ibâretdür. Ya‘nî salâtatda mu‘ammer olmadı.” 177a/7-9.

hayâl ve şerâbın birlikte kullanılması : “Hayâlle şerâb zikri şu‘arâ mezhebinde ol cihetdendür ki hayâl-i cânân geldükde ‘âşık keyfiyyet-i ‘ışkile mütekeyyif olup mest olur.” 52a/11,12.

hayr u selâmet demek : “Hayr u selâmet diyü; ‘Acem, var Allah’a ısmarladık diyecek yirde isti‘mâl iderler.” 87a/17,18.

herkes çektiğini bilir meseli : “Her kişi çekdügin bilür ancak.” 23b/21.

herkesin makâmı olması : “Her nesnenün mağâm u mekânı vardur. Bâde-nûşlar ve rindler mağâmı mey-hânedür. Ve şulehânun mescid. Ve mürâyî şûfîlerün hânkâh. Ve ‘âşıklarun kûy-ı cânân.” 219b/17,18.

hesten fiili : “Hestenden lâzımla müte‘addî beyinde müşterekdür. Şokmış ve şokılmış, ya‘nî zehirlü hayvân şokmak, yılân ve ‘akreb ve çiyân ve ârı şokmak. Hâşılı cârih ve mecrûh ma‘nâsında müsta‘meldür.” 281a/16-18.

hırka-i sâlûs ve kerâmetden âteş kalkmak : “Hırka-i sâlûs ve kerâmetden âteş kalkmak rüsvây olmağdan kinâyetdür.” 82a/26.

humhâne harâb : “Humhâne harâb demekden murâdı, ya’nî biz içkiden ferâgat eyledük. Pes humhane hâlî kalup harâb olması lâzımdur.” 52a/23,24.

hûn-i ergavâna hatt tutmak : “Hûn-i ergavâna hatt tutmağdan makşûd renkte ve şafâda aña gâlib olmağdur.” 148b/18.

hurde tutmak : “Hurde tutma, ya’nî ta’n eyleme.” 275a/2,3.

hûşdâr : “Hûşdâr. Hûş uş, ya’nî ‘ağldâr emr-i muhâtabdur dârîdenden. ‘Ağluñ uyar diyecek yirde isti’mâl iderler, ya’nî ‘ağluñ cem‘ eyle dimekdür.” 60b/20,21.

hüdhüd tâcıyla yoldan çıkmak ifâdesi : “Hüdhüd tâcıyla beni yoldan çıkarma hitâb-ı ‘âmmdur ve zıkr-i cüz’ ve irâde-i küll kabîlindendür, ya’nî tâcdan murâd şâhib-i tâcdur. Ya’nî beni bir cüz’i nesne ile aldama.” 184b/27,28.

hüsrevân : “Hüsrevân Hüsrev’ün cem’idür ve Hüsrev mu‘arreb-i kisrâdur ki cem’i ekâsire gelür. Hâşılı ‘Acem pâdşâhlarına kisrâ dirler. Egerçi Kisrâ Hürmüz-bin-Nûşin-revân’uñ oğlıdur. Ammâ tağlîb tarîkiyle sâ’ir ‘Acem pâdşâhlarına da ıtlak iderler. Niteki Rûm pâdşâhlarına kayşer ve Çîn pâdşâhlarına fağfûr ve Hind pâdşâhlarına rây dirler.” 42b/27-29.

‘ıyâdet : “‘ıyâdet hastenüñ hâlini ve hatırını şormağa dirler.” 99b/24.

içelim tâbiri : “(...) ehl-i meclîsüñ ‘âdetindendür ki kadehi birisi eglendürse ‘benûşim’ demek. Niteki Rûm’da ‘içelüm’ dirler. 241a/27,28.

iki harf : “Kelâmuñ ki lafzı az ma’nâsı çok olsa iki harf dirler kılet-i elfâza göre.” 13b/7,8.

‘imâret : “‘Avâm-ı nâs ‘imâret yirine ta‘mîr isti‘mâl eyledükleri ğalaṭ-ı fâhişdür; zîrâ ta‘mîr ‘ömri ve yaşı uzun eylemekdür. Zîrâ mu‘ammer ‘ömri ve yaşı çok olana dirler.” 168a/4-6.

in heme nîst : “İn heme nîst rûzmerrelerinde hîç nesne degüldür dimekdür.” 90b/17,18.

intizâr : “İntizâr nazâr ma‘nâsınadır, ammâ halk katlanmak ma‘nâsında isti‘mâl iderler. Ve intizâr mecâzen katlanduğı yola dirler.” 36a/23,24.

iyilik eyle ve suya at meseli : “Eylik eyle ve şuya at. Anlarda bu meşeldür. Türkî’de de müsta‘meldür. Eyligün şuya at, balık bilmezse Hâlik bilür dirler.” 281a/25,26.

kadehin terkîbinin üç pâdşâhın kellesi kâsesinden olması ifâdesi : “Yirün yüzi ki anuñ üstini çigneyüp gezerüz hep zemân-ı evvelde olanlaruñ a‘zâsı türâbıdır ve düzilen kadehler ve kâseler ol türâbdandır.” 198a/2-4.

kaht-ı vefâ : “Kaht-ı vefâ, ya‘nî kimse kimseye vefâ eylemez.” 45b/6.

kalem urmak tâbiri : “(...) kalem urdı. Bir nesne yanlışı olsa veyâ zâ‘id olsa anı kalemle çalarlar.” 188a/3.

kapıya gelmek tâbiri : “Be der. Bâ harf-i şılâ, der kapu. Be der âyed kapuya gele, ya‘nî taşra çıka. Kapıya gelmek hurûcdan kinâyetdür. Niteki bu beyitte böyledür.” 162b/1-3.

kaşın kemâne atması : “Kaşuñ kemâne atdı; ya‘nî muḳavves şekl eyledi. Haḳîkatde eyleyen Allâh’dur, cânâna ve ebrûya isnâd mecâzdur.” 66a/13,14.

kat : “Kaṭ mesâfeden ‘ibâretdür. Niteki Türkîde bugün bu kadar yol kesdük dirler, gâh bu kadar yol tûrduḡ dirler.” 188a/30,31.

kef-zenân : “Kef-zenân da bâdeye kayd olunca küpün atmasından kinâyet olur ki tâze bâdenün şânındandır. Hâfız’a kayd olunca el karşımaḡdan kinâyet olur. Ya’nî ayayı ayaya urmaḡdan ‘ibâret olur.” 279a/der-kenâr.

kendüne gülmek : “Kendüne gülme, ya’nî kendünî rüsvâ eyleme.” 237b/3.

keşîd : “Keşîd bunda inḡılâb ve taḡavvül ma’nâsına fi’l-i lâzımdır. Müte’addî degüldür zanneyledükleri gibi. Çekildi dimekdür. Şerâb sirkeye ve süd yogurda çekildiḡi gibi.” 4b/19-23.

kıssahan kıssahanı sevmez meseli : “Meşeldür ki kışşa-ḡvân kışşa-ḡvânı sevmez, ya’nî ‘Arabda ḡarb-ı meşeldür.” 297b/22.

kıyâs kerden : “Kıyâs kerden bir nesneyi oranlamaḡdur.” 230a/21,22.

kisrâ : “Kisrâda kâf-ı ‘Arabînün fetḡi ve kesri câ’iz ve râyı ‘Arab meftûḡ oḡur, ‘Acem meksûr. Hüsrev lafzından mu’arrebdür. Muṡlaḡa ‘Acem pâdşâhlarına Hüsrev dirler, Rûm pâdşâhlarına ḡayşer ve Çîn pâdşâhlarına faḡfûr ve Hind pâdşâhlarına rây didikleri gibi. Ammâ bunda kisrâdan murâd Hürmüz bin Nûşinrevân’uḡ oḡlıdur ki ismi Pervîz’dür.” 62b/20-23.

ki zikreş be hayr bâd : “‘Ki zikreş be hayr bâd’ cümle-i du’âiyye. İlm-i bedî’de haşv-i melîḡ dirler. Ma’nâsı zikri ḡayırla olsun; ya’nî aḡılması ḡayırla ola.” 287a/6,7.

kul kul : “Kul kul şurâhîden veyâ kapağdan veyâ bir ağız târ kabdan bir nesne dökülirken çıkan şavta dirler. İhâm tarîkiyle zıkr olunur. Ke’enne ki iki kul lafzından mürekkebdür ki emrdür kale yekulüden.” 49b/29-31.

lâle devrinde kadeh tut tâbiri : “Lâle devrinde kadeh tut; ya’nî bâde-nûş ol.” 287a/20.

lebinden süt akmak : “Senüñ lebiñden henüz süt akardı, ya’nî henüz tıfl idüñ.” 44a/16.

mâh-ı emn u emân : “Mâh-ı emn ü emânda iki ma’nâ melhûzdur. Birisi oldur ki keenne-hu ki muşâlağa ol ayda vâki’dür. Birisi de oldur ki Muharrem eşhür-i hurumdandır, anda kıttâl harâmdur. Zîrâ eşhür-i hurum dörtlüdür. Birisi ferddür, ya’nî yalnız. Ve üçü de serddür, ya’nî mesrûddur ki biribiri ardınca gelir. Ferd Receb ayıdır ve mesrûd zi-l-ka’de ve zi-l-hicce ve muharrem. Pes Muharrem eşher-i hurumdan olduğüñ emn ü emân ayıdır. Ve muşâlağa bu senede olduğüñ emn ü emân şulh u şalâh senesidür.” 110a/12-16.

“Bu beyt telmîhdür Şâh Şucâ’uñ Lâr’uñ pâdşâhıyla muşâlağa eyledüğine. Ya’nî bundan evvel Lâr’uñ pâdşâhıyla İlhanîler mukâtele ve muharebe üzere idi. Pes Şâh Şucâ’ ki taht-ı saltanata cülûs eyledi işitdi ki Hulâgu ki Cengîz hanuñ oğlıdır. Ya’nî torını ‘Acem üstine ‘asker çeküp gelir-vardı etrâfda muhâlif olan selâtinle. Ya’nî Lâr pâdşâhı ile ve gayrılar ki kendinüñ babasıyla şıkağ üzere idi muşâlağa eyledi ve Hulâgu ile kıttâl eylemek içün müteheyi’ oldı. Rivâyet olunur ki yârisını helâk eyledi. ‘Akıbet Hulâgu ‘askeri yek-dil ve yek-cihet olup hücum eyleyüp katle irişdirmişler dirler ki Hulâgu bunun şecâ’at ve şehâmetini görüp ziyâde begenmiş hattâ çok sa’y eylemiş ki diri tuta. Ammâ muhkem savaşçı olduğından diri tutmağa müyesser olmayup katl eylemişler. Pes beyt ol zemânda etrâf pâdşâhlarıyla olan muşâlağa ve emn ü emâna telmîhdür.” 110b/2-10.

mâh-ı temâma kur‘a salmak : “Mâh-ı temâma kur‘a şalmağdan murâd ol mâh-ı temâm, ya‘nî cânân kur‘asına gelmekdür.” 158a/1,2.

mâha ve hilâle peyklik isnâd edilmesi : “Şu‘arâ mâha ve hilâle peyklik isnâd eyledükleri anuñçündür ki seb‘a-i seyyârede mâhdan ser‘û‘l-hareke yokdur, ya‘nî Mâhuñ felegi sâ‘irüñ eflâkinden hareketde esra‘dur. Şöyle ki on iki burcı bir ayda seyr ider. Ve Güneş bir yılda ve sâ‘irler niçe yıllarda. Niteki Zühâ otuz yılda seyr ider. Pes mâha peyk-i cihân-peymâ bu ‘itibârladur.” 188b/2-5.

mahbûblar rûyî visâlınden fâide kaldırmak : “Maħbûblar rûyî vişâlınden bir fâ‘ide kıaldur, ya‘nî bir fâ‘ide al. Ĥâsılı dilberler vişâlınden mütelezziz ol.” 274b/11,12.

mahrem : “Maħrem luğatde ĥarem ma‘nâsınadur; niteki fülân kimse fülân ĥârunuñ maħremidür dirler, ya‘nî nikâhı ĥarâmdur aña dimekdür; ammâ ıstılâħda maħrem-i dil müşerref-i ‘ale‘l-kulûb ma‘nâsınadur, ya‘nî gönüller esrârına muṭṭali‘ dimekdür. Mekke‘ye Ĥaremu‘llâh dirler ve Ĥaremân Mekke ile Medine‘ye.” 151b/4-6.

meclisin halvet-i hâss olması : “Meclisümüz ĥalvet-i ĥâşşdur ağıyârdan kimse yok. Câ-yı emndür; ases ve dârûğa, ya‘nî şubaşı ve yeniçeri ağası korkusu yok.” 25-27.

mecrûh yüreğe tuz dökmek : “Mecrûh yürege tuz dökerse, ya‘nî mecrûh yüregüñ yâresini tâzelendürürse. Zîrâ yâreye tuz sepseler açılır, kızıl et olur.” 296b/4,5.

meleğın zıkr ü tesbîhini zünnâr halkalarında tutmak : “Ol şîrîn kıalenderüñ, ya‘nî Şeyħ Şan‘ân‘uñ vaḳti ve ĥâli ĥôşdur ki melegüñ zıkr ü tesbîhin zünnâr ĥalkalarında tutardı. Ya‘nî eylerdi. Ĥâsılı şûret-i küfrde şerâit-i İslâmı riâyet eylerdi. Bunun tafşîline muṭṭalî‘ olmağ isteyen kendinüñ seyr ü sülûkı ĥuşûşında dinilmiş bir kıtâb

var ki aña ‘Abdürrezzâk Yemenî kıssası dirler ve Mantıku’t-Tayr’da dâhı bir mufaşşal hikâyesi vardır anda görsün.” 74b-75a/31,1-3.

meresâd : “Meresâd nehy-i gâ’ibdür resânîdenden irişdürmek ma’nâsına. Bunda du’â murâddur. Yaramaz göz degmesün maqâmında isti’mâl iderler. Bunda haşv-i melîh vâkı’ olmuş.” 34a/10,11.

mey-hârân : “Mey-^vârân, mey-^vâruñ cem’idür. Mey-^vâr vaşf-ı terkîbîdür ^vârîdenden lafz-ı müştarekdür yimekle içmek beyninde. Bunda içmek ma’nâsınadır.” 57a/11,12.

mihnet ve gam gününün kısa olması : “Mihnet ü gam günü kûtâh olmak Şâh Manşûr taht-ı saltanata cülûs eylemek sebebiyledür. Zîrâ Hâce’nün ziyâde muhibbi idi.” 169a/der-kenâr.

mîreved : “Mîreved gider ve vâkı’ olur ma’nâsınadır.” 29b/29.

muktezâ-yı mahabbet : “Muktezâ-yı mahabbet câna ve başa kalmamaqdur.” 27b/12.

nâdire-güftâr : “Nâdire-güftârdan murâd oldur ki her söyledüğünü hiç kendüden gayrı kimse söylemege kâdir olmaya. Güftâr aşlında vaşf-ı terkîbîdür erende-i güft idi. Güft kavı ma’nâsına ismdür. Pes güftâr gelici ma’nâsına ism kılınmışdur, refâtâr ve dîdâr ve dâdâr gibi, gerek söylenmiş olsun gerekse olmasun sühan gibi. Pes güftâr sözün söylenmişine dirler diyen bu tahkîkden âgâh degül imiş.” 46a/2-6.

nakş : “Bunda nakşdan murâd peftereyi şalup hoba hoba diyü çıkırmağa dirler. Peftereye dimezler ba‘zılar zann eyledügi gibi.”¹⁵² 201b/25,26.

nakş ber-âb : “Nakş ber-âb. Nakşdan murâd hattıdır ki tâze şakaldan kinâyetdür şu‘arâ dilinde. Ve âbdan murâd ‘ârızdur; ya‘nî şakal biten yir. Şu üzere nakş urmağdan murâd ‘ârız üzere tâze hatt zuhûr eylemekdür.” 182b/21-23.

nazar-âyed : “Nazar-âyed nazara gele; ya‘nî maqbûl gele ma‘nâsına.” 162b/22.

nazar dâred : “Nazar dâred nazârında tutar, ya‘nî nazârında vardur.” 165b/22.

nefes berâmed : “Nefes berâmed nefes çıkdı. Nefesden bunda rûh murâddur.” 183a/3,4.

ne garip behâdır bir uğrıdır ki gece çerâğ tutar : “(...) ne ‘aceb behâdır bir uğrıdır ki gece çerâğ tutar, ya‘nî ne mübâlağa ile mâhir bir uğrıdır ki gece ile râh-zenligi çerâğla ider; ya‘nî sâ‘ir uğrılar gibi çerâğ etegi altına alup şaklamaz.” 197b/30,31.

nîm bûse : “Nîm bûse yarım bûse dimekdir, bûse mütecezzî degüldür ki anuñ nışfı ve rub‘ı ve şülüşi ola. Belki ‘adem-i teslîm ü inkıyâddan ‘ibâretdür; ya‘nî murâdca bûse almağa temkîn u kudret virmekden ta‘bîrdür.” 171a/17,18.

‘omret dırâz bâd : “Var Allah’a ısmarladuk diyecek yirde ‘omret dırâz bâd’ dirler rûz-merrelerindendir.” 287b/7.

ömre âteş bırakmak : “Ömre âteş bırakmağdan murâd helâk eylemekdür.” 95a/21.

¹⁵² Redd-i Şem‘î ve Sürûf.

ömrün uzun olsun tâbiri : “İsti‘mâlde dırâzlığı ‘ömre şarf iderler, câna şarfı meşhûr degüldür. ‘Ömrün uzun olsun dirler, cânun uzun olsun dimezler.” 44a/26,27.

ömürden bir gül dermemek : “(...) ‘ömrden bir gül dermedin ya’nî ‘ömrden bir fâ’ide ve netîce görmedin.” 11a/19.

pây-ı kadeh / nergis gibi kadeh dibine akçe koymak : “Pây-ı kadeh izâfet-i lâmiyyedür kadehün dibine dimekdür; zîrâ nergisün ortasında bir kadeh var ve kadehün etrâfında dibinden çıkmış akçeye benzer altı beyâz çiçeği var. (...) Pes gûyâ ki nergis ol altı akçaya benzer altı yaprağı bâdeye virmek için kadeh dibine komuşdur. Hâşılı bahâr zemânıdır her kimün ki biş altı akçası var anı kadeh dibine komak gerek, ya’nî bâdeye şarf eylemek gerek; niteki nergis eylemişdür. Hâşılı bâde-nûşluğa ve ‘ıyş u ‘işrete uğradur.” 150a/1-7.

penc-rûz : “Ma‘lûm ola ki de’b-i A‘câmdur müddet-i ‘ömrden her ne kadar ise beş günile ta‘bîr iderler.” 28a/2,3.

perdeden taşra olmak : “Perdeden taşra olmak ‘ışkı fâş olup rüsvây olmağdur.” 179a/17,18.

pervâ, pervâ-yı şerâb : “Pervâ luğatde ferâgat ma’nâsınadır. (...) Pes pervâ-yı şerâb didüğü hayâl-i cânândan fâriğ olup şerâbla taqayyüd ma’nâsınadır.” 52a/12-14.

pervâne-i nâ-pervâ : “Pervâne-i nâ-pervâ izâfet-i beyâniyyedür. Nâ-yi nâfiye bunda bî maqâmında vâkı’dür. Zîrâ nâ şîfâta dâhil olmağa maşşûşdur. Meşelâ nâ-dân ve nâ-bînâ ve nâ-kâbil dirler. Ve bî esmâ-yi cevâmi‘de pervâ ise ism-i câmiddür. Pes kıyâs bî-pervâ idi. Niteki meşhûr bu isti‘mâldür.” 188b/18-20.

ragm : “Rağmda rânuñ fethi ve kesri câ’iz maşdardur aşıl luğatde bir kimsenün burnını yire sürtmekdür.” 84a/19,20.

râstî : “Râstî toğrısı bu kim diyecek yirde isti‘mâl iderler.” 177a/1.

rây : “Rây lafz-ı müşterekdür, fikr ma‘nâsına olması meşhûrdur. Hind pâdişâhlarına da rây dirler. Niteki beyân olındı idi.” 83a/20,21.

râz : “(...) meşhûrdur ki söylemezsem ölürem, söylersem râz açılır.” 10b/14.

râzdan mahâfil ü mecâmi‘ peydâ eylemek : “Râzdan mahâfil ü mecâmi‘ peydâ eylemekden maqşûd câ-be-câ anı söyleşmekdür.” 5a/13.

reh gum kuned : “Reh gum kuned yolın yitirür dimekdür. Bunda hadd-i i‘tidâlden tecâvüz ider ma‘nâsınadır.” 23a/25,26.

reved : “Reved bunda vâkı‘ olur dimekdür.” 154a/21,22; 154a/27; 154b/8.

rûy : “Rûy bunda vechdür cihet ma‘nâsına. Ne vechi var dirler, ne aşlı var diyecek yirde.” 32a/7.

sabâya berîd-i ‘uşşâkan ve peyk-i müştâkan denmesi : “‘Uşşâk esrâr-ı ‘ışkı keşf eylemege hem-râz ve hem-zebân bulmaduklarından şabâ ile muşâhabet iderler. Bu cihetdendir ki şabâya berîd-i ‘uşşâkan ve peyk-i müştâkan dirler.” 84a-b/31,1.

sabâya eger bağlamak : “Puşt-ı şabâya eger bağlamakdan ğaraż şabâya süvâr olmaqdur. (...) Ğayrı-mevcûdı mevcûd eylemege kâdirlerdür. 39b/13,16.

sabır : “Es-şabr miftâhü’l-ferecdür.” 10b/26.

sabır hırmenini yele vermek : “Şabır hırmenini yile viridi, ya’nî bî-şabr ve bî-şarâr eyledi.” 296b/7.

sabrın acı olması : “Bir kişünün hâli muntaẓam olup ser ü sâ mân üzere olmağa niçe zemân şabr ister şabr ise acıdur. Niteki eş-şabr mürren meşhûrdur.” 190b/22,23.

sabûhî-zede : “Şabûhî-zede şabûhî urup, ya’nî bâde-i şabûhî içüp. Zede bunda içmekden kinâyetdür. Zîrâ bâde urulmaz, belki içilür. Aralarında bu mecâz şâyî’dür. Meşelâ bûse-zed dirler, öpdi diyecek yirde.” 188a/21-23.

sadrda oturmamak : “(...) şadrda oturmazsa, ya’nî bir manşıb kabul eylemezse (...)” 35b/14.

sakinin ârızı bağından bin lâle zâhir olur ifadesi : “Sâķînün ‘ârızı bağından bin lâle zâhir olur, ya’nî bâde sevretinden rûyınun kıızılı kıızıl ve ağı ağ olur.” 194b/30,31.

salâ-yı ser-hôşî : “Şalâ-yı ser-hôşîden murâd ser-hôşluğa, ya’nî bâde-nûşluğa da’vetdür.” 47b/11.

sârbân, yükü düşmek : “Sârbândan murâd bu muşîbetde kendiye tesellî virür bir şâdık dostdur ve yükü düşmekden murâd oğlunun fevt olmasıdır.” 114a/4,5.

savta getirmek : “Gel imdî eyice oķu, ya’nî bu ğazeli şavta getir.” 17b/11.

sâyeyi çekip almak : “Sâyeyi çeküp almadan murâdı kendi vücûdını çeküp almaķdır zıkr-i lâzım ve irâde-i melzûm kağabeylindendir. Zîrâ sâye tâbi’-i vücûddur. Hâşılı a’râzdandur ki cevherle ķaimdür.” 128b/30,31.

semen, sünbül ve nesrîn ile bahâr bulutunun ağlaması : “Semen ü sünbül ve nesrînden murâd maḥbûblardur ki eyyâm anları telef idüp zîr-i ḥâk eyledügiçün ebr-i bahâr mâtem çeküp üzerlerine giryesi geldi.” 223b/27,28.

ser be-mühr : “Ser be-mühr ağzı mühürlü diyecek yirde isti‘mâl iderler. Egerçi luḡatde bâşı mühürlü dimekdir. Dâğ-ı ser be-mühr ağzı mühürlü dâğ. Lâlenüñ dâğını mühre teşbîh eylemişdür.” 208b/17-19.

ser-girân-kerd : “Ağır başlılık ma‘nâsına ‘adem-i iltifâtdan kinâyetdür.” 127a/28,29.

ser-sebz : “Ser-sebz tâzelikden ve nâziklikden kinâyetdür.” 281a/11.

ser-i teslîm : “Ser-i teslîmden murâd kemâl-i teslîmle baş koymağdur.” 65a/4.

sînenin pâ-y-mâl-i tîr-i gam olması : “Sînem pâ-y-mâl-i tîr-i gamuñ olmasa, ya‘nî saña ‘âşık olmasam dimekdir.” F.Ef./190b/der-kenâr.

sît : “Şît çâv, ya‘nî çavlanup meşhûr olmağ.” 54a/14.

sitâre mi-şumurem : “Sitâre mi-şumurem ‘ibâreti iki ma‘nâyı mutazammındur. Birisi uyumayup gökde yıldızları şaymağ. Birisi de gözyaşı dökmek dökmekdür. Zîrâ gözyaşını yıldıza teşbîh eylemişler. ‘Alâ külli ḥâl terk-i nevmden kinâyetdür.” 279a/25-27.

şaraba bulanmış hırkanın ayıp gizlemesi : “Mey-âlûd hırka ‘ayb setr eylemek iddi‘âtdür. Ve-illâ mey-âlûd olmağ cümle-i ‘uyûbdandur.” 168a/der-kenâr.

şarabın etkisiyle yüzün kızarması : “Bâde te’sîrinden yüzünün humreti beyâz beşere ile mütelevvin olup gâyet güzel görünür. Hâşılı ağı ağ ve kızılı kızıl olup hûb yaraşmış.” 24a/7,8.

şeb âbisten : “Şeb âbisten ‘Arabîde bir darb-ı mesele işâretdür ki el-leyletü hublâ dirler. Niteki Türkîde bu beyt meşhûrdur [beyt]
‘Dünyâ ki hâdişâtla her gice yüklüdür
Gün toğmadın neler toğa kim bile nâgehân’” 279a/23-25.

şeh-reh, ‘adem-i şeh-rehden tozu kalkmak : “Şeh-reh şâh-râhdan muhaffefdür, aşlında râh-ı şâh idi. Pâdşâh yolu demekdür, ya’nî ulu yol ‘ademe şeh-reh işbâtı mecâzdur. ‘Adem-i şeh-rehden tozu kalkmak helâk ü fenâ olmakdan kinâyetdür.” 92b/16-18.

şem‘, cân fedâ eylemek : “Şem‘ cânibinden cân fedâ eylemekden murâd fenâdur. Zîrâ cân şem‘de mutaşavver degüldür.” 130a/9.

şiiir söylemek : “Şu‘arâ nazm-ı kelâmı ekşer gicelerde iderler ol cihetdendür ki şeb-i târe taşşîş eyledi.” 84a/8,9.

şiiirin ervâh-ı kuds tarafından ezberlenmesi : “H^vâce’nün murâdı kendi şi‘rinün ‘ulüvv-i mekânını ve nebâhat-ı şânını beyândur. Şöyle ki ervâh-ı kuds ezberlemege hakîkdür. Şu‘arânun bunun gibi kelimâtı ekşer iddi‘âî olur. Ammâ H^vâce huşûşında câ’izdür ki ‘âlem-i rü’yâda veyâ hâl-i mükâşefede vâkı‘ ola.” 133b/1-3.

şikenc-i zülfi bâd eline virmek : “Şikenc-i zülfi bâd eline virmek ‘uşşâkun hâtırlarına perişân ol demekdür.” 285a-b/6,7.

tâ be-gayet : “Tâ be-ğayet ‘Arabî’de ilâ el-ğayete dirler gayete dek dimekdür.” 190a/19.

tab‘ arûsuna fikr-i bîkrden zînet bağlamak : “Tab‘ ‘arûsına fikr-i bîkrden zînet bağlarum, ya‘nî tab‘umdan bîkr ma‘nâlar peydâ iderüm.” 293a/15,16.

tâze berât : “Tâze berât buyurduğı cânânun gelüp bunı beliyye-i firâkdan hâlâş eyledügidür.” 214a/22,23.

tene âteş urmak : “Tenüme âteş urdum. Hâşılı ziyâde ıztırâb ve elemden kinâyetdür.” 294a/6.

terk-i ser : “Şem‘ün tâze tâze mıkırâzla başı alınur. Aña terk-i ser dimişdür. Hâşılı esrâr-ı riyâzete mâlik olana serden geçmek ednâ mertebedür.” 124a/29,30.

toprak ağzıma tâbiri: “Türkîde toprak ağzuma dirler. Tenezzüh teberrî maķâmında, ya‘nî ‘hâşâ bu baña lâyıķ degül’ diyecek yirde.” 67b/30,31.

turrenin anber saçması : ““Anber saçıcı turrede, ya‘nî ‘anberün revnaķ ve şafâsını gideren turrede (...)” 295a/25.

tûtîyân-ı Hind : “Tûtîyân-ı Hind izâfet-i lâmiyyedür ve murâd şu‘arâ-yı Hind’dür. Husrev ve Hasan ve gayrıları.” 161a/16.

vakt-i gül hûş bâd : “Vakt-i gül hûş bâd, ya‘nî zemân-ı gül hoş olsun. Hâşılı gülün hâli hoş olsun zıkr-i maķall ve irâde-i hâl kabîlindendür. Türkîde de vakti hûş dirler, hâli hûş diyecek yirde.” 57a/8-10.

yanagı mushafından âyet okumak : “Cânânun ruhı müşhafından bir âyet okı; ya’nî rûy-ı dildârda eşer-i şun’-i Yeždânî müşâhede eyle dimekdir.” 53b/21-23.

yaraya tuz ekmek : “Derdlü ‘uşşâkuñ mecrûh sînesi üzere senün lâ’l gibi kırmızı lebün temâm nemek tutar, ya’nî cerâhatine tuz seper onılmayup kıbkızıl kılsun ki kızılılıkda berâber olsun diyü.”¹⁵³ 165b/15,16.

yek-dü sâgar-ı şerâb-ı nâbın mâye-i şebâb olması : “Ser-mâye-i cevânîdür, ya’nî pîr nûş iderse cevân olur.” 276a/12.

yel kalkmak : “Yel kalkdı dirler, esdi ma’nâsına. Türkîde de isti’mâldür.” 82a/7.
“Ma’lûm ola ki gidenün toz ardınca kalkar. Meger ki yel muhkem ola ki ardından tozu önüne süre.” 171a/14,15.

yoldan düşmek : “Benüm gönlüm yoldan düşdi, ya’nî nizâm u intizâmdan düşen benüm gönlümdür.” 44b/13.

yüreği kanlıların hâlini kim söyler ve felekten küpün kanını kim ister imajı :
“Bu beyt ol ma’nâyı iş’âr ider ki hâma yasağ olup yirlere dökilmiş ola.” 280b/5.

vasla salâ eylemek : “Murâduñ vaşla şalâ eylemekden giriftâr eylemekdür.” 22b/28.

yâd hoşş bâd : “Hoşşde şîn zamîr ızmâr kıble’z-zıkr tarîkıyla rûzgâr-ı vişâle râci’dür. Ma’nâ cihetinden yâda muqayyeddür. Yâdeş hoşş bâd taqdîrindedür. 20b/6,7.

“Rûzgâr-ı vişâlde cânânla olan ahvâl[i] tezekkür idüp tegâbün çeker. Ehl-i Farsun birisinün ki kendiye hüsn-i zannı gâlibdür bir gün yanına vardum gördüm ki bu beyti

¹⁵³ “Mesîhâ-sûz olan derdün etibbâ ruh yazmışlar / Leb-i la’lün nemek-pâş-ı dil-i mecrûh yazmışlar” Nâ’ilî, a.g.e., g.87/1.

yazmış ve yâd hōşeşde dâlun altına kesre kırmış kendinün mu'tâdı üzre ve ma'nâyı da yâdı hōş olsun dimiş. Du'â-gûy didüm ki bu terkîb de ma'nâ da fâsiddür belki yâduñ dâlî sâkin olup şîn-i zamir yâd lafzına mu'kayyed olmak gerekdir zîrâ ma'nâ yâdı hōş olsun ya'nî zıkr[i] hayr olsun dimekdir. Harîf ziyâde tehevüründen ve cehlinden mübâdere eyleyüp el'eyâzü billâh küfri kabûl eyle[d]üm bunu kabûl eylemezem didi çünkü bu kıssa ekâbir-i nâsdan birisinin evinde idi ki bu şahsa ziyâde hüsni i'tikâdı var-ıdı ve â'yân-ı halkdan da ba'zı kimseler var-ıdı küfrini yüzine urmadım. Ammâ ha'â eyledün didim ve bu ta'akkûden ilâ yevminâ hazânâdimim ki küfrine sebep oldum diyü. Garâbet bundadır ki bu harîf eyledüğüm ta'akkûde te'emmül idüp cigerine kâr eylemiş irtesi du'â-gûya hîn-i mülâkatda didi ki sizün didüğünüz şahîhdür ammâ benüm didüğüm de şahîhdür ben de ihâm tarîkıyla eytdüm ki sizün didüğünüz hergiz şahîh olmak ihtimâli yokdur murâdum küfri kabûl iderüm didüğü idi ammâ murâdumı tafa'atun idemedi ve muşirr oldı müdde'âsı üzerine." 20b/11-22.

"Her 'usrdan sonra bir yüsir vardur (...)" 25a/1.

yüzünü kanla yıkamak : "Yüzini kanla yusun, ya'nî acıyup mâtem çeksün." 280b/18,19.

zafer : "Zafer fevz u necât ma'nâsınadır. Hâşılı düşmene gâlebe makâmında isti'mâl iderler. Hâtûn kaydı anu'çündür, ya'nî gâlebe mü'enneş olduğıçün hâtûn-ı zafer didi. Zîrâ zafer 'adûya gâlebede müsta'meldür." 160a/12,13.

zâhidin idrak aynasına âh duması bırakmak : "Zâhidün âyine-i idrâkine bir dûd-ı âh bırak, ya'nî 'uşşâkuñ ma'habbet ü 'ışk âteşinden çıkan dûd-ı âh ile âyine-i idrâkine paslandur ki hüner-bîn olmadığı gibi 'ayb-bîn de olmaya." 281b/4-6.

zehr-hande : "Gâzabdan gülmege dirler, ya'nî ba'zı kimse gâzab vaktinde güler. Ol gülmege zehr-hand ve zehr-hande dirler. Ve gâzabla bakmağa zehr-çeşm dirler. (...)

Bâde ile tolı kadehün kenârı kadeh tâze toldukda bir miqdâr köpürüp hurde hurde habâblar peydâ ider. Ol hâlete zehr-ğande dirler.” 307a-b/29,30-2.

zi câ reved : “Zi câ reved îhâm tarîkiyle vâki’dür, ya’nî seyl öjine gelen nesneyi sürer götürür. Ve isti’mâllerinde ‘dilem zi câ reft’ dirler, esirgemek ve merhamet eylemek maķâmında.” 153a/16-18.

zîr-çeşm : “Zîr-çeşm göz altından, ya’nî nihânî.” 33b/6,7.

zîr-i leb : “Zîr-i leb dudak altında. Türkîde bıyık altında dirler.” 59a/7,8.

zülf-i girih-bendden bir iş ihrâc eylemek : “Zülf-i girih-bendden bir iş ihrâc eylemekden murâd kendini anuğ dâmından taħlîs eylemekdür, ya’nî bir şan’atla kendüyi andan taħlîs eyledi ki ħaşm begendi.” 235b/24,25.

zülf-i yârdan düğüm açmak : “Zülf-i yârdan düğüm açmağdan murâd zülfî uzatmağdur. Zîrâ bir nesneyi düğümleseğ kısalur ve düğümün çözseğ uzar. Bu müşağħaş każiyyedür.” 224b/18-20.

“Ĥaşılı zülf-i yârdan girih açmağdan ġaraż zülf-i cânândan müşağħabeti uzatmağdur.”¹⁵⁴ 224b/24.

zülfün halkasına kul olmak : “Zülfine ħul olmak ħükmi kinâye tarîkiyledür. Zîrâ anlaruğ, ya’nî A’câmuğ ħulları ekserî Hindîlerdür. Zîrâ aķ cinsi anlarda ağır-bahâlıdur. Zülfe ħod şu’arâ Hindû ıtlâķ eylemişlerdür. Pes zülfine ħul olmak ħalkası

¹⁵⁴ “Nedir yâ Rab cemende andelibiñ rişte-i dâmı / Meğer açtı girih sünbül ser-i zülf-i perişandan” Fuzûlî, **a.g.e.**, k.25/2.

“Leylî ser-i zülfini girih-ğîr kılan / Mecnûn-ı hazîn boynına zencîr kılan” Fuzûlî, **Leylâ ve Mecnûn**, Haz. Muahmmet Nur Doğan, Çantay Yay., İstanbul 1996, Dîbâce.

“Girih-i zülfüğ açarken delürüp sevdâdan / N’ola zencîrini çiynerse dişîyle şâne” Emrî, **a.g.e.**, Müfred.382/1, s.370.

buyurduğu anuñçündür. Hâşılı ol halka anlarda kul olmak nişânıdır.”¹⁵⁵ 229b-230a/31-2.

zülfün halkasında bâdın zincire çekilmesi : “Bu halkada bâdı zencîre çekerler demekden murâd budur ki zülf-i müca‘ad zencîr şeklinde olur. Bâd ise zülfe uğramakdan hâlî degül. Pes ke’enne ki halka-i zülfe bend olur.” 275a/14,15.

2.4.16. Telâkki ve İnanışlar ile İlgili Unsurlar

âb-ı hayvân : “Âb-ı hayvân âb-ı hayât dimekdür.” 40a/20.

âb-ı zindegî : “Âb-ı zindegî dirlik şuyı dimekdür, âb-ı hayât ma‘nâsına.” 183a/11,12.

âlemin hâli : “Âlemün hâli böyledür kim ağniyâ olanlar zevk ü şafâda ve fuçarâ elem ü belâda olur.” 283a/27.

Allah’tan gelene râzı olunması gerektiği : “Saña her ne ki gelürse Hâk’dan bilüp rızâ getürmek gerek. Şikâyet câ’iz degüldür. Zîrâ muqadder olan gelür nâ-çâr.” 282a/7,8.

âyine-i Sikender : “Âyine-i Sikender ve câm-ı gîtî-nümâ kıışşaları meşhûr ve mufaşşaldur. Bunda zikrleri münâsib degül. Hâşıl-ı kelâm Dârâ İskender’ün babasıdır. Dârâ vefât idince Dârâb nâm oğlu tahtına geçdi. Ve İskender anuñla taht nizâ‘ına başladı, ya’nî ‘babamuñ memleketinün nısfını vir.’ didi. Dârâb ise itâ‘at eylemedi. Pes İskender her-bâri ki üstine ‘asker çeküp ceng murâd idündi ise câm-ı cihân-nümâ Dârâb elinde idi. İskender’ün her hâlini anda müşâhede idüp her mekr ü

¹⁵⁵ Saç hakkında geliştirilen türlü benzetmelerden biri de siyah renk ilgisi dolayısıyla “Hindû” olarak yorumlanmasıdır (istiâre). **Hindû ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Hindû mad.**

Bâkî de saç ile kulağı halkalı Hintli kul unsurlarını şu imajla birleştirmiştir: “Dil-i âşüfte-sıfat cevri ile pâ-mâl itme / Hindû-yı halka be-gûşundur zülf-i miskîn” Bâkî, **a.g.e.**, k. 26/24.

hîlesini def‘ iderdi. Ve İskender ise anuñ bir hâline muṭṭali‘ degül idi ki aña göre tedbîr ve taṣarruf ideydi. Pes yanında olan hükemâya didi ki ‘bir çâre eyleñ ki biz de anuñ memâlikine ve ahvâline muṭṭali‘ olalum.’ Pes İskenderiyye’de bir mîl üzerinde bir âyîne vaz‘ eylediler ki eḳalîm-i seb‘ayı andan seyr iderlerdi. Pes Hı‘âce’nüñ âyîne-i Sikender didügi bu âyînedür.” 13a/13-21.

Câm-ı Cem, Câm-ı cihân-nümâ, Câm-ı cihân-bîn : “Câm-ı Cem ve câm-ı cihân-nümâ ve câm-ı cihân-bîn bir ḳadehın ismidür ki anı Cem nâm bir pâd-şâhın zemânında hükemâ peydâ eyledi ki her ḳaṅğı memleketiñ hâlini bilmek isteseler ol ḳâdehe nazar iderlerdi ve ol memleketiñ ahvâlini anda müşâhede iderlerdi Dârâ bin Behmen zemânına gelince Dârâ fevt olunca Dârâb nâm oğlu ki İskender-i Rûmîniñ ata bir ḳarındâşı idi ol ḳadeh aña irşle intikâl eyledi ol sebebdendür ki İskender babasının memleketiniñ nişfını istemek için üstine ‘asker çekdikce câm-ı ‘âlem-nümâyâ nazar idüp İskenderiñ hâline muṭṭali‘ olurdu İskender ise anıñ hâline muṭṭali‘ olamıyup aña zafer bulamazdı şonra İskender yanında olan hükemâya emr-idüp âyîne peydâ eylemişler. İmdî meşâyiḳ ḳatında câm-ı Cemden murâd ḳalb-i ‘ârîfdür ki esrâr-ı ḡaybiyyeye anıñla muṭṭali‘ olur nite kim dimişler rubâî.” 123a/16-24.

“Şu‘arâ ḳatında câm-ı Cemden murâd câm-ı bâdedür.” 123a/27.

“Niçe yıllar göñül bizden câm-ı Cem taleb eylerdi ya‘nî esrâr-ı ḡaybiyyeyi gösterir bir âyîne isterdi.” 119a/21,22.

“Câm lûgatde şırça ḳadehdür. Ammâ bunda izâfetle taḥşîş kesb eylemişdür. Cihân-nümâ vaşf-ı terkîbîdür nümâyîdenden ki lâzımla müte‘addî beyninde müsterekdür bunda müte‘addîdür cihân gösterici dimekdür ḡitî-nümâ da ‘âlem-nümâ da dirler. Ş’ol bir meşhûr ḳadehdür ki selâṭin ü mülûk-ı mâziye tevârûşen aña mâlik olurdu ve ‘âlemüñ ‘adlini ve zulmini ve niḳâmını andan seyr iderlerdi.” 56a/21-24.

câm-ı Keyhusrev : “Câm-ı Keyhusrev câm-ı Cem’dür ki Keyhusrev eline girdi idi.” 232a/27.

cihân-bîn : “Cihân-bîn vaşf-ı terkîbidür cihân görücü ma‘nâsına cihân-bîn aşlında aña nâzır olandur ammâ bu câm cihânı görmege sebeb olduğuçün cihân-bîn didiler. Müsebbibi sebebe ıtlak kabîlindendir mecâz-ı mürsel tarîkıyla.” 239a/18-20.

eşyânın hakikatini bilmek : “Hakâyık-ı eşyâ ‘ağılla ve ‘ilmile bilinmez.” 206b/12.

fal hk. : “Dâ‘imâ eyi hâl eyi fâl ardındadır.” 30b/15.

her şeyin zıttıyla kâim olması : “Hudânun kahrına ve celâline mazharlar gerekdir. Niteki lutfına ve cemâline mazhar gerekdir hâşılı eşyâ ezdâdıyla mütebeyyendir. Zîrâ lezzet ve şafâ bundadır ki eger acı olmasa şîrînin lezzeti bulunmazdı ve gice olmasa gündüzün kadri bulunmazdı alâ-mâ-lâ-yetenâhi.” 156a/22-24.

“Dünyâ çemeninde kimse dikensiz gül divşirmede elbette gül kânde var ise diken bile ve mâl kânde var ise anda bir mâr muqarrerdir ve kânde ki şâdlık var ise gam ‘akabinedir. (...) Genc ü mâr buyurduğının aşlı budur ki bir mâlî ki defîne iderler kırk yıldan sonra ol defîneyi bir ejder taşarruf ider dirler. (...) Hâşıl-ı kelâm eşyâ ezdâdıyla müteayyindir. Pes her bir eyinin zemânında bir yaramaz zıddı olur. Meşelâ hazret-i İbrâhim’ün Nemrûd. Ve Mûsâ’nun Fir‘avn. Ve Hazret-i Muştafâ’nun iki zıddı zuhûr eyledi. Biri Ebû-Cehl. Ve biri Ebû-Leheb. Pes H^vâce buyurur: Her şey’ün dünyâda bir zıddı var. Nitekim Hazret-i Muhammed’ün nûr-ı nübüvvetine şerâr-ı Ebû-Leheb zıddı idi. Şerârdan murâd ezâ vü cefâ vü şirret-i Ebû-Leheb’dür. Pes andan Hazret müteezzî idi. Gâh ü bî-gâh Hazreti rencîde iderdi. İmdî H^vâce buyurur: Dünyâda dâ‘imâ zevk u şafâ olmaz. Belki her sevincün ‘akabince bir miñnet ve elemi olur. Zîrâ dünyâ bu veche üzere mañlûkdur ve hilkati tağayyür eylemege kâdir degül.” 59b/7-17.

“Hilâf-ı ‘âleme cemî‘ eşyâ taabbüd üzeredir ve her yerde hâzırdur ve cemî‘ edyân ve milelde ma‘bûddur. (...) Hâşılı eşyâ ezdâdıyla mütebeyyindir. Pes zıddân bile gerek ki mütebeyyin ola rûz u şeb gibi.” 82b/19-23.

‘ibret gözüyle bakmak hk. : “‘İbret gözüyle nazar idecek her nesneden bir pend ü hikmet iktisâb eylemek mümkündür. Zîrâ Allâh her şey’i bir hikmete münebbih delil halk eylemiş.” 198a/16-18.

imsâk : “Pes bu beyitte tenbîh var mâl şaklayan aġniyaya ki imsâk üzere olmasunlar ki imsâkûn şonı nekbet ü nedâmet ve ġasretdür.” 172b/18,19.

ömrün geçiciliġi hk. : “Tûl-i emellere düşüp zemân-ı istikbâli fıkır idüp anuġ teşvîşine düşmek bî-fâ’idedür. Zîrâ ‘ömre i’timâd yokdur. (...) ‘Âlemde ġulûd-ı beġâ yokdur [beyt]

Bu demi ġoş ġorelüm ġayretiyâ

Bu deme irmedi ġaldı niġeler” 37b/26-29.

süveydâ : “Süveydâ sinûġ zammı ve vâvuġ fethi ve yânuġ sükûnıyla yüregûġ içinde uyıġmış ġara ġan pâresine dirler. Her ġayvânûġ yüreginde ol olur. Dirler ki Allâh te’âlâ ġuvvet-i derekeyi ol ġara ġanda ġomıġdur ve’l-’ilmü ‘indallâh.” 194a/21-23.

tıynet-i âdem : “Tıynet-i âdem tıyn muţlaġa balġıġdur ve tıynet aġaġşdur tıyndan. Ya’nî âdemiġ cesedine madde olan balġıġa tıynet dirler. Nitekim ġamret tıynet-i âdemden ma’lûmdur.” 132b/14-16.

yaratılıġın bağlayıcılıġı hk. : “Bir şey’üġ ġılġat-i aġlîsi yaramaz oldıġdan şonra ol sa’y u kûşıġle eyi olmak iġtimâli yok.” 225b-226a/31,1.

zıtlık hk. : “Ez-zıddân lâ-yectemiân. Pes muġtezâ-yı nefsanîler ki tab’-ı insândan ġâric ola muġtezâ-yı rûġânîler dâġil olur. İmdi dil-i ‘âşıkda ġayâl-i cânân ġarâr eylemez belki firâr eyler.” 162a/14-16.

2.4.17. İlmî Terimler ile İlgili Unsurlar

bahs : “Bahs lûgatde toprak kazmaqdur. Ve ıstılâhda haberi mübtedâya işâret eylemekdür. Ammâ bunun gibi yerlerde irâde-i kelâm murâddur, ya’nî biri biriyle söz söyleşmekdür.” 180a/28-30.

bâz : “Bâz gâh olur ki maḥẓ-ı te’kîd ifâde ider her yerde ki girü ma’nâsına gelmek lâzım degül.” 289b/2,3.

cevâb : “Cevâbdan bunda murâd kelâmdur.” 167b/19.

cevher-i ferd : “Cevher-i ferd cüz’-i lâ-yetecezzâ ma’nâsınadur, ya’nî bir cüz’dür ki hîç tecezzâyîye kıabil degül. Mütেকellimîn aḡa vücûd virdiler ve cemî‘ eşyâ bu eczâdan müterekkebdür didiler. Ammâ hükemâ buḡa kıail olmadılar. Ve eşyâ heyûlâ ve şûretden müterekkebdür didiler. İki cânibüḡ bile edillesi kütüb-i hükmiyyede mestûre ve mezkûredür.” 61b-62a/31,1,2.

derî : “Derî Fârisînüḡ faşîḡhine dirler. Bunun aşlı budur ki Behrâm-ı Gûr zemânında ve saltanatında yasâḡ eyledi ki kıapusında Fârsî dil söyleşeler ve aḡkâm u berât Fârsî dille yazıla. Ḥâşılı kıapusında ḡayrı dil isti’mâl olmasun diyü tenbîḡ eyledi. Pes bu dili anuḡ kıapusına nisbet idüp derî didiler ‘alâ külli ḡâl murâd Fârsîdür.”¹⁵⁶ 209b/17-20.

edeb : “Edeb lisân-ı ‘Araba maḡşûş olan ‘ulûmda müsta‘meldür ki ol on ikidür.” 156a/31.

evc : “Evcden bunda murâd rif‘atdür. Ammâ ‘ilm-i hey’ât kitâblarında vâkı‘ olan evc ü zirve bir ḡayrı i’tibârdur. Beyânı bunda münâsib degül.” 213a/der-kenâr.

¹⁵⁶ Bkz. Hayâtî, a.g.e., s.65.

Fârisî : “H^vâce’nün bu sözi delâlet ider ki Fârsîde bir halâvet ve melâhat vardır ki âdeme zevk u şevk ve şafâ virür [beyt]

فارسی کو کر جهانازی خوشترست

عشق را خود صد زبان دیگرست

Hâzret-i Molla’nun Fârsî-gû Fârsî söyle dimekdür tergîbdür Fârsîye ba’d-ı taşşîl-i ‘Arabiyyet.” 14a/22-24.

fazl : “Fazl lûgatde artıklık ma’nâsınadır. Ammâ bunun gibi yirlerde keşret-i ‘ilmden kinâyetdür.” 156a/30,31.

fünûn : “Fünûn fennnün cem’idir, şan‘at dimekdür.” 164a/22.

gazel : “Gazel beş beytten eksük olmaz ammâ yukarısı kimisi toköz ve kimisi on bir ve kimisi on üçden yukarısı olmaz didi.” 17b/6,7.

“Gazelden bunda murâd terennümâtlu şi‘rdür.” 143a/20.

“Bu gazelün matla‘ından gayrı ebyâtı hep musammaţ vâkı‘ olmuş. Musammaţ oldur ki bir beyti üç fıkra veyâ ziyâde eyleyeler bir kafiye üzerine. Şonra aşl kafiye irâd eyleyeler.” 232b/15,16.

harf : “Harfden bunda kelâm-ı muhtaşar-ı müfîd murâddur.” 226a/13.

hayâl : “Hayâl bunda tahayyül ve tefekkürdür ki şu‘arâ nazm-ı kelâm eyledükde eylerler.” 54b/7.

herze : “Herze bâtil ve zâyi‘ ma’nâsına. Ekser kelâm-ı zâ’idde isti‘mâl olunur.” 116a/6,7.

hikmet : “Be ‘ilm-i hikmet dimekdür. Zîrâ dehrden ya‘nî eflâk ve ‘anâşîrdan bahş anuñ vazîfesidür.” 17a/12,13.

‘ilm hk. : “‘İlm hâldür kıl u kal ile olmaz. Dîvânlar ve ‘uşşâk kıssalarını okıyup yazmağla olmaz. Bunun zevki derûnîdür. Tatmayınca olmaz.” 203a/7,8.

ilm-i nazar : “‘İlm-i nazardan bunun gibi yirlerde murâd ‘ilm-i kıyâfetdür.” 175a/9.

‘ilm-i hey’ât : “‘İlm-i hey’ât harekât-ı eflâk ve seyr-i nücûmdan bahş eyler bir ‘ilmdür. Bunda murâd ‘ilm-i hey’âtdan ‘aşk kendidür isti‘âre tarîkiyle.” 103b/24,25.

keşf : “Keşf bunda îhâm tarîkiyle vâki‘ olmuş. Zîrâ hem Keşşâf’uñ hâşiyesi olan keşfe taḥammülü var ve hem ma‘nâ-yı lügavîsi ki açmağdur.” 54a/7,8.

kıssa : “Kıssa hikâyet ma‘nâsınadır.” 56a/14,15.

kimyâ : “Kimyâ bakırı ve demüri ve gayr ma‘deniyyâtı ba‘zı hîleler ile altuna döndürmege dirler. Andandur ki bu fenne hîle dirler. Ve buña müdâvemet idenlere aşhâb-ı ḥiyel dirler. Hâşılı meşhûrû’l-ism ma‘dûmü’l-cismdir ‘ankâ gibi.” 13b-14a/31,1,2.

lehce : “Lehce lafz-ı ‘Arabîdür lisân ma‘nâsına.” 296a/16.

lûgaz : “Lûgaz ismdir gizlü ma‘nâsına elgaze fî kelâma dir kaçan bir kimse murâdını ta‘miye eylese, ya‘nî gizlese. Cem‘i elgâz gelür cem‘-i kıletdür aşlında lûgaz yerbû‘ḡ deliklerinden birine dirler ziyâde tafsîle muhtâcdur. Ammâ bu anuñ maḳâmı degül.” 152b/17-19.

minnet : “Ma‘lûm ola ki minnet iki kısımdur. Birisi tevbîḡî ve birisi tenbîḡî. Tevbîḡî oldur ki bir kimseye bir eyilik eylesin. Şonra ol eyledüḡiñ eyiligi başına kaçasın,

ya'nî 'ben saña fülân eyiligi eyledüm' diyü. Bu minnet mezmûmdur 'aqlen ve şer'an. Zîrâ nassla menhîdür. (...) Tenbîhî oldur ki bir kimse evlâdına ve etbâ'ına 'ale's-sebîlü'l-isti'tâf dir ki 'benüm size ri'âyetüm sâ'irün evlâdına ve etbâ'ına ri'âyeti gibi degüldür. Belki vücûhla anlardan ziyâdedür' Bu minnet mezmûm degüldür ve âyet-i kerîme ile manşûşdur. (...) Pes minnet bunda tevbîhî olduğu taqdîrce maqşûd i'tirâf olur ki minnet Allah'a lâyıkdur, ya'nî bu kadar ni'me ki bize i'tâ eylemişdir ve dâ'im ider. Eger bundan ötiri bize tevbîh eylese lâyıkdur. İhbâr maqşûd degüldür, ya'nî bize minnet eyledi veyâ minnet eyler demek degüldür. Ammâ minnet tenbîhî olduğu taqdîrce i'tirâf da ihbâr da olmak câ'izdür. Pes Gülistân evvelinde minnet Hüdâ'ya demek fâsiddür. Zîrâ Hüdâ mennândur memnûn-aleyh degüldür." 89b-90a/24-31,1,2.

mukâbele : "Mukâbele ıstılâh-ı müneccimîndendir. İki yıldız, meşelâ ayla güneş biri birinün rast-ı karşusunda olsalar bir vechile ki her câniblerinde felekden beşer burc vâkı' ola aña mukâbele dirler. Pes teşlîs ve terbî' ve tesdîsi bunâ kıyâs eyle." 230b/8-10.

"İki kevkeb-i sa'd mukâbele eylese delîl-i sa'âdetdür." 230b/12.

mühendis : "Bir müstaķil 'ilmdür. 'İlm-i hey'ât ve hesâba mebnî ki mekâdir-i eşyâ anuñla bilinür ve fenn-i raşad aña mevķûfdur ol olmayınca raşad olmaz." 197b/17,18.

nazar : "Nazardan bunda murâd mantıķ ıstılâhı üzre tertîb-i umûr-ı ma'lûmedür. Ya'nî taşavvurâtda hudûd ve rûsûmı tertîbdür ve taşdîkatda kazâyâyı." 130a-b/31,1.

nükte : "Nükte luğat-ı 'Arabîde bir çubuk ucıyla yire ura ura bir nişân peydâ eylemekdür. Bu ma'nâ ekser tefekkür ve tahayyür vakitlerinde olur ki insân bir nesneyi düşünür ve bî-şu'ûr bir iş işler. Nükte aşlında maşdardur sonra kulûbda mü'essir olan kelâm-ı laţîfe ıtlak eylediler." 54b/19-21.

"Nükte kelâm-ı dakîka dirler." 127a/2; 102b/16; 152b/20; 155a/29.

“Nükte-hâ nüktenün cem‘idür. Kelâm-ı daķîķa dirler, ya‘nî ince söze.” 67a/15.

suhan : “Suhan mutlakā sözdür söylenmişe ve söylenmemişe ‘âmmdur. Ammâ suhan-ı güfte söylenmiş söze dirler suhan-ı nâ-güfte söylenmemiş söze dirler.” 48a/28-30.

tab‘ : “Ṭab‘ ıstılâhda ş‘ol şey‘dür ki mebde‘-i hareket, ya‘nî ‘illet-i hareket ola gerekse hareketinden şu‘ûrî ve vuķûfî ola hayvân gibi gerekse olmaya eflâk gibi ba‘zılar katında.” 25b/1,2.

“Ṭab‘ ki meşşâta-i çâlâkdur ve cemî‘ eşyâda ‘âmildür.” 25b/4.

vâhibü’s-suver : “Ḥ‘âce’nün bu beyti hükemâ dili üzerine vâķi‘ olmuşdur ki anlar cemî‘ ef‘âli ṭabâyi‘e isnâd iderler. Meşelâ nebâtâtı ve hayvânâtı tağdiye ve tenmiye ve tevlîd mişli tabâyi‘e isnâd iderler ki anuñ âdı katlarında vâhibü’s-suverdür.” 25b/5-7.

2.4.18. Diploması ile İlgili Unsurlar

fermân : “Fermân buyruķdur emr ma‘nâsına.” 5b/31.

pervâne : “Pervâne bunda ḥaṭṭ-ı hümayûn ma‘nâsınadır ki pâdşâhlardan bir kimseye bir maşlahatdan ötüri çıkar. Ve ol ḥaṭṭı taşrada şâhibine îşâl idene pervâneci dirler ki selâtîn-i ‘Acemde ol bir manşıbdur.” 59a/2-4.

tuğrâ / nişân : “Ṭuğrâ lafz-ı Fârisîdür berâtlarda ve aḥkâmda yazduķları nişândur. ‘Arabîsi tevķî‘dür. Bu zikr-i cüz ve irâde-i küll kabîlindendir. Ya‘nî yazılan aḥkâmıñ bir cüz‘idür ammâ ḥaķîķatde murâd divanlarda vezîrler icrâ eyledükleri aḥkâmdur. Ve bunda ṭuğrâ zikri ḥasbetenillâh içündür ki aḥkâmıñ yukarı kenârında yazarlar ancak lafzını yazmazlar. Rûm‘da selâtîn-i sâlife devrinde yazılan aḥkâmda

görmüşüz. Hasbeten yazar ancak Allah lâfzını yazmazlar. Nişân bunda îhâm tarîkıyla zıkr olmışdur zîrâ hem tuğrâya ve hem ‘alâmete dirler. Hasbetenlillâh da böyledür ya‘nî şekl-i kitâbet ki aḥkâm kenârlarında yazarlar ve hem ma‘nâsı murâddur.” 35a/12-16.

III. ESERDE YER ALAN İNSAN KAVRAMI İLE İLGİLİ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

3.1. Bedensel Yapıyla İlgili Unsurlar

âb-ı revân : “Bunda âb-ı revândan murâd göz yaşıdır.” 220a/17.

‘azm : “‘Azım kemükdür, üstüh^vân ma‘nâsına.” 31a/22.

bâlâ : “Bâlâ boy, ya‘nî kâdde dirler.” 33b/29,30.

cemâl : “Cemâl lügatde güzellige dirler. Pes her güzelün cemâli yüzde zâhir olduğuçün yüze cemâl didiler zıkr-i hâl ve irâde-i maḥall kabîlindendir.” 163a/12,13.

çeşm-i derîde : “Çeşm-i derîde yırtlaz gözlü dimekdür.” 173b/13.

çeşm-i güherbâr : “Çeşm-i güherbâr vaşf-ı terkîbîdür güher yağdurıcı, ya‘nî çeşm-i giryân ma‘nâsına.” 215a/7.

çihre : “Çihre cîm-i ‘Acemînün kesriyle hâ-yı resmîsüz şekl ve sîmâ ma‘nâsında müsta‘meldür. Perî-çihr gibi, ammâ hâ-yı resmîyle maḥşûşdur yüze.” 23a/30.

“Çihre cîm-i ‘Acemînün kesri ve hânun sükûniyle yüz ma‘nâsınadır.” 51b/29.

der-âguş : “Der-âguş kucağdur.” 228b/21.

dîde : “Ḥâsse-i başara ‘ilm isnâdı mecâzdur. Ya‘nî dîde ehl-i nazardur her işi ḥakîmâne işler.” 114b/18,19.

enderûn : “Enderûn iç ma‘nâsına. Bunda murâd yürek ve cigerdür.” 87a/3.

eşk : “Eşk gammâzdur ki maḥabbet ü ‘ışkı izhâr ider.” 275a/17,18.

gamz : “Ġamz hâsuz luġât-ı ‘Arabda kıovlamaḳdur, ammâ ‘Acem hâ-i naḳlle gözden ve kıaşdan şâdır olan harekete dirler 167b/1,2.

gelû, gülû : “Gelû, kâfuḳ fethi ve zammı luġatdır. Boġaza dirler.” 48a/31.

gendüm-gûn : “Gendüm-gûn buġday enlûdür.” 31a/8.

göz : “Göze nisbet eblaḳ ḥûb vâḳi’dür; zîrâ göz aḳla kıaradan mürekkebdür.” 289a/17,18.

güher : “Güherden murâd göz yaşıdır.” 201b/9.

hestî : “Hestîden murâd vücûddur.” 64b/20.

kadd ü bâlâ : “Ḳadd ü bâlâ ‘atf-ı tefsîrî kıabîlindendür, boy ve boş ma’nâsına. Ḳaddi bâlâya muzâf idüp bâlâya bülend ma’nâsını virenler terkîbde ve ma’nâda ḥaṭâ eylemişler.”¹⁵⁷ 36a/8-10.

kadem : “Ḳadem luġatde ṭabândur. Ammâ ḥalḳ ricl, ya’nî ayak ma’nâsında isti’mâl iderler.” 35b/4,5.

“Ḳadem luġat-ı ‘Arabda şebâtdur, ammâ bunun gibi yirlerde ayak murâddur.” 123b/21,22.

kâm, gâm : “Kâm kâf-ı ‘Arabîyle ṭamaḳ ma’nâsınadır. Niteki Ḥazret-i Mevlânâ Câmi’nün bu beytinden mefhûmdur [beyt]

کسی که کام درین بحر می نهی کام

¹⁵⁷ Redd-i Sürûrî ve Şem’î.

بکام میرسد آخر ولی بکام نهند

(...) Deḳâyikü'l-Haḳâyık şâhibi gâmı kâf-ı 'Acemîyle adımla ıamāk beyninde müşterek tıtmış. Ammâ anlardan bu sehv ziyâde çokdur. Niteki mevâzı'-ı müte'addidede ol kitâbda böyle ğafletler vâkı' olmuştur." 241a/20-24.

kef : "Kef ayadur." 33a/11.

manzar : Manzar bunun [gibi] yirlerde yüzdür. Zîrâ evvel insânda nazara gelen oldur. Pes manzar olmuş olur. Bunda manzara nazargâh demek şübheden hâlî degül. 37b/1,2.

meşâmm: "Meşâmm geniz, ya'nî burında koku alan 'uzv." 30b/12,13.

"Meşâmm genizde koku alan 'uzvdur ki aḳa ḥasse-i şemm dirler." 31b/27.

"Meşâmm genizde koku alan yir." 55b/19.

mezâk : "Mezâk ağızda lezzet alacak yire dirler. Kitâblar yazısı üzere dildür, ammâ bunun gibi yirlerde ağız murâddur." 231b/21.

"Mezâk dilün üzerinde lezzet alan yirdür." 261b/28,29.

muşt : "Muşt bunda avuc ma'nâsınadur." 14a/13.

nokta-i biniş : "Nokta-i binişden murâd bebedür." 209a/13.

ramak : "Ramaḳ cânıḳ baḳıyyesine, ya'nî şonına dirler." 75a/10.

sakal : "Şaḳala dâ'ire ıtlâkı yüzün eṭrâfını ihâta idüp dâ'ire şeklinde olduğıcündür." 194a/19.

ser : “Ser. Bunda mütekellime nisbet baş murâddur. Ve kaleme göre uc murâddur.” 184b/12.

serâçe-i terkîb : “Serâçe serâyun taşgîridür evcegiz dimekdür. Terkîbe izâfet beyâniyyedür. Murâd vücûddur, ya’nî ‘anâşır-ı erbaa.” 325a/17.

sevâd-ı dîde : “Sevâd-ı dîde izâfet-i lâmiyyedür gözün karası dimekdür ki bebekden ‘ibâretdür.” 184a/31.

sirişk : “Sirişk lûgatde yağmur çisentisine, ya’nî hürde yağan yağmura dirler. Şonra gözyaşında isti‘mâl eylediler mecâzen.” 268b/24,25.

siyeh-çerde : “Siyeh-çerde karayağız.” 30b/26.

süveydâ : “Süveydâ sînün zammı ve vâvun fethi ve yâvun sükûniyle yüregün içinde uyışmış kara kan pâresine dirler. Her hayvânun yüreginde ol olur dirler ki Allah te‘âlâ kuvvet-i derekeyi ol kara kanda komışdur.” 194a/21-23.

tal‘at : “Tal‘at lûgat-ı ‘Arabda rü‘yetdür, ya’nî görmek. Şonra ‘Acem yüzde isti‘mâl eyledi insanun evvel görinen yüzi olduğün.” 150a/10,11.

“Tal‘at aşlında rü‘yet ma’nâsınadur, ya’nî görmek ve görünmek. Lâzımla müte‘addî beyninde müşterekdür. Şonra yüze ıtlâk eylediler evvel görinen yüz olduğün.” 172b/24-26.

‘unsur : “‘Unşur dördür. Âb ve hâk ve bâd ve âteş ki cemî‘ ecsâm bunlardan mürekkebdür. Pes bunda ‘unşurdan zât veyâ vücûd murâddur.” 169b/14,15.

3.2. İnsanî Hâller ve İlgili Unsurlar

âb : “Âbdan murâd yüz şuyıdır. Ya’nî ‘ırz.” 88b/9.

âdem-i bî-dâr : “Âdem-i bî-dâr izâfet-i beyâniyye, uyanık dimekdir. ‘Adem-i ğafletten kinâyetdûr.” 218a/11.

ağlamak : “Ağlamak sebebiyle göñül ıztırâbına nev‘an teselli gelir (...)” 168a/9.

“Tazarru‘ ve niyâzla ağlamak vuşûl-i devlet ve sa‘âdete sebebdûr.” 276b/26.

âkıl : “‘Âkıl olan kimse umûr-ı dünyâ içün bî-huzûr olmayup şabr eylemek gerek. Zîrâ şikâyet ahmaqlar işidûr ki zarârı var fâ’idesi yokdur.” 287b/2,3.

bî-hüde-gû : “Bî-hüde-gû vaşf-ı terkîbîdûr. Zâ’id ve bâtıl söyleyici dimekdir.” 30b/8,9.

bî-ser ü pâ : “Bî ser ü pâ zelîl ve haķîr ma’nâsınadır.” 126a/24.

cemâş : “Cemâş bunda göz ucuyla bakmaķdûr.” 114b/27,28.

dest-keş : “Dest-keş vaşf-ı terkîbîdûr el çekici ma’nâsına, ya’nî yedekci. Nitekim a’mâlaruñ elinden yiderler. Cenîbe-keş dirler ekâbirüñ yideğini yiden kimseye.” 302b/21,22.

endîşe : “Endîşe fikr ve rây ve tedbîr ma’nâlarında müsta‘meldûr.” 93a-b/31,1.

fakr : “Bunda murâd fakr-ı haķîķidûr ki Hâzret-i şadr-ı nübüvvet anuñla fahr eylemişdûr. Fakr-ı zarûrî ki iflâs bî-fâ’idedûr zemâne müflisleri gibi ki bulmaduķlarından iflâs çekerler.” 46a/28,29.

giriş : “Giriş lûgatde düğme dirler. Alın ve kâş burışdurmakda isti‘mâl iderler. (...) Elinle kâş burışdurmada çîn de isti‘mâl iderler.” 38b/23-26.

gûşe-gîr : “Gûşe-gîrlık, ya‘nî bir bucağda oturup münzevî olmak.” 284a/9,10.

hâk-sâr : “Hâk-sâr bunda hakîr ve zelîl ma‘nâsınadır.” 178a/17.

hand : “Mi-handend handîdenden müştakğdur gülmek. Ammâ bunda temeshur ma‘nâsınadır, ya‘nî mezelenmek Türkîde de müsta‘meldür [beyt]
Benüm ağladuğuma şimdi kayırmaz gülünüz
Bir zemân güleridüm ben de giriftâr olana
Meşhûr meşeldür: Ele gülen gülünc olur.” 15a/25-27.

hande-i zîr-leb : “Hande-i zîr-leb gülümsemek, ya‘nî tebessüm.” 33b/7.

hâtır : “Hâtır bunun gibi yirlerde fıkır ma‘nâsınadır.” 197b/4,5.

hicâb : “Hicâb lûgatde perde. İştılâhda utanmak ma‘nâsınadır.” 26b/9,10.
“Hicâb bunda ihticâb ma‘nâsınadır, ya‘nî hicâb içinde olmak.” 26b/10,11.

hod-bîn : “Hod-bîn vaşf-ı terkîbîdür binîdenden kendin görici. Ya‘nî mağrûr ve mütekebbir.” 177b/16.

hûş-bâş : “Hûş-bâş gam u gûşsa bilmeyüp dâ‘imâ sürûr üzere olan kimseye dirler.” 291a/31.

imsâk : “Pes bu beyitte tenbîh var mâl şaklayan ağıniyaya ki imsâk üzere olmasunlar ki imsâkûñ şonj nekbet ve nedâmet ve hasretdür.” 172b/18,19.

karanlık gece : “Karanlık giceden murâd ye’s ü nâ-ümîdlikdür.” 192a/5,6.

lâl : “Lâl dilsüze dirler.” 30b/7.

melûl : “Melûl mübâlagayla ism-i fâ’ildür küsgün ve incingen ma’nâsına. Niteki Hâzret-i İmâm ‘Âlî şadr-ı kelâmda îrâd buyurmuş: ‘Lâ-vefâe li melûlin’ ya’nî küsgün ve incingen âdemün vefâsı olmaz. Zîrâ yüz bin eyilik eyleseñ küsdügi gibi hepsini zâyî‘ eyler.” 166b/10-12.

merd-efgen : “Merd-efgen vaşf-ı terkîbî er yıkıcı dimekdür. Bahâdırdan kinâyetdür.” 289b/23,24.

mu’ammer olanlar : “Mu’ammer olanlar çerhün günden güne niçe dürlü gayr-ı mükerrer ‘acâyib evzâ‘ ve eşkâlini görür.” 171b/17,18.

mürüvvet : “Mürüvvet luğatde erlüge dirler. Bî-mürüvvet erlüksüz. Ammâ isti’mâlde hasîs ve dîn ma’nâsınadır.” 162a/28,29.

nâmûs : “Nâmûs veķar ma’nâsına.” 95b/25.

nevâ : “Nevâdan bunda murâd ser ü sâ mân ve intizâm-ı hâldür. Ya’nî kişı müreffehü’l-hâl olmaķdur.” 106a/25,26.

ragm : “Rağm rînuğ zammı ve fetħi ve kesriyle luğatde burnın bir kimsenün yire sürtmekdür. Ammâ isti’mâlde körlük ve ħased ma’nâsınadır.” 257b/2,3.

reh-nişîn : “Reh-nişîn vaşf-ı terkîbidür yolda oturıcı ma’nâsına ħaķîr ü zelîlden kinâyetdür zîrâ zelîl dilenciler yollarda oturağandır.” 237b/3,4.

revnak : “Revnaḵ luġatde kılıcuḡ şuyına ve güzelligine dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde yüz şuyı murâddur. Ya’nî ‘ırz ma’nâsınadır nâmûs gibi.” 133b/15,16.

semâhat : “Semâhat cömerdlik ve saḡâvet dimekdir.” 168b/15.

ser-efgende : “Ser-efgende kinâyetdür ḡayâ ve şermden. Zîrâ utanan kimesne başın önüne düşürür, ya’nî ayağı arkasına bakar.” 287a/25.

sitîze : “Sitîze ismdür ‘inâd ma’nâsına.” 171b/19.

siyâh-keç : “Siyâh-keç iki ma’nâda müsta’meldür. Birisi egri ḡara ve birisi ḡâin ḡara. Bunda ikisine de taḡammüli var.” 195b-196a/31,1.

şeb-i zindedâr : “Şeb-i zindedâr iḡyâ-yı leyl eyleyene dirler. Luġatde giceyi diri ṡutıcı dimekdir, ya’nî uyumayıcı.” 256b/23,24.

şebâb : “Şebâb bunda yigitlik ma’nâsına.” 53b/24,25.

şeb-rev : “Şeb-rev gice gezen kimse.” 283a/9.

şermsâr : “Şermsâr. Sâr bunun gibi yirlerde mübalâġa ifâde ider, ruḡsâr gibi. Utanġan dimekdir.” 228a/7.

tarab : “Sürûrdan ve ḡüznden gelen ḡiffete dirler, ammâ şu’arâ ekşer sürûrda isti’mâl iderler.” 149b/29,30.

tehettük : “Tehettük maşdardur tef’îl bâbından. Perdenüḡ yırtılmasına dirler, fi’l-i lâzımdur şülâşîsi müte’addîdür. Hetk dirler, perdeyi yırtı diyecek yirde. Tehettük

bunda ‘ırz perdesi yırtılmasından kinâyettür ki ma‘nâ-yı lâzımîsi rüsvâyılıktır.” 91a/20-22.

teng-dest : “Teng-dest eli dar ve eli yufka müflis ma‘nâsına.” 13b/29,30.

tevâzu : “Tevâzu‘ murâd kimyâsıdır ki mütevâzi‘ murâdın bulur. Hâşılı tevâzu‘ ve tazarru‘ murâda vuşûle sebebdür.” 274b/21,22.

tünd-hû : “Tünd-hû vaşf-ı terkîbî yavuz huylu dimektür.” 292a/14.

tüvânger : “Tüvânger bay kimseye, ya‘nî devletlüye tüvânger dirler.” 178b/14,15.

vahşet : “Vahşet halkdan ürküp kaçmak.” 88a/19,20.

3.3. Güzellik ve İlgili Unsurlar

ân : “Ân güzelliiktür; ya‘nî mecmû‘-ı esbâb-ı hüsniden şâdır u zâhir olan hey’et.” 151b/12,13.

hûş : “Hûş bunda eyi ma‘nâsınadır.” 25b/3; 60b/6.

“Hûş bunda güzel ma‘nâsınadır.” 170b/12; 207a/20; 239b/27.

hüsn : “Hüsn lûgatde güzellige dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde ma‘rûz-ı hüsn ki rûydur ol murâddur.” 187a/18,19.

hüsn-i Hudâ-dâd : “Hüsn-i Hudâ-dâd zîver ü zînetle mükteseb olmayup zâtî olan güzelliiktür.” 224b/1,2.

insan güzeli : “(...) insân güzelini gören bir dahı çûb-ı nâ-tırâşîdeye nazar eylemez demekdür.” 10b/22-23.

midhat : “Midhat mîmüñ kesri ve daluñ sükûnı ve hânuñ fethi ile senâ ve hüsn ma’nâsınadır.” 46a/23.

pâdşâhlık : “Pâdşâhlık; ya’nî güzellik (...)” 18a/8.

revnak : “Revnağ, Cevherî dir ki revnağ’s-seyfi mâuhu ve hüsnühu; ya’nî kılıcuñ revnağı şuyı ve güzelligidir. Pes bunda güzellik ma’nâsınadır.” 13a/14,15.

“Revnağ aşlında kılıcuñ şuyına mevzû’dur. Meşelâ revnağ’s-seyfi mâuhu dirler. Şonra eyilikde ve le’âfetde isti’mâl eylediler.” 172b/26,27.

sîr-âb : “Sîr-âb luğatde şuya kanmış ma’nâsınadır. Mecâzen tarâvetden ve le’âfetden ve şafâvetden ‘ibâretdür.” 45a/16.

zelîhâ : “Zelîhâ zânuñ fethiyle ve lâmuñ kesriyle güzel demekdür, şıfatdur (...)” 17a/18,19.

3.4. Sevgili Tipiyle İlgili Unsurlar

3.4.1. Sevgili Tipinin Nitelikleri ile İlgili Unsurlar

ahbâb : “Ahbâb dostlar, habîbüñ cem’idir.” 8a/29-30.

“Ahbâbdan murâd cânân ve sâ’ir ehibbâsıdır yâhûd bunda müfred murâddur; ya’nî cânân. Ta’zîmen cem’ eylemişdür.” 8a/30,31.

âhû : “Âhûdan murâd maḥbûbdur; şîr-i nerden murâd ‘âşıkdur.” 205b/26.

âşık-küş : “Âşık-küş vaşf-ı terkîbîdür âşık öldürici.” 177b/22,23; 228b/6,7; 245b/28.

âşnâ : “Âşnâdan bunda cânân murâd olmak câ’izdür.” 153a/12.

be hûn-teşne : “Be hûn-teşne kana şuşamış ziyâde kızıllıktan ‘ibârettdür.” 45a/16,17.

bî-mâr : “Bîmâr bunda îhâm tarîkiyle zîkr olmuş; zîrâ çeşm-i cânân da bî-mârdur.” 235b/19.

bir başı ve bin dili olması : “Bir bâşı ve biñ dili var; niteki şâ’ir dimişdür [beyt]

İnanma zülfinün ‘ahdine Şâfî

Ki anuñ bir başı ve biñ dili var

Pes zülf çok başluluğı andan ta’lîm eylemişdür.” 40a/6,7.

bütân : “Bütândan bunda murâd maḥbûblardur.” 175a/6.

cân : “Cândan murâd cânândur.” 295a/18,19.

cânân : “Cânân, kıyâs budur ki cânuñ cem’i ola mübâlâğa tarîkiyle gûyâ ki cem’-i uşşâkuñ cânıdır; niteki şâ’ir buyurur [mısrâ’]

‘Hemân ben bendenün cânı degülsin cân-ı ‘âlemsin’

Yâhûd muzâf maḥzûf ola aşlında cân-ı cânân ola cânlar cânı ma’nâsına. Sonra galebe-i isti’mâlle muzâfı ḥazf idüp muzâfun-ileyhi maḥalline iḳâmet eylemiş olalar.” 4a/12-15.

“(…) cânânun ḥüsni artduḡça ‘âşıkun qarârı ve şabrı eksilür. Pes rüsvây-ı ‘âlem olmak zarûrêdür.” 15b/21.

“Ḥ^vâce cânânun cemâl-i bâ-kemâline nisbet kendinün ‘ışkıñı nâķış i’tibâr ider te’dîben; zîrâ ba’zı ‘uşşâķ arasında bir guft u gû vardur ki cânânenün ḥüsñüne sebeb bizüm maḥabbetümüzdür; şöyle ki biz andan kaç’-ı nazar eylesek aḡa aşlâ kimse i’tibâr eylemezdi. Pes Ḥ^vâce buyurur ki bizüm cânânemüzün ḥüsni kâmindür, aḡa

nisbet ‘uşşâkuñ ‘aşkı nâkışdur ki didükleri gibi kimsenüñ maḥabbetine ihtiyâcı yokdur.” 16b/28-31.

“Cânân bir zât-ı şerîfdür, ammâ ‘uşşâk bî-ḥadd ü bî-pâyân. Pes her ‘âşık ğam-ı cânâneyi bir dürlü beyân ider. Zîrâ cânân her birisiyle bir nev‘ mu‘âmele ider ki ğayrile ol nev‘ eylemez; ya‘nî ‘uşşâk bî-ḥadd olduğı gibi tecelliyât-ı cânân da bî-ḥaddür. Pes her ‘âşıka meşrebi ve isti‘dâdı ḥasebince tecelli eyler ve bundan lâzım gelür ki kışâş-ı ğam-ı cânân nâ-mükerrer ola.” 40a/11-14.

“Cânân ter-mizâcdur şikâyetçiler nâle vü zârına taḥammül eylemez.” 173b/11.

“(…) sîm ü zer ister ma‘rifete ve kemâle mâ‘il degül.” 186b/3.

“Cânân ki ‘ömr andan kinâyetdür.” 269a/21,22.

cân-baḥş : “Cân-baḥş vaşf-ı terkîbîdür cân bağışlayıcı ma‘nâsına.” 239b/16.

cilveger : “Cilveger cilveci, ya‘nî ‘arz-ı cemâl eyleyici.” 49b/14.

dem-sâz : “Dem nefes. Dem-sâzuñ ma‘nâsı hem-nefesdür, ya‘nî muşâhib.” 277a/28,29.

dil-bend : “Dil-bend vaşf-ı terkîbîdür göñül bağlayıcı ma‘nâsına, göñül müte‘allık olan zât murâddur.” 8b/8,9.

dilber : “Dilberlik bir iki kıl güzelliğiyle degüldür, belki dilberde ân gerek; niteki Necâtî buyurmuş [beyt]

Dilberde murâd ân olur endâm degüldür

Keyfiyyet olur meyde ğarâz câm degüldür.” 151b/15,16.

dilberlerin muhabbetinin hükm-i âsmânî olması : “Bunların maḥabbeti hükm-i âsmânîdür bir dürlü daḥı olmaz, ya‘nî müteğayyir olmaz.” 186b/10.

dilberlik ve Bâyezîd hk. : “Dilberligün revnâkı ve ‘azameti ‘uşşâkladır. İmdî ‘uşşâk tağılduğdan sonra dilberlik revnâkı kalmaz. Pes dilber-i ‘âşık-pervergerün mahbûbluk saltanatı zâyî‘ olmaya. Sultân Bâyezîd Yıldırım Hân’uñ gibi ki ferâgat hâlinde ‘askere vazîfe virmede ve sâ’ir ahvâlde cefâ üzre olurmuş. Pes Timûr-ı Gürgâna muķâbil olıcaķ ‘asker alup yûri-virür ve pâdşâhı ma‘rekede tenhâ qorlar. Pes Timûr anı vech-i âsânla kabz ider ve eger ‘asker aña ğadr eylememiş olsa Timûr gibi leng aña karşı koymazdı.”¹⁵⁸ 141a/5-10.

dildâr : “Dildâr vaşf-ı terkîbîdür dârîdenden göñül tutıcı; ya’nî ‘uşşâk göñüllerini alup zabt eyleyici dizdâr gibi hışâruñ zabtı ve taşarrufı elinde olduğıçün.” 44a/1,2; 53b/18; 148b/9,10.

dil-fürûz : “Dil-fürûz vaşf-ı terkîbîdür göñül yalıñlandurıcı ma’nâsına, ya’nî göñle şevk virici dimekdir.” 290a/19,20.

dil-güşâ : “Dil-güşâ vaşf-ı terkîbîdür göñül açıcı ma’nâsına.” 50b/2,3.

dil-keş : “Dil-keş vaşf-ı terkîbîdür göñüş çekici dimekdir iki ma’nâya. Birisi göñül alıcı ve birisi göñül çekici, ya’nî cerr idici.” 32a/4,5.

“Dil-keş vaşf-ı terkîbîdür keşîdenden göñül çekici; ya’nî göñli ceẓb idici.” 233b/18,19.

dil-pezîr : “Dil-pezîr vaşf-ı terkîbîdür pezîridenden göñül kâbûl idici ma’nâsına.” 42a/16,17.

dil-rübâ : “Dil-rübâ vaşf-ı terkîbîdür göñül kapıcı dimekdir rübâyîdenden müştakķ.” 164a/20,21.

¹⁵⁸ “Yıldırım Hân’uñ tizliginden leşkeri incinmişti. Leşkerine hayli ta’addîsi vardı. Gördüler ki hâl böyle oldu. Ceng yüzünde her tarafın, her memleketin melikleri yüz döndüler (...).” Oruç b. Âdil, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Hanofer, 1343 [1925], s.34.

dil-sitân : “Dil-sitân vaşf-ı terkîbîdür sitânîdenden almak ma’nâsına. Dil-sitân göñül alıcı ma’nâsına, ya’nî maqbûl ve maṭbû‘ dimekdür.” 68a/26,27.

dil-siyeh : “Çeşme nisbet dil-siyehlik hûb vâkı’dür. Zîrâ ıstılâhlarında dil her nesnenüñ ortasına da dirler yürege ve gönle didükleri gibi. (...) İmdî beytde çeşm-i dil-siyeh bebegi siyeh dimekdür. Zîrâ ortası bebedür. Hâşılı bunda dil-siyeh iki ma’nâyadur: Biri gönli kara dimekdür, ya’nî bî-raḥm, zâlim; biri de zıkr olandur.” 173a/19-23.

engüşterî : “Hemân cânânı şu‘arâ engüşterîye teşbîh eylemişler H’âce’nüñ bunda murâdı budur.” 221a/20.

ferah-bahş : “Ferah-bahş vaşf-ı terkîbîdür bahşîdenden ferah bağışlayıcı dimekdür.” 62a/17,18.

“Ferah-bahş vaşf-ı terkîbîdür bahşîdenden ferah bağışlayıcı, ya’nî sevindürici.” 65b/2,3.

gam-güsâr : “Gam-güsâr eglence ve gam açıcı ma’nâsına.” 289a/9,10.

gül-i hûd-rû : “Gül-i hûd-rû vaşf-ı terkîbîdür kendi kendine bitici gül, ya’nî kimse terbiyesiyle vücûd bulmuş degül. Egerçi ki gül-i hûd-rû yaban güline de dirler, ammâ cânândan kinâyet olduğuçün yaban güline ıtlâkı münâsib degül.” 83a/23-25.

halvet : “Halvet yalnızlık.” 54a/29.

“Halvetden murâd kûy-i cânândur.” 54b/1.

handân-leb : “Handân-leb dudağı gülegen; ya’nî mütebessim.” 47a/4,5.

hareme : “Bunda haremden murâd cânân haremidür.” 76a/8.

harîf : “Bunda murâd harîfden bâde-nûş cânândur.” 157a/16,17.

“Harîfden bunda cânân murâddur, niteki ba‘zı nüshada nigâr vâki‘ olmuşdur.” 186a-b/31,1.

harîf-i bâde : “Harîf-i bâdeden cânân murâddur.” 297b/25.

hat : “Hatdan murâd cânân kendidür zikr-i cüz’ ve irâde-i küll kabîlindendür buğa mecâz-ı mürsel dirler.” 194a/18,19.

hem-nişîn : “Hem-nişînden bunda murâd muşâhibdür.” 237b/21.

her zevkin yârin varlığıyla olması : “Her ne zevk ki dünyâda varısa yârün vücûdıyladır. Zîrâ yâre ‘âşıklar nısf-ı dünyâ dimişler. belki ol nısfuñ da yârsuz vücûdı yokdur ki anuñ vücûdı yârün vücûdıyla meşrûtdur.” 158b/25-27.

hevâdâr : “Hevâdâr vaşf-ı terkîbîdür muhibb ma‘nâsına.” 243a/11.

hûn-efşân : “Hûn-efşân vaşf-ı terkîbîdür efşânîdenden kan saçıcı dimekdür. Ba‘zı nüshada hûn-pâlâ düşmiş. Pâlâyidenden süzmek ma‘nâsına. Meşelâ yogurt süzmek gibi. Pes hûn-pâlâ kan süzici ma‘nâsınadır ma‘nâ-yı lâzımîsi kan dökmekdür.” 62b/16-18.

hûr-sirişt : “Hûr-sirişt vaşf-ı terkîbî aqsâmındandır. Hûr ‘Arabda ahverün ve havrânun cem‘idür, ammâ ‘Acem müfred maqâmında isti‘mâl ider. Zîrâ elif ve nûnla cem‘ idüp hûrân dirler. (...)

Sirişt bunda ismdür yaradılış, ya‘nî halk ma‘nâsına havrâ yaradılışlu dimekdür.” 65b/3,6.

Îsâ-dem : “Îsâ-dem Îsâ nefeslü, ya’nî ihyâ-yı mevtâ ider ma’nâsına.” 117a/14,15.

kâfir-kîş : “Kâfir-kîş vaşf-ı terkîbî, kâfir mezheblü dimekdür.” 294a/24.

kevkeb-i hidâyet : “Kevkeb-i hidâyetden murâd cânândur.” 88a/16.

Kâ’be : Kâ’be’den murâd kûy-ı cânândur.” 294a/4,5.

mâh : “Mâh bunda kinâyettür cânândan.” 60a/4,5.

mâh-ı Ken’ân : Bkz. Peygamberler ile İlgili Unsurlar > Yûsuf mad.

mahbûb : “Her bir mahbûb öz başına pâdşâhdur.” 29b/6.

“Mahbûblardan murâd ândur endâm degüldür; niteki Necâtî dimişdür [beyt]

Dilberde murâd ân olur endâm degüldür

Keyfiyyet olur meyde ğarâz câm degüldür” 175a/11,12.

ma’sûka : “Ma’sûkâda hâ ‘alâmet-i naıldür, ya’nî ‘Arâbîden ‘Acemîye naıllıñ nişânıdır taşarrufât-ı A’câmdandır gine ma’sûk murâddur.” 31b/11,12.

mesîhâ-dem : “Mesîhâ-dem ‘Îsâ nefeslü; ya’nî ihyâ-yı mevtâ ider.” 228a/14.

mestûrluk, mestlik : “Mestûrlukdan murâd şan‘at-ı istignâdur ki hıç kimseye nazarı ve iltifâtı yok ve mestlikden murâd ma‘lûmdur ki ba‘zı dilber mestâne-çeşm olur; ya’nî nazarından nev‘an fütûr vâkı‘ olur.” 217b/27-29.

mihrbân : “Mihr bunda maḥabbet ma’nâsınadır ve bân edât-ı fâ’ildür ci ma’nâsına; meşelâ derbân kapucı ve şütürbân deveci dimekdür. Pes mihrbân maḥabbetci, ya’nî maḥabbet ri’âyet idici” 179a/4-6.

“Mihrbânda bân edât-ı fâ’ildür ci ma’nâsına, ya’nî maḥabbet şaklayıcı.” 186b/25.

mûnis : “Mûnis bunda muşâhib ve yâr ma’nâsınadır.” 27a/2.

nakş : “Nağşuñ nigâra izâfeti leṭâfetden ḥâlî degül; zîrâ nigâr luğatde nağşa dirler.” 211a/17,18.

nâz-perver : “Nâz-perver vaşf-ı terkîbdür tena’um izâfet-i beyâniyyedür ni’metde nazla beslü kimse dimekdür.” 182b/8.

nigâr : “Nigâr Rûmda zen-i zîbâya ıtlâk iderler, ammâ ‘Acem maḥbûba.” 48a/13.

“Nigâr luğatde nağşdur, ammâ ‘Acem maḥbûba ıtlâk ider.” 91b/21,22.

“Nigârdan bunda murâd cânândur nağşuñ nigâre izâfeti leṭâfetden ḥâlî degüldür.” 159a/4,5.

“Nigârdan murâd cânândur.” 289b/25.

“Nigâr luğatde nağşdur şonra mübâlağa tarîkiyle güzellere ıtlâk eylediler.” 310b/17.

nigâr-ı k(g)eş : “Keş kâfını ba’zı A’câm ‘Arabîyle ve ba’zısı ‘Acemîyle okudılar ve ma’nâsını kimi güzel didi ve kimi nazlu.” 215b/31.

nûşîn-lebân : “Nûşîn-lebân elif ve nûnla cem’ oldı zevî’l-uḳule şıfat olduğıcün dilberân-ı nûş-lebân dimekdür vaşf-ı terkîbdür; ya’nî vaşf-ı terkîbî aḳsâmındandır tatlu dudaklılar dimekdür. Zîrâ nûş lafz-ı müşterekdür tatlu nesnelere ve bâla, ya’nî ‘asele dirler yâ harf-i nisbet ve nûn harf-i te’kîd.” 180a/26-28.

pâdşâh : “Pâdşâhdan murâd cânândur.” 214a/28,29.

pîran, dilberân-ı tarîkat : “Pîrândan bunda murâd dilberândur nakîziyle tesmiye kabîlindendir dilberân-ı tarîkatden murâd emsâl ü akrândur.” 212b/20.

sâkî, gedâ : “Sâkîden murâd cânândur ve gedâdan kendidir.” 206a-b/31,1.

semen, sünbül ve nesrîn ilişkisi : “Semen ü sünbül ve nesrînden murâd maḥbûblardur ki eyyâm anları telef idüp zîr-i ḥâk eyledügiçün ebr-i bahâr mâtem çeküp üzerlerine giryesi geldi.” 223b/27,28.

ser-girân-kerd : “Ağır başlılık ma’nâsına, ‘adem-i iltifât dan kinâyetdir.” 127a/28,29.

seng-dil : “Seng-dil. Dil bunda yürekdir taş yürekli demekdir.” 55a/28,29.

sevgiliyle şarap içmek : “Gülistânda ma’sûḡ-ı mülâyimle bâde içmek cihân saltanatından yukarı bir zevḡdır.” 31b/14,15.

seyr-i ma’nevî : “Seyr-i ma’nevîden murâd seyr-i cânândur.” 282b/12.

sultân, leşker : “Sultândan murâd cânândur.” 18a/6.

“Sultândan murâd cânândur ve leşkerden aḡyârdur; ya’nî dünyâ ve mâ-fîhâ ḥaşılı mâ-sivâ.” 131b/24,25.

şâh : “Şâhdan murâd cânândur.” 21b/13,14.

şâh-ı nebât : “Şâḡ-ı nebât izâfet-i beyâniyyedir nebât bunda şeker ma’nâsınadır şâḡ-ı nebât kalem olmak vâzîhdur ve teşbîḡ tarîkiyle cânân olmak mümkündür.” 214b/12,13.

şâhid : “Şâhid bunda maḥbûb ma’nâsınadır.” 8b/8; 117a/12; 230a/5; 230b/24.

“Şâhidi ‘Acem maḥbûbda isti’mâl ider zâhir budur ki melekden müste’ârdur. Zîrâ ‘Arab ferîşteye şâhid dir.” 85a/17.

şâhidân : “Şâhidân elif ve nûnla cem’ olmuş zev’îl-uḡuldan olduğıçün. Şâhid lâfz-ı müşterekdür bunun gibi yirlerde melek ma’nâsına olan ma’nâdan me’ḥûzdur teşbîh tarîkiyle maḥbûblar dimekdür.” 135a/20-22.

şâhid-i kudsî : “Şâhid ‘Acem maḥbûba ve ‘Arab firîşteye ıtlâḡ ider, bunda ḡuds lâfzıyla münâsib vâḡi’ olmuş. Ve ḡudûs ḡafuḡ zammı ve dâlûḡ zammı ve sükûniyle tuhr ma’nâsına ism de olur maşdar da, yâ ḡarf-i nisbet ey melek gibi pâk maḥbûb dimekdür.” 91b/1-3.

şeker-fürûş / tûtî-i şeker-hâ : “Şeker-fürûşdan murâd cânânıdır. Ve tûtî-i şeker-hâdan kendidür; ya’nî cânân ki ağızından şekerler yağıar benüm gibi tûtî ile, ya’nî şâ’ir-i faşîḡ ü belîḡ ile niçün muḡayyed olmaz.” 16b/1,2.

şem’ : “Şem’den murâd maḥbûbdur.” 199a/15.

şengûl : “Şengûl ve şengil ve şeng maḡbû’ ve şîrîn ḡareket ma’nâsınadır.” 291a/30,31.

“Şengûl ve şengil ve şeng ḡâyetde ḡüzel ve maḡbû’ ve şîrîn-kâr maḥbûba dirler.” 286b/6,7.

şûh : “Şûḡuḡ niçe ma’nâsı var, ammâ bunda mevzûn u maḡbû’ ve bî-şerm ü bî-ḡayâ ma’nâlarına olmaḡ ḡâbildür.” 172a/26,27.

tâir-i kudsî : Bkz. Melekler ile İlgili Unsurlar > Cebrâil mad.

tıfl : “Tıflıdır hiç nesnenün kadrini bilmez.” 291b/11,12.

Türkân : “Türkândan bunda murâd maḥbûbandur.” 238a/2,3.

yâr : “Yâr bunda muşâhib ma‘nâsınadır.” 15b/3,4.

“Yâr lûgatde yoldaşa dirler. Cânâna yâr didükleri mecâzendür.” 41b/31.

zât-ı kerîm : “Murâd zât-ı kerîmden zât-ı cânândur.” 234b/4.

3.4.3. Sevgilide Güzellik Unsurları ve İlgili Unsurlar

âb rûy ilişkisi : “Âb rûyuñ leṭâfet ve şafâsından kinâyetdür.” 257a/5,6.

‘akîk, güher : “‘Akîkden murâd kanlu yaşıdur veyâ leb-i cânândur. Güherden murâd dendânlarıdır, ya‘nî dişleri.” 308a/31.

‘arak-çîn : “‘Araḡ-çîn vaşf-ı terkîbîdür çînîdenden ‘araḡ divşirici dimekdür zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâldür. Murâd zülf ü kâkül ve gîsûdur.” 316b-24,25.

‘ârız, ‘âraz : “‘Ârız ‘Arabîde yüzün bir cânibi ve her cânibine ‘ârız dirler rînuñ kesriyle. Ammâ ‘Acem rînuñ fethiyle okıdı; niteki kâferi fânıñ fethiyle ve ḥâtemi tânuñ fethiyle okıdılar.” 24a/28-30.

“‘Ârız fâ‘il vezni üzerine ‘Arabda şaḡal kıllarına dirler, sonra şaḡal biten yirde isti‘mâl eylediler zıkr-i ḥâl ve irâde-i maḥall tarîkiyle. ‘Acem de bu ma‘nâda isti‘mâl eyledi, ammâ rîyı meftûḥ okurlar; niteki kâferün fâsını ve ḥâtemün tâsını meftûḥ okurlar.” 147a/12-14.

“‘Âraz rînuñ fethiyle taşarrufât-ı ‘Acemdendir. Aşlında rî meksûrdur şaḡal biten yire dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde ekşer yüz ma‘nâsınadır.” 161b/2,3.

bâdâm : “Bâdâmdan murâd çeşmdür; şu‘arâ çeşmi bâdâma teşbîh iderler.” 35a/14.

ber, dûş : “Ber ismdür sîne ma‘nâsına.” 183a/16,17.

“Ber bunda îhâm tarîkiyledür mîve ve sîne ma‘nâsına.” 183a/17,18.

“Berden bunda sîne murâddur. Ve dûş omuzdur, ammâ bunda gerden murâddur.” 229b/12,13.

beste : “Besteden murâd dehânıdır. Zîrâ şu‘arâ dehânı besteye teşbîh iderler.” 71b-72a/31,1.

ca‘d : “Ca‘d şıfat-ı müşebbehedür, şa‘re ya‘nî kıla şıfat olur. Şa‘r-ı ca‘d dirler müca‘ad ma‘nâsına. Zencîr şeklinde olan saçda müsta‘meldür gâh olur ki mevşûfını hâzıf idüp kendüyi makâmına ikâmet iderler bundaki gibi.” 3a/18-20.

cebîn : “Cebîn alındur zühre alınlu dimekdür; ya‘nî berrâk alınlu.” 57a/25.

çâh-ı zekan : “Çâh-ı zekan izâfet-i lâmiyyedür, enek çukırı dimekdür.” 182a/5,6.

çâh-ı zenahdân : “(...) göğüller habşhânesidür; nite[ki] zülf zencîrleridür anda düşen dağı çıkmaz.” 19b/10,11.

çeşm : “Çeşm bunda ümmîd ma‘nâsınadır.” 293a/16,17.

çeşm-i mey-gûn : “Çeşm-i mey-gûn ş’ol gözdür ki ağı kızıl ola. H^vâce bunı makâm-ı medhde îrâd eylemişdür. Ammâ kıyâfet-nâmelerde evşâf-ı hüsn-i kâmilî zıkr eyledükleri yerde gözün etrâfı beyâz olmak mu‘teberdür. Ne kadar beyâz olsa a‘lâdur dimişler.” 29a/26-28.

çihre : “Çihre cim-i ‘Acemînün kesriyle yüze dirler rûyla mürâdifdür.” 208b/23,24.

dehân : “Şu‘arâ maḥâbîb cinsinün dehânını nigîne ve ḥâteme ve yüzüğe teşbîh iderler. Zirâ dehânda ḥurdelik ve müdevverlik mu‘teberdür. (...) Dehâna ḥod-şîrînlik lâzım olduğün mezkûrları şîrînlikle cem‘ iderler.” 29b/2-5.

“Dehânı hîçlikle vaşf eyledi. Zirâ dehânun ḥurdesi mu‘teberdür küçüklüğü mu‘teber olduğundandır ki şu‘arâ cevher-ferd ve cüz-i lâ-yetecezzâ ve nokṭa-i mevhûm dirler ve ba‘zısı külliyyen yok eyledi şöyle ki nâm u nişân komadı.” 30b/18-21.

“Dehânı teşbîh eyledükleri fıstık Haleb fıstığıdır çâm fıstığı degül.” 71b/der-kenâr.

“Dehâna nisbet tenglik maḥallinde vâkı‘dür.” 230b/19.

“Ma‘lûm ola ki dehânun ḥurdesi ziyâde maḳbûl olduğün şu‘arâ ḥurdeligini ‘ademe iletdiler.” 303a/23,24.

dîde : “Dîde bunda göz dimekdir.” 7a/1.

“Dîde luḡatde bebedür. Ammâ bunun gibi yirlerde göz murâddur, çeşm ma‘nâsına.” 51a/10,11.

ebrû : “Ebrû kaşdur.” 42a/28.

gabgab : “Ġabgab Türkce saḳaḳa dirler.” 116a/8,9.

gerd-i ‘anber, nesrîn : “Gerd-i ‘anberden murâd ḥaṭṭ-ı sebzdür ve nesrînden ‘ârızıdır leff ü neşr ṭarîḳiyle.” 240a/4,5.

ġisû : “Ġisû depeden inen şâç bölüğine dirler.” 14b/7.

“Ġisû şaçdan bir bölük.” 35b/13; 87a-b/31,1; 170a/24; 256b/8.

göz : “Gönle belâ gözden gelür, her ne çekerse gönül gözden çeker; niteki dimişler [beyt]

Göz ucından dil-i vîrâneye âteş düşdi

Raht-ı şabrı tağılup hâl-i müşevveş düşdi.” 152b-153a/31,2.

gulâle : “Gulâle Fârisî’de ol şaça dirler ki yaşıla örile ve kuruduktan sonra açalar ve tarayalar. Pes zencîr şeklin bağlar. ‘Arabca müca‘ad dirler.” 196a/1,2.

“Mecâzen ân kulâle buyurduğu kulâle-i cânândur.” 196a/3.

“Gulâle perçem ma‘nâsınadır diyen ma‘lûm oldu ki gulâleyi bilmez imiş.” 196a/5,6.

“Gulâle mükerrer beyân olunmuşdur bir tekrâra dağı ihtiyâc yoktur.” 208b/31.

Gulâle pür şiken olan zülfe ve gîsûya ve kâküle dirler. ‘Arabca aña müca‘ad ve Pehlevîce negûle dirler.” 259a/18,19.

gûş : “Kemânun iki başlarına gûş dirler gâh olur ki yâyun başları atılır. Pes bir miqdâr borı virürler ki toğrıla. Ba‘z-ı kaşların uçları da saç cânibine burılmış şekli olur. Ve kemâna teşbîh tarîkiyle iki ebrûnun uçlarına gûş ıtlâk eylemiş.” 195b/26-28.

hâtem-i Cemşîd : “Hâtem-i Cemşîd’den bunda murâd dehân-ı cânândur ki andan mübârek âşâr-ı elfâz u kelimât şâdir olur.” 226b/13,14.

hatt : “Hattıdan murâd hatt-ı hümayûndur ki tâze şakaldur; niteki sünbûlden de murâd ol idi.” 147a/17.

hindû : “Hindûdan murâd zülfdür yâ çeşmdür teşbîh tarîkiyle. Bunda ma‘nâ-yı mecâzî üzere hindû bende ma‘nâsına olmağ rûşendür.” 99a/29,30.

hokka-i nûş : “Hoğka-i nûşdan murâd ağızdur. Zîrâ nûş bala, ya’nî ‘asele ve her tatlıya dirler.” 294b/9,10.

‘izâr : “‘Îzâr lûgatde şakal biten yire dirler, ammâ şu‘arâ ekser yapağda isti‘mâl iderler.” 18a/22,23.

“İzâr şaķal biten yir. Ammâ ekşer yaņaķda isti‘mâl iderler.” 31a/4; 116b/13.

kârgâh-ı hayâl : “Kârgâh-ı hayâl çeşm ü dildür. Bunda çeşm murâddur.” 310a/3.

kemân : “Kemândan murâd ebrû-yı cânândur.” 300b/23.

kemân-ebrû : “Kemân-ebrû vaşf-ı terkîbî aķsâmındandır. Yay kaçlu dimekdür.” 223b/16,17.

kemer : “Kemer lûgatde kuşakdur gâh olur ki bel ma‘nâsında müsta‘meldür, kemer-gâh maķâmında.” 190b/30.

kemer-i mû : “Kemer-i mû bunda bel ma‘nâsınadır.” 32b/2.

lâ‘l : “Lâ‘lden murâd lebdür teşbîh tarîķiyle.” 44b/13; 193b/30; 221a/14.

lâ‘l-i nigîn : “Lâ‘l-i nigînden murâd gönlidür.” 226b/14.

lâ‘l-i yâr : “Lâ‘l-i yârdan murâd lebdür teşbîh-i muṭlaķ tarîķiyle.” 38b/15.

leb : “Leb bunda tuṭaķ ma‘nâsınadır.” 5b/24.

“Bunda ma‘lûmdur ki lebde humret mu‘teberdür.” 215a/24,25.

“Leb bunda kenâr ma‘nâsınadır.” 258b/10,11.

lebe cân ıtlakı : “Şu‘arâ beyinde lebe cân ıtlakı meşhûrdur rûḥ-baḥş olduğıcün.” 44b/17,18.

menzil-i hâb : “Menzil-i h^vâbdan murâd ‘ayn; ya’nî çeşmdür ki hakîkatde uyhu aña nâzil olur. Menzil-i h^vâbdan dünyâ murâddur diyenler dünyâdan haberdâr degül imiş.”¹⁵⁹ 51a/12,13.

merdüm : “Merdüm lafz-ı müsterekdür ol cihetden dîdeye izâfet eyledi göz bebegi dimekdür.” 59b/13.

merdümdâr : “Merdümdâr da vaşf-ı terkîbîdür dârîdenden. Merdümdâr merdüm tutıcı, ya’nî ri‘âyet idici. Dildâr gibi gönül ri‘âyet edici ma’nâsına. Bunda merdümdâr îhâm tarîkiyle vâki‘ olmuş. Zîrâ göz şâhib-i merdümdür.” 229b/22-24.

merdüm-i dîde : “Merdüm bunda bebedür ve dîde göz. Gâh olur ki dîdeyi merdüm ma’nâsına isti‘mâl iderler.” 77b/4,5.

mest : “Mestâne bakışlu cüvânun çeşmine mest dirler mecâzen.” 155b/15,16.

mestûrî : “Mestûrî bunda perhîz-kârlıkdur ammâ îhâm tarîkiyle zîkr olunmuşdur zîrâ çeşm iki kabağ altında mestûrdur.” 216b/25,26.

mîve : “Mîve bunda bûseden kinâyetdür.” 226b/3,4.

miyân : “Miyâne mû ıtlak eyledi. Zîrâ miyân ne kadar ince olsa mu‘teberdür.” 30b/21.

“Miyân bele ve ortaya dirler, ammâ bunda bel murâddur.” 43a/15.

“Miyânda bârîklik mu‘teber olduğün gâh mûya teşbîh iderler ve gâh ortadan yoğ iderler; nitekim dehânda hürdelik mu‘teber olduğün gâh zerreye teşbîh iderler ve gâh ma‘dûm iderler.” 43a/18,19.

“Miyân bel ve orta ma’nâsınadır.” 203b/31.

¹⁵⁹ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

miyâne : “Miyâne eñ orta. Ammâ bunda muṭlaḳ orta ma‘nâsınadır.” 204a/2.

nakş-ı hâtem-i lâ‘l : “Naḳş-ı hâtem-i lâ‘lden murâd lebleri naḳşıdır ve hâtem-i lâ‘l dehânıdır. Haşılı dehânı hâteminüñ nigîniniñ ‘alem-i maḥkûmıdır. Niteki nigîn-i mühr-i Süleymân’uñ böyledür.” 236a/17,18.

nemekdân : “Nemekdândan murâd dehândur.” 42b/14.

nergis : “Nergisden çeşm murâddur teşbîh ü kinâye tarîkiyle.” 244b/28,29.

nergis-i câdû : “Nergis-i câdû çeşmden kinâyetdür.” 111b/3.

nûşîn-lebân : “Nûşîn-lebân elif ve nûnla cem‘ oldı zevi‘ul-uḳûle şıfat “olduğıçün dilberân-ı nûş-lebân dimekdür vaşf-ı terkîbîdür; ya‘nî vaşf-ı terkîbî aḳsâmındandır, tatlu dudaḳlular dimekdür. Zîrâ nûş lafz-ı müştarekdür tatlu nesnelere ve bâla; ya‘nî ‘asele dirler, yâ harf-i nisbet ve nûn harf-i te‘kîd.” 180a/26-28.

nûkhet : “Nûkhet ağızdan zâhir olan tatlu ḳoḳuya dirler ba‘zı eṭfâlün gibi, ammâ bunun gibi yirlerde muṭlaḳ ḳoḳu murâddur.” 240b/16,17.

pertev : “Pertevden bunda murâd nûrdur; ya‘nî nûr-ı rûy-ı zât-ı cânândur.” 214a/16,17.

peyker : “Peyker şûret ma‘nâsınadır.” 99b/2.

ruh : “Ruh yaṇaḳ, bunda yüz murâddur.” 7a/7.

“Ruḥ bunda yaṇaḳdur gâh olur ki yüz ma‘nâsında müsta‘meldür.” 59b/14,15.

rûy : “Rûy yüz.” 5b/5.

rûyun pervîne benzetilmesi : “Pervîn Ülker. Bunda Pervîn’i zarûret-i kafiye için getürmüş ola. Yohsa rûyı Pervîn’e teşbîh ma’hûd degül. Belki dendânı Pervîn’e teşbîh meşhûrdur.” 238b/22-25.

sakîm, sevâd : “Sakîm iki ma’nâda müsta’meldür. Biri bî-mâr ma’nâsına. Biri de yanlış ma’nâsına. Bunda îhâm tarîkiyle vâki’ olmuş. Zîrâ çeşme nisbet bî-mâr münâsibdür ve müsveddeye nisbet yanlış ma’nâsı münâsibdür. Sevâd da hem çeşme ve hem sihre münâsibdür.” 39a/21-23.

sehî-kaddân : “Sehî sînüñ fethi ve kesriyle lûgâtdür toğrı ma’nâsına. Ekser serve şîfat olur. Sehî-kaddân elif ve nûnla cem’ olmuş vaşf-ı terkîbîdür toğrı kâmetlü maḥbûblar dimekdür.” 8a/11-13.

ser-i mûy : “Ser-i mûy kıl ucu dimekdür.” 65b/20.

ser-i zülf : “Ser-i zülf zülfün ucıdır.” 14b/6.

ser-i zülf, girih-güşây : “Ser-i zülf zülfün ucı dimekdür. Girih-güşây vaşf-ı terkîbîdür düğüm açıcı ma’nâsına. Ser-i zülfe girih-güşâlık isnâdı mecâzdur. Zîrâ örilmiş zülf ucından açılır ve örilmemişün ucı düğümlenür.” 51a/16,17.

sevâd-ı dîde : “Sevâd-ı dîde izâfet-i lâmiyyedür gözün kıyası dimekdür ki bebekden ‘ibâretdür.” 184a/31.

silsile : “Silsile lûgatde zencîre dirler. Şu‘arâ zülfi ve gîsûyı zencîre teşbîh iderler.” 67a/26.

sîm-endâm : “Sîm-endâm, sîm gümüş, endâm şekli ü sîmâ ma’nâsınadır. Sîm-endâm ve sîm-sîmâ bir ma’nâyadır.” 10b/21.

sünbül : “Sünbül den zâhir bunda tâze şakaldur murâd gerçe zülf de olmak câ’izdir.” 147a/7,8.

“Sünbül zülfde ve hâttâ müsta’meldür; niteki Enîsü’l-‘Uşşâk’da ikisini de beyân eylemişdir. Bunda ikisine de taḥammülü var.” 167a/3,4.

şeb : “Şebden bunda murâd zülfdür teşbîh tarîkiyle.” 224b/21.

şehlâ : “Şehlâ koyun ala göze dirler; ya’nî koyun gözi gibi göze dirler.” 96a/18.

“Şehlâ eşhelün mü’ennesidir koyun elâ gözlü ma’nâsına.” 194b/24.

şeker, şekker : “Şekeri lebe ve dehâna isti’âre iderler.” 35a/13,14.

“Şekkerden murâd lebdür.” 44a/14.

“Şekerden murâd bûsedür.” 234a/9.

şiken : “Şiken de ca’d ma’nâsınadır.” 238b/9.

şikest : “Şikestden murâd ca’d dur; ya’nî zülfün büklümü.” 238b/7,8.

tarf : “Tarf rînuḡ sükûniyle ‘Arabda göz; ya’nî çeşmdür. Ammâ ‘Acemde cânib ü fâ’ide ma’nâsına müsta’meldür. Bunda fâ’ide ma’nâsınadır.” 6b/17-18.

tarrâr : “Tarrâr lûgatde yan kesiciye dirler. Zülfe tarrâr didügi kesilüp kırılduğîndür.” 233b/24,25.

“Tarrâr lûgatde yân kesici ma’nâsınadır.” 265a/27.

turre : “Turre alından yukarı başuñ öñidür ki ‘Arabîde aña nâşiye dirler, sonra nâşiyenüñ alın üzerine inen saçlarda isti‘mâl eylediler. Zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kabîlindendür; cem‘i turer gelür tînuñ zammı ve rînuñ fethiyle.” 3a/14-16; 22b/10,11.

yâkut-ı şeker-hâ : “Yâkut-ı şeker-ḥâdan murâd lebleridür veyâ dehânı. Şeker-ḥâ vaşf-ı terkîbîdür ḥâyidenden şeker çigneyici. Egerçi çignemek dehânıñ şânındandır ammâ kurb-ı civâr i‘tibâriyle lebe isnâd iderler mecâzen.” 284a/2-4.

zenahdân : “Zenahdân enekdür. Zenaḥ gibi şu‘arâ eñegi elmaya ve ayvaya teşbîh eylemişlerdür.” 19b/5-7.

“Zenahdân çeçe gömügi, bunda enek murâddur.” 39b/30.

zülf : “Zülf kulaḫ öñinden inen saçlar.” 5b/16,17.

“Zülf anuñ esbâb-ı ḥüsnünden ve anuñ levâzımındandır.” 194b/10.

zülf-i girih-gîr : “Zülf-i girih-gîrden murâd zülf-i müca‘addur ki gâyetle mergubdur, ya‘nî yaş iken örerler sonra açarlar ve tırarlar. Pes zencîr şeklin gösterür. Girih düğüme dirler. Ammâ düğümlü zülfüñ âlemi yokdur. Pes düğüm tutıcı zülf demekde nazar var. Ve örülü zülfüñ de şafâsı yokdur meger kılâbdanla örile. Pes nigârıñ örilmiş zülfi demekde nazar var.” 49a/23-26.

zülf-i ham-ender-ham : “Zülf-i ḥam-ender-ḥam büküm büküm içinde zülf, ya‘nî bükümü çok zülf.” 187b/24.

zülfe hem-zânû isnâdı : “Murâd siyâhdan zülfidür, hem-zânû ta‘bîrinden ma‘lûmdur ki zülfleri dırâz olurmuş; niteki beytüñ şerhinde edillesiyle zıkr eylemişüz.” 111a/1,2.

3.5. Âşık Tipiyle İlgili Unsurlar

“‘Âşıkların dili maķâm-ı zülf ü turre ve gîsûdur.” 75b/6.

“‘Âşıklık nâmûsla cem‘ olmaz. Pes ‘ışık ile perde-i nâmûs mehtûk olmakdan endîşe eyleme.” 89b/26.

“‘Âşıkun şânı âteş-i ‘ışka yanmaķdur.” 97a/15,16.

“Naşîhat tutmağa şabr lâzımdur, ‘âşıkda ise şabra mecâl yok.” 104b/12,13.

“Meşhûr kâziyyedür ki ‘âşıkun ‘aşkı kemâl bulduķça ma‘şûkun cemâli kemâl bulur.” 163b/28.

“‘Âşık ğamkeş ve ğâm-zede ve belâ-zede gerek. Zîrâ sülûk-ı tarîķ-ı ‘ışk nâzûk çelebiler işi degüldür. Buňa demürden yürek ve bakırdan ciger gerek.” 171a/30,31.

“‘Uşşâkun âhı yirde kalmaz.” 186b/19.

“‘Âşıkun bâĝ u bostânı kûy-ı cânândur.” 197b/9.

“Tarîķ-i ‘ışkda serdâr u ser-firâz-ı ‘uşşâķ, ol ‘âşık olur ki cânân yolında cân u bâşdan geçe.” 203a/1,2.

‘Âşık bir yâr-ı şâdık gerekdür ki cânânıyla kendi arasında vâsıta ola ve-illâ vişâl-i cânân-ı müşkil müyesser olur.” 205b/14,15.

“Tarîķ-i ‘ışk-ı cânâneyi tedârik ü tedbîr ile sülûk eyleyen rakîblerden emîn olup anlara ğalebe ve ķahr eyler.” 243a/26.

“‘Âşık olan râh-ı selâmet bulmaz.” 255a/17.

“‘Âşıklar cânânun arpaca maķabbetini iki ‘âlemün ni‘metine deĝişmezler.” 274b/16,17.

“‘Âşıkun gözi giryân ve cigeri biryân olmazsa ehl-i ‘ışkun ķatında maķbûl ve maţbû‘ degüldür.” 276b/29,30.

“‘Âşık tarîķ-i ‘ışkda zahmet ve meşakķatden endîşe eylemez.” 275a/3.

“(…) ehl-i tarîķat, ya‘nî ‘âşıklar.” 279a/28,29.

“‘Âşıklık ârzû-yı tab‘la ve hevâ-yı nefisle olmaz. Belki ‘âşıkun tab‘ı şâfi ve gönli pâķ gerek.” 281a/20.

“Âşıklar râz-ı ‘ışkı mahrem-i ‘ışka söylerler nâ-mahreme söylemezler.” 287b-288a/31,1.

âkıl / sâhib-i ‘ışk-ı cânân hk. : “Âkıllar vücûd pergârı noktasıdır ya’nî müte‘ayyin ve güzîde vücûdlardır ammâ ‘ışk veyâ şâhib-i ‘ışk-ı cânânda serâsîme ve hayrândur ya’nî ‘âşık cânân ‘ilminde câhillerdür. Zîrâ bunun mesâili kütübde yazılmaz. Bu ‘ilm hâldür, bunu kal ehli bilmez.” 217b/12-14.

âşüfte : Âşüfte perîşân ve bî-huzûr ma’nâsınadır.” 254a/17.

bî-dil : “Bî-dil iki ma’nâya müsta‘meldür. Biri yüreksüz, ya’nî korkak. Ve biri de gönülsüz, ya’nî gönli gitmiş. Hâşılı ‘âşık dimekdir.” 119b/8,9.

câm-ı cihân-nümâ : “Câm-ı cihân-nümâdan bunda murâd kalb-i ‘âşıkdur.” 227a/11.
“Câm-ı cihân-nümâ kalb-i ‘âşıkdur, ya’nî kalb-i ‘âşıka muķârin ve muşâhib ol. Hâşılı kalb-i ‘âşıka mâlik ol, ya’nî ‘âşık ol.” 285a/24,25.

cân-bâzân : “Cân-bâzân elif ve nûnla cem‘ oldı zevî’l-uķule şıfat olduķiķün. Takdîri ‘âşıķân-ı cân-bâzândur. Cân-bâz vaşf-ı terkîbîdür bâzîdenden cân oynayıcı, ya’nî cân fidâ idici ma’nâsına.” 290a/4-6.

cân-fürûşân : “Cân-fürûşân vaşf-ı terkîbîdür fûrûşîdenden cân şatıcı ma’nâsına. Murâd cân-bâz ‘âşıqlardur. Elif ve nûnla cem‘ oldı zevî’l-uķule şıfat olduķiķün, ya’nî ‘âşıķân-ı cân-fürûşân dimekdir.” 156a/28-30.

cân-sipârân : “Cân-sipârân elif ve nûnla cem‘ oldı zevî’l-uķûle şıfat olduķiķün. ‘Âşıķân-ı cân-sipârândur. Cân-sipârân vaşf-ı terkîbîdür sipâridenden cân teslim edici ma’nâsına, ya’nî yolına cân virüp zahmet çekenler dimekdir.” 257a/9-11.

çeşm-i güherbâr : “Çeşm-i güherbâr vaşf-ı terkîbîdür güher yağdurıcı, ya’nî çeşm-i giryân ma’nâsına.” 215a/7.

dervîş-i bî-nevâ : “Dervîş-i bî-nevâdan makşûd ‘âşık-ı bî-çâredür (...) Dervîş-i bî-nevâdan kendi H^vâce murâd ola.” 12a/2,3.

dil-şüde : “Dil-şüde bî-hasebü’l-luğat gönli gitmiş dimekdir. Ammâ isti’mâlde ‘âşık ma’nâsınadır. Zîrâ hakîkatde gönli cânân elindedür kendü taşarrufında degül. (...) Ba’zı nüshada dil-şüde yerine güm-şüde vâki’dür, ya’nî tarîk-i maḥabbetde kendüyi nâ-peydâ eylemiş dimekdir.” 31b/4-6.

“Dil-şüde gönli gitmiş dimekdir, ‘âşıkdan kinâyetdür.” 102a/30; 294a/30.

ehl-i derd : “Ehl-i derd, ehl-i ‘ışk dimekdir.” 264b/15.

ehl-i nazar : “Ehl-i nazar, ya’nî ‘uşşâk.” 134b/7.

fitne : “Fitne bunda meftûn ma’nâsınadır.” 164a/18.

gam-zede : “Gam-zede gam urmuş, ya’nî gam çekmiş ma’nâsına.” 202a/21.

gam-zedegân : “Gam-zedegân gam-zedenün cem’idür gam urmuşlar ma’nâsına, ya’nî maḡmûm ve gam-nâklar.” 289a/9.

gedâhâ : “Gedâhâdan murâd ‘uşşâkdur.” 20b/28.

giriftâr : “Giriftâr vaşf-ı terkîbî âridenden tutkun ve tutsak ve mübtelâ ma’nâsınadır.” 180a/13,14.

hâkiyân : “Hâkiyân elif ve nûnla cem‘ oldu zevî’l-uķûle şıfat olduğıçün ‘âşıkân-ı hâkiyân dimekdür. Yâ harf-i nisbetdür hâke mensûb ‘âşıklar, ya‘nî hâksârlar, haķâretten ‘ibâretdür.” 239b/1,2.

hâzır cemâ‘at : “Hâzır cemâ‘atden murâd ‘uşşâķdur.” 135a/1.

her şeyin ehli olması : “Hâşılı her nesnenüñ ehli var. İmdî ma‘şûķuñ ķadrini yine ‘âşık bilür ğayrı ne bilür.” 70b/30.

her yerde cânânını görmesi : “‘Âşıkun ‘ışķı kemâl bulıcaķ her nireye ki baķsa kendi cânânını görür.” 83a/10.

hevâdâr : “Hevâdâr vaşf-ı terkîbîdür dârîdenden hevâ tutıcı, ya‘nî muhibb.” 223b/15.

“Hevâdâr vaşf-ı terkîbîdür muhibb ü ‘âşık ma‘nâsına.” 254a/14,15.

‘ışķ-bâzân : “‘İşķ-bâzan maķbûb-dostlar.” 216b/16.

kâfir-i ‘ışķ : “Kâfir-i ‘ışķ. Bu ‘ibâret şu‘arâ dillerinde çok cârîdür. Murâd bunun gibi yirlerde kâfirden sâtirdür (...) kâfun fethiyle bir nesneyi örtmek ve bürümek ma‘nâsına. Ekinciye kâfer didükleri toķımı türâbla setr eyledüģiçündür. Pes ‘âşık ma‘şukun ‘ışķını ve maķabbetini setr eyledüģiçün kâfer-i ‘ışķ didiler.” 175b/26-29.

küşte : “Küşteden murâd ‘âşıkdur.” 225b/17.

mezheb-i ‘uşşâķ : “Mezheb-i ‘uşşâķda her acı cânânla şatludur, ammâ cânânsuz şeker ise de zehr-i ķattâldür.” 31b/23,24.

mu'tekîd, mu'tekidân : “Mu'tekîdândan bunda ğaraż muhibbândur. Zîrâ rûz-merrelerinde 'âşıkā mu'tekîd dirler.” 29b/29.

“Mu'tekîd ıstîlâh-ı 'Acemde muhibb ma'nâsınadır.” 237b/10,11.

nazar-bâz(î) : “Nazar-bâz gördüğünü sevene dirler.” 43b/19.

“Nazar-bâz vaşf-ı terkîbîdür bâzîdenden nazar oynadıcı ma'nâsına. Ammâ ıstîlâhda gördüğünü sevici meymûn 'aşklu ma'nâsına. Hâşılı maḥbûb-dosta dirler.” 53b/23,24.

“Nazar-bâz ıstîlâhlarında maḥbûb-dosta dirler.” 182a/10,11.

“Nazar-bâzî maḥbûb-dostluk.” 231a/9.

pâk-bâzân : “Pâk-bâz vaşf-ı terkîbî pâk oynayıcı, pâk-dâmen 'âşıkda isti'mâl iderler. Hâşılı tab'ında ârzû-yı nefsânî olmayan 'âşıkā pâk-bâz dirler.” 147b/1,2.

peşmîne-pûş : “Bunda peşmîne-pûş 'âşık-ı gedâdan kinâyetdür.” 97a/10,11.

râh-rev : “Râh-rev vaşf-ı terkîbîdür revîdenden yola gidici dimekdir. Murâd sâlik-i râh-ı 'ışkıdur.” 75b/17.

rakîble zıddân olması : “Kadîmden 'âşıkla rakîb zıddândur.” 295b/23.

reh-revân : “Reh-revân 'uşşâkdur.” 294a/5.

sâde-dil : “(...) sâde-dil, bî-riyâ (...)” 35b/3.

ser-gerdân : “Ser-gerdân, ya'nî serâsime ve ḥayrândur.” 216b/12.

ser-germ : “Ser-germ kellesi kızgın. 'Âşık ma'nâsınadır.” 299b/14.

ser-geşte : “Ser-geşte vâle ve ḥayrân ma'nâsınadır.” 40b/21.

“Ser-geşte vaşf-ı terkîbî aḳsâmındandır müteḥayyir ma‘nâsınadır.” 176a/4.

“Ser-geşte bunun gibi yirlerde müteḥayyir ma‘nâsınadır.” 254a/17.

şâhid-bâz, nazar-bâz : “Şâhid-bâz ve nazar-bâz maḥbûb-dost ma‘nâsınadır.” 260b/23,24.

sâye-perver : “Sâye-perver gölgede beslenmiş.” 41a/8,9.

şehit olması : “İşkıni aḡyârdan setr eyleyenün günâhı olmaz. Zîrâ ketm-i ‘ışk eyleyüp ölen şehîd olur; nitekim min ketmü’l-‘ışk¹⁶⁰ ḥadîsi meşhûrdur.” 173b/30,31.

sevdâ-zede : “Sevdâ-zede. Sevdâ dört mîzâcuñ biridür ki ṭabî‘ate ḡâlib olduḡda cünûna irişdürür. Pes sevdâ urmuş demek mecâzdur sevdâ ulaşmaḡdan kinâyedür.” 39a/13,14.

vale, şeydâ : “Vale ḡayrân, şeydâ dîvâne.” 36b/12.

vefâdâran : “(...) taḡdîri yârân veyâ ‘âşıkân-ı vefâdâran dimekdür. Vefâdâr vaşf-ı terkîbîdür dârîdenden vefâ ṭutıcı, ya‘nî vefâ şâhibi.” 204a/12,13.

zinde-dilân : “Zinde-dilândan murâd şâdık ‘âşıqlardur.” 294a/5.

3.6. Gönül ile İlgili Unsurlar

âyine : “Gönül âyînedür ki insânunñ her ne ḡâlî varısa anı gösterür elbette.” 234a/6,7.

bâg : “Bâḡdan murâd gönül baḡıdur. Taḡdîr-i kelâm bâḡ-ı dil murâddur.” 41a/7.

¹⁶⁰ Kim ki aşkı gizlerse...

Beytu'llâh : “Göñül ki Beytu'llâh'dur anı nâ-pâk ziyâret eylemege niyyet eylemek gibidür 'ışk derdini çekmeksüzün vuşlat-ı cânâna tâlib olmak.” 48b-49a/31,1.

câm-ı Cem : “Murâd câm-ı Cemden göñül kendidür mecâzen aña câm isnâd ider.” 150b/19.

câm-ı cihân-bîn : “(...) Câm-ı cihân-bîni, ya'nî kalb-i Hudâ-bîni. Zîrâ murâd bunda câm-ı cihân-bînden dil-i 'ârîfdür.” 119b/24,25.

dil : “Dilhâ dilüñ cem'idür üslûb-ı 'Acem üzere. Ve dil lafz-ı müşterekdür yürekle göñül beyninde, ammâ bunda yürek ma'nâsınadır.” 3a/27-28.

“Dile hâmlık işbâtı kan dökdüğindendir, ya'nî eger puhte olsa kan dökmezdi. Evvelki dilden yürek ikinciden göñül murâddur.” 24b/18,19.

“Dilden bunda yürek murâddur anı şanevber kozağına teşbîh eylemişlerdür.” 36a/6.

“Bunun gibi yirlerde dilden murâd göñüldür yürek degüldür ba'zılar zann eylediği gibi.”¹⁶¹ 112a/31.

“Dil lafz-ı müşterekdür göñül ile yürek beyninde bunda göñül murâddur ki yürek anuñ zarfıdır.” 118b/14-16.

dil-i hürrem : “Dil-i hürrem şâd göñül, ya'nî şen ma'nâsına.” 29a/30.

enderûn, derûn : “Enderûn da derûn da içeri ma'nâsınadır. Bunda kalb murâddur.” 75b/25.

“Murâd enderûndan göñüldür.” 106a/30.

gönlün perdeden çıkması : “Perdeden murâd ihtiyâr ve rızâ perdesidür, ya'nî 'ışk u maḥabbet gâlebesinden göñlüm bî-ihtiyâr oldu. Hâşılı hâlet-i şalâh u intizâmdan çıktı.” 105b/20,21.

¹⁶¹ Redd-i Sürûrî ve Şem'î.

“Gönlüm perdeden gitdi, ya‘nî bî-ihtiyâr oldı.” 268b/10.

gönül-göz ilişkisi : “Hâşılı gönül ile gözüñ hâlleri biribirine mevķûfdur. Her-bârî ki dil râhatdadur göz ferâgatdedür. Ve göz ferâgatde olunca gönül râhatda olur.” 273b/9,10.

hâk-râha benzetilmesi : “Dili hâk-râha teşbîh ve aña hâk-râhı isti‘âre hergiz işidilmiş ve görilmiş degüldür ve cihet-i câmi‘ada ma‘lûm degüldür. Ammâ dilün, ya‘nî dil-i ‘âşıkun ziyâde bî-ķarârluğın beyân eylemek içün hâk-râha ki murâd andan ğubârdur teşbîh eyledi.” 31a/14-16.

hâne, kâşâne : “Hâneden murâd dildür ve kâşânenen sîne.” 68a/13,14.

“Hâneden murâd hâne-i dildür.” 133a/17,18.

hâtır : “Hâtır aşlınđda gönle gelendür şonra gönle ıtlâķ eylediler, zıkr-i hâl ve irâde-i maħall tarîķiyle.” 5b/16.

kalb-i dil : “Murâd ķalb-i dilden şâfi ve hâliş olmaķdur.” 325b/20.

kalb-i endûde : “Ķalb bunda iki ma‘nâya vâķi‘ olmış. Biri altunun ve aķçenün ķalbı. Pes endûde bu taķdîrce yalduzlu ma‘nâsınadır. Ve biri gönül ma‘nâsınadır. İmdî ol taķdîrce endûdeden murâd hîle vü mekrdür.” 175a/25-27.

meges-i kand-perest : “Meges-i kand-perest ki dilden ‘ibâretdür izâfet-i lâmiyyedür, kand-perest vaşf-ı terkîbîdür perestîdenden. Ķand şekere dirler şeker tapıcı siyek dimekdür, ya‘nî şekere mâ’il ma‘nâsına.” 242a/9,10.

rasâs olması : “Her ne ķadar raşâş ise de, ya‘nî hîç bir i‘tibârda degül iken (...)” 295b/14,15.

ser-gerdân u bî-karâr olması : “Bir göñül ki cânânla muqayyed ola. Ol göñül dâ’imâ ser-gerdân u bî-ķarâr olur.” 289b/11,12.

sevgilinin aşkı karşısında gönlün girdiğı hâller : “Göñül ‘ışķ-ı cânân hareket ü ıztırâbından pergâr gibi her cânibe devrân idüp çigzinürdi ve ol dâ’ire-i maķabbet-i cânânede müteķayyir olup şâbit-ķadem idi, ya’nî her ne ķadar ki bir miķdâr ârâm u ķarâr eylemek için mey-ķâneye ve gâh kahve-ķâneye varurdi, ammâ gine maķabbet ü mihr-i cânânda şâbit-ķadem idi ‘ışķına noķşân gelmezdi dimeķdür.” 174b/11-14.

teng : “Teng tânuķ fetķi ve nûnuķ sükûniyle țar ma’nâsınadır. Dili țenglik ile vaşf iderler ‘âşık göñli ziyâde bî-şabr u bî-ķarâr olduğına göreğer.” 30a/5-7.

zamîr : “Zamîr bunda göñül ma’nâsınadır.” 54b/24.

zûlfün makamı olması : “Dillerün maķâmı ve müstaķarrı zûlfdür.” 76b/17,18.

3.7. Maddî ve Manevî Hâller ile İlgili Unsurlar

3.7.1. Hastalık ve Delilik

‘ârıza : “‘Ârızadan murâd marâzđur.” 164b/7.

âşüfte, âşüfteğî : “Âşüfte delürmiş ve perîşân ma’nâsınadır.” 154b/30.

“Âşüfte-gî aşlı âşüfte idi yâ-yı maşdarî gelmek sebebiyle hâ-yı resmî kâf-ı ‘Acemîye tebdîl olmuşđur; ma’nâsı kırış murış olmaķđur. Perîşân ma’nâsına da gelür. Delirmekde de müsta’meldür.” 238b/16-18.

fitne : “Fitne lügat-ı ‘Arabda imtiḥân ve ihtibâr ma‘nâsınadır. Ammâ ekṣer cünûnda ve ḫarışıklıklarda müsta‘meldür.” 135b/18.

müdâvâ : “Müdâvâ müfâ‘ale bâbından maşdardur ‘Acem tâsuz isti‘mâl ider müdârâ gibi. Bunda ‘ilâc ve devâ murâddur.” 41a/20,21.

3.7.2. Âh, Feryat, Figan, Nâle

âh u nâle : “Seḫer vaḫtinde olan âh u nâle mü‘eṣṣir olağandır.” 24a/14

“Âh u nâle ile dilde olan âlâm ve miḫen zâ‘il olur.” 280b/17.

feryâd : “Feryâd ḫayfâ.” 226a/17.

figân : “Figân feryâd gibi meded meded diyü çığırmağa dirler.” 16b/12,13.

“Figân bunun gibi yirlerde ḫayf dimekdir.” 200a/9.

na‘ra : “Na‘ra lügatde gögüzden çıkan şavtdur, ammâ ‘Acem eşvât-ı şedîdede de isti‘mâl ider. Na‘ra-zenân na‘ra uraraḫ, ya‘nî feryâd u figân iderek.” 210b/17-19.

3.7.3. Yara

dâg : “Dâgdan bunda murâd zulm ü ta‘addîden ḫâşıl olan te‘şîrdür, ḫaḫîḫat dâg degül nihâyeti zülfün siyâhlığına nisbet dâg zıkr olmuştur.” 173a/10,11.

3.7.4. Gam, Gussa, Keder, Dert, Belâ

belâ : “Belâ vü belvâ ve beliyye vü bilve bir ma‘nâyadır. Aşlında sefer zaḫmetinden arıḫlamış deve de isti‘mâl iderler. Şonra muṭlaḫ zaḫmetde ve meşâḫḫatde isti‘mâl eylediler.” 22b/24,25.

devr : “Devr bunda ğuşşa vü zemân ma‘nâsınadır.” 165a/27.

efsûf : “Efsûs dirîĝ ve ħayf ma‘nâsınadır.” 52b/1,2.

endûh : “Endûh endûhdan muħaffefdür. Ğuşşa vü ğam ma‘nâsınadır.” 248a/9,10; 276a/3.

endûh : “Endûh ğuşşa dimekdür.” 44b/1.

fersûd : “Fersûd fi‘l-i mâzî müfred-i ğa‘ib aşındı dimekdür, ammâ bunun gibi yirlerde elem ü ıztırâbdan kinâyetdür.” 232b/20,21.

gam ve sabır : “Ğam u ğuşşa ile şabr bir yirde cem‘ olmaz.” 302a/28.

gubâr : “Ğubâr bunun gibi yirlerde kederden kinâyetdür.” 267b/15.

“Bunun gibi yirlerde ğubârdan murâd bî-ħużûrluk ve kederdür.” 276a/23,24.

gussa : “Ğuşşa lûĝatde yemek yirken boĝaza tûran loĝmaya dirler, ammâ ‘Acem ğamm ma‘nâsında isti‘mâl ider.” 162a/5.

harîf : “Ĥarîfdan bunda ğâm u ğuşşa murâddur. Kendiyle muşâħib olup yanından ayrılmaz dimekdür.” 107a/29,30.

hemm ü gamm : “Şu‘arâ beyninde hemm ü ğammı cem‘ eylemek meşhûrdur, Ĥâce bunda cem‘ eylediĝi gibi.” 187b/19.

hûn-pâlâ : “Ĥûn-pâlâ vaşf-ı terkîbîdür pâlâyidenden süzmek ma‘nâsına, yoĝurt süzmek gibi. Bunda ħan aĝlamaĝdan kinâyetdür.” 174b/22,23.

karanlık gece : “Karanlık giceden murâd ye’s ü nâ-ümîdlikdür.” 192a/5,6.

nakş-ı gam : “Nakş-ı gâm mecâzdur. Zîrâ gamda şûret ü şekl olmaz, izâfet-i beyânîyyedür.” 41a/19,20.

tûfân : “Tûfândan murâd gam-ı deryâdur.” 146a/20,21.

3.7.5. Cevr ü Cefâ, Mihnet

efsûs : “Efsûs elifle ve elifsüz zulm ü hayf ma’nâsında müsta’meldür. Meşelâ hayf u dirîg diyecek yirde efsûs dirler. Şihâh fûrsde böyle beyân eyledi. Ammâ vesîletü’l-ma’kaşidde ta’acciüb ve temeshur ve tanz u ta’n ma’nâsınadur didi. Ve’l-ilmu ‘indallah.” 48b/10-12.

“Efsûs bunda zulmdür.” 212b/16.

“Efsûs bunda cevri ü cefâ ma’nâsınadur.” 214b/19.

hayf: “Hayf zulm ma’nâsınadur.” 20a/28.

mihnet : “Mihnet buyurduğı halkuñ âmed ü reftidür, bu mihnetden hâlâş olduğına şükr ider. Zîrâ halkuñ âşnâluğı bâş ağrısıdur. Nitekim buyurmuşlar: Âşnâ-yı halk derd-i serest.” 192b/9,10.

mihnet-âbâd : “Mihnet-âbâd harâb-âbâd gibi mübâlağa ifâde ider mecâzen, ya’nî mihnetle ve harâbla ‘imâret olan yir. Hâşılı şâfî mihnet ü harâbdan ta’bîrdür ke’ennehu ki fâ’ili mihnet u harâb ola.” 38a/13-15.

tazallüm : “Tazallüm luğatde zulmden şikâyete dirler, ammâ bunda cevri ‘atf-ı tefsîri vâki’ olmuş.” 177a/17,18.

tetâvül : “Teṭâvül zûlm ü taaddî ma‘nâsınadır.” 170a/24,25.

“Teṭâvül ıstılâḥda ta‘addî ve zulmdür.” 173a/9

“Teṭâvül bunda zûlm ma‘nâsınadır.” 210b/16; 239b/4.

3.7.6. Hasret, Firkat

bâd-ı hazân : “Bâd-ı ḥazândan murâd firâḫ u hicrândur.” 67b/6.

firâḫ : “Firâḫuṅ pâyânı vişâldür.” 39b/4.

“Firâḫ bir şenî‘ü’l-emrdür. Allah te‘âlâ ‘âşıkları andan şaklasun.” 301b/28.

hazân, bahâr : “Ḥazândan murâd hicrândur bahârdan vişâl.” 191b/30.

hecr : “Hecr hânüṅ fethi ve cimüṅ sükûniyle maşdardur ayrılık ma‘nâsına.” 25b/23.

“Hecrde vaşl olur buyurduğı oldur ki hicrânüṅ âḫiri vişâldür. Niteki vişâlüṅ âḫiri hicrândur.” 272a/10,11.

hicrân : “Hicrânda vişâl ümîdi var. Niteki karanlıklar da aydın olur.” 272a/14.

şâm u subh : “Şâmdan murâd firâḫ u hicrândur ve şubḥdan vişâl. Şeble şehir de böyledür.” 191a-b/31,1.

“Şâm-ı firâḫuṅ âḫiri şubḥ-ı vişâldür.” 272a/der-kenâr.

şeb-i siyâh : “Şeb-i siyâhdan murâd hicrân karanlık gicesidür.” 88a/15.

zulmet-i şeb : “Zulmet-i şebden murâd zulmet-i hicrândur.” 214a/9,10.

3.6.7. Vuslat

âb-ı hayât : “Âb-ı hayâtdan murâd âb-ı vişâldür.” 214a/10.

‘atıyye-i Hudâ olması : “Âdem vardur ki emvâl ü eşkâl bezl ider, gine müyesser olmaz. Ve Âdem vardur ki hîç nesneye mâlik degül iken müyesser olur.” 264b/5,6.

maksûd : “Maķşûddan murâd vişâldür.” 88a/15.

visâl : “Vişâlden murâd nikâhdur.” 122a/18.

vuşlat : “Bu oldı ki eger huzûr isterseñ ey Hâfız andan gâfil olma, ya‘nî sevdüğüne vâşıl olmaķ istersenñ dünyâyı terk eyle; ya‘nî yolına bezl ve hıdmetine şarf eyle, zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kabîlinden emvâl ü esbâb-ı dünyeviyye murâddur, beyt-i sâbıkda zıkr olınan gibi. Zîrâ esbâb-ı vuşlatuñ aķvâsı mâldur andan bezl-i nefis, ya‘nî şâyeste-i hıdmetdür. Andan sonra cânân murâd idinürse ‘ilm ü ma‘rifetdür. 5a-b/30,31-1,2.

“(...) cânân vuşûlünde terk-i tedârik eyle ki şa‘y-ı bî-fâ’idedür.” 11a/1.

“Dilberüñ maķbûl olmağa teslîm ü inķıyâd gerekdür zîrâ ‘inâd u serkeşlik bürûdete sebebdür, visâl-i cânâna ise mülâyemet ve mülâtafât lâzımdur tâ ki ‘âşık göñline gire.” 14a/11,12.

“Vuşlat şafâ virür düşde ise de.” 64a/5.

“Râz-ı ‘ışķa ve sırr-ı maḥabbete muṭṭali’ olanlar vuşlat zevķini firâķda ve hicrânda iderler, ya‘nî firâķda mesrûr ve vişâlde mehmûm ü mağmûmdur. Zîrâ firâķuñ pâyânı vişâl ve vişâlüñ gâyeti hicrândur.” 137b/29-31.

“Râh-ı ‘ışķ eger şevķ ve şıdk-ı maḥabbetle ve ḥulûş-ı ṭaviyyetle ķaṭ’ olaydı hîç bir ‘âşık firâķla mehcûr olmazdı. Zîrâ bu eşyânüñ muķtezâsı vuşûldür, firâķ degüldür. Hâşılı vişâle müsteḥaķ olmağa şevķ-i dil ve şıdk-ı bâṭın ve ḥulûş-ı derûn gerek.” 302b/13-15.

sa'y ve vuslat : “Hâşılı ezel-i âzâlde vuşlat muḳadder olursa sa'y bir bahânedür. Ammâ olmadı ise ḳurı sa'y müntic degül.” 126a/11,12.

3.6.8. Aşk, Muhabbet, Sevdâ ve Akıl

nûr-ı Hudâ : “Nûr-ı Hudâ'dan murâd 'illetsüz maḥabbetdür.” 330b/8.

âb-ı hevâ : “Âbdan murâd yine bâdedür ve hevâdan murâd sevdâ ve ârzûdur.” 102b/21.

akl ve aşk : “‘Aḳl u ‘aşḳ ezdâddandır.” 71a/29.

“Hâce ‘aḳla şaḥne dimişdür. Ve Hüsrev-i Dehlevî ‘ışḳa. (...) Hâşılı ‘ışḳ ile ‘aḳl zıddândur. Zîrâ ‘ışḳ cerî ü bî-pervâdur. Ammâ ‘aḳl ḥâ'if ü vehhâmdur. Pes ‘âşık ‘aḳl ile bir iş işlemez belki muḳtezâ-yı ‘ışḳ ile ‘âmildür.” 78b/2-5.

“‘Aḳl u ‘ışḳ zıddândur bir yire cem‘ olmazlar, zîrâ ‘ışḳ ‘ulvî vü belend-pervâzdur ve ‘aḳl süflî vü dîn-ı himmetdür.” 187b/11,12.

“‘Aḳl egerçi ḥulâşâ ve güzîde-i ‘âlemdür. Ya'nî cemî‘ aḳvâmda maḳbûl ve müsellemdür. Ammâ ‘ışḳ-ı kimyâger ḳatında ne miḳdârı var. Ya'nî ‘ışḳuḡ maḡlûbıdır. Zîrâ ‘aḳl vehhâmdur ve ‘ışḳ cerî. Hâşılı ‘ışḳ ile olan işler ‘aḳılla olmaz. Ve her tarîḳle ‘ışḳ ‘âlîdür. (...) Hattâ vuşûlî'llâh ‘ışḳ ile olur ‘aḳılla olmaz. Niteki kütüb-i taşavvufda mezkûr ve meşûrdur.” 264b/10-14.

aşk : “‘İşḳ ‘aynuḡ kesriyle envâ'-ı te'ârifle mu'arrefdür. Eşher ta'rîfî ifrât-ı maḥabbetdür.” 2b/25,26.

“‘Âşık ve ma'şûḳ beyninde olan ‘alâḳa-yi maḥabbet ezelîdür ki ervâḥ beyninde vâḳı' olmuşdur.” 68a/23,24.

“(...) bir kimseye göḡül virseḡ ibtidâen saḡa envâ'-i mülâyetler gösterür sonra istignâya başlar. ‘Âşık-ı bîçâre de istignâya taḥammül eylemeyüp ḡâḥ bâdeye ve ḡâḥ

efyûna vü berşe ve esrâra ve kâhveye düşer dîvâne gönli bir miqdâr ârâm u qarâr eylesün diyü.” 3a/1-4.

“Hâşıl-ı kelâm muktezâ-yı ‘ışk u maḥabbet cânân gönlini ele getürmekdür; mâlla ve cânla ve maḥbûl ḥıdmetle ve kemâl-i edeb ü erkân-ı ri‘âyetle belki ekârib ü ebâ‘id müte‘allikatınun, belki dergâh-ı devlet-fürû ve südde-i eser-i sa‘âdet muḥırrını pister ü bâlîn idünen kelbinün ri‘âyetini iltizâm eylemek lâzım u vâcibdür. Niteki dimişlerdür: İcini ağırlayan itine kemük atar. Pes mısra‘-ı şânîyi bir taḫrîre irsâl-i meşel idüp buyurur: Kaçan maḥfî kalur ş’ol bir râz ki andan mecmâ‘lar peydâ ideler, ya‘nî bir sır ki mecâmî‘ ve maḥâfilde söylene kaçan gizli kalur, elbette kalmar. Zîrâ küllü şeyin câveze’l işneyni şâ‘.¹⁶² Niteki Hilâlî dimişdür [beyt]

بعدلزين راز هالالى نتوان ساحت نهان

5a/6-13. “که بهر خلوت از وانجمنی ساحت هاند

“Tarîḳ-ı ‘ışk u maḥabbetde üftâdelik ve pestlik ve yokluk ve fenâ mu‘teberdür. Ḥûd-bînlik ve ḥûd-pesendlik ve ḥûd-fürûşluk müdde‘îler ve mürâyîler tarîḳidür ki tarîḳ-i ‘ışkun temâm nakîzîdür.” 41b/1-3.

“Ġam-ı ‘ışkdan murâd ahvâl-i ‘ışkdur.” 41b/10.

“‘İşkun ḥarâbî olmak ḥaḳîkatde ma‘mûr olmaḳdur.” 44b/23,24.

“‘Âşık ve ma‘şûḳ beyninde olan ‘alâḳa-i maḥabbet ezelîdür ki ervâḥ beyninde vâḳî‘ olmuştur.” 68a/23,24.

“‘Aşḳda bir ḥâlet ü keyfiyyet vardur ki ‘âşıkı zühd-i ḥuşkden sâlim eyler (...) bâde de bu ḥâlet ü keyfiyyeti virür.” 73a/22,23.

“Ahvâl-i ‘ışk u maḥabbeti bilmeyen cüz‘î şanur.” 73b/26,27.

“‘İşk ḥâldür ḳâle şıgmaz. Hâşılı ‘ışk şırf tevḥîd ü taşavvufdur ki ḥâlîdür ḳâlî degül [beyt]

Taşavvuf terk-i ḳîl u ḳâle dirler

Hemân vecd u semâ‘ vü ḥâle dirler.” 87a/19-21.

“Muktezâ-yı ‘ışk oldur ki ma‘şûḳ nâzda ve ‘âşık niyâzda ola.” 90b/1.

¹⁶² İki kişiyi aşan her şey yaygınlaşmıştır.

“‘Işık bir kâhâr pâdşâhdur ki her ne işlerse andan sorılmaz.” 98b/17,18.

“Hâşılı müşkil-i ‘ışık da kayık-ı eşyâdandır anı hall eylemege ‘akl-ı da kık gerek; zîrâ gavâmız-ı müşkilât dandır.” 127a/5,6.

“‘Işık u maḥabbetden nâşî olan kelâm sûz-nâk u mü’essir oldur anı herkes kabulle telaḳkı ider dimekdür.” 152a/15,16.

“Hâşılı müşkil-i ‘ışık da kayık-ı eşyâdandır anı hall eylemege ‘akl-ı da kık gerek zîrâ gavâmız-ı müşkilât dandır.” 127a/5,6

“Râh-ı ‘ışık şafâ-yı zâhir ü bâtin iktizâ ider.” 154a/17,18.

“‘Aşk u maḥabbet bir hâldür anı dadan bilür ancak, şerḥ u beyânla bilinmez. Niteki buyurmışlar men lem yazuk lem ya‘rif.”¹⁶³ 172a/17,18.

“Sırr-ı ‘aşka muṭṭali’ olmağa ‘ışık keyfiyyetiyle mütekeyyif olup beliyât-ı maḥabbete şâbır olmaḳ gerek. Bu hâl ise bende ve sende yok. Pes biz senünle râz-ı ‘ışkı tuymazuz bu perdenün râzı H^vâce’ye mekşûfdur, ammâ tenezzül tarîkiyle kendini ‘adem-i ‘ilmde zâhide zamm eyledi.” 177b/19-21.

“Maḥabbet ü ‘ışkun muḳtezâsı budur ki şemşîr-i ğam-ı cânânı cân u dille kabûl eyleye.” 181b/15,16.

“Miḥnet ü meşakkat çekmeyen merd-i ‘ışık olamaz; zîrâ bâr-ı ‘ışık bâr-ı girândur aḡa nâzikler müteḥammil olamaz.” 182b/13,14.

“Keyfiyyet-i ‘ışık insâna maḥşûşdur melekde ve sâ’ir maḥlûḳâtta ‘ışık olmaz.” 187a/28.

“‘Işık u maḥabbet hemân görmekle olmaz belki âdem kulaḳdan da ‘âşık olur. Hâşılı ta‘aşşuk hemân nazara münḥaşır degüldür, işitmekle de olur.” 193b/18,19.

“‘Işık bir âteşdür cânına kıymayan ‘âşık olmaz.” 202a/18,19.

“‘Işık bir oyundur anda cândan geçmeyince cânân ele girmez.” 219b/12.

“‘Işık u maḥabbet derdini çeken bilür çekmeyen ne bilür men lem yazuk lem ya‘rif.”

¹⁶⁴ 237b/20,21.

¹⁶³ Tatmayan bilmez.

¹⁶⁴ Tatmayan bilmez.

“‘Işk u maḥabbet-i cânân her deniyyü’t-tab‘ nâ-cins ü rezîle lâıyık degüldür. Belki belend-himmet ü hoş-tab‘ ‘âşıklara münâsib ü mülâyımdür.” 239b/13,14.

“‘Işk derdinüñ devâsı şabrdur ol ise ciger-sûzdur taḥammüle mecâl yok.” 242a/25,26.

“‘Işkuñ kimyâger olduğı ol cihetdendür ki bir yâban rustâyî bir mürşidüñ hıdmetine düşüp ‘ışk kuvvetiyle az zemânda velî olur.” 264b/der-kenâr.

“Râz-ı ‘ışk gizlü kıalmaz. Niteki buyurmuşlar [mısrâ’]

Gizlü kıalmaz ‘ışk işi elbette cânım söylenür.” 265b/1,2.

“‘Âşık tarîk-i ‘ışkıda yanup yakılmayınca vişâl-i cânâna irüşmez.” 267b/4,5.

“‘Işka çâre şabr veyâ seferdür.” 281b/24.

“‘Işkuñ aḥvâl ve evşâfını ‘âşıklar bilür zâhidler bilmez.” 310b/14.

aşk ilmi karşısında âkılların hâlleri : “‘Âkıllar vücûd pergârı noktasıdur, ya’nî müte‘ayyin ve güzîde vücûdlardur. Ammâ ‘ışk veyâ şâhib-i ‘ışk-ı cânânda serâsîme ve ḥayrândur, ya’nî ‘âşık u cânân ‘ilminde câhillerdür. Zîrâ bunuñ mesâ’ili kütübde yazılmaz, bu ‘ilm ḥâldür bunu kıal ehli bilmez.” 216b/12-14.

bâde-i ‘ışk-ı cânân : “Bâde-i ‘ışk-ı cânân ‘âşıkuñ dilini maḥabbet-i cânâne meşğûl idüp gumûm-ı mâ-sivâdan mâni‘ ider.” 217a/28,29.

bâde-i mestâne : “Bâde-i mestâne kıattâl şerâba dırlar, murâd bâde-i ‘ışk u maḥabbetdür.” 217b/25,26.

bâde-i şîrîn : “Bâde-i şîrînden murâd maḥabbetdür.” 96b/5.

bâr-ı emânet : “Bâr-ı emânetden murâd ‘ışk u maḥabbetdür.” 217b/30.

der-i meyhâne : “Der-i meyhâne, ya’nî der-i ‘ışk u maḥabbet zıkr-i maḥall ve irâde-i ḥâl kıabîlindendür. Zîrâ ‘ışk u maḥabbetden şerâbla ve bâde ile ta‘bîr iderler.” 217b/12,13.

emânet : “Emânetden murâd emânet-i maḥabbetdür.” 206b/17.

harîm-i ‘ışk : “Ḥarîm-ı ‘ışkda cemî‘ a‘zâ gözile kulaḳ olmak gerek; ya‘nî hemân nâzır ve sâmi‘ gerek. Muḥbir gerekmez. Ḥâşılı da‘vâ-yı güft u şinîdi terk eylemek gerek.” 290a/3-5.

hevâ : “Hevâ maḥabbet ve ârzû ma‘nâsınadır.” 21b/15; 111a/21; 113b/16; 153a/4; 158b/23.

“Hevâdan bunda ‘ışḳ u şevḳ ve maḥabbet murâddur.” 155b/24.

kâr, bünyâd : “Kârdan murâd ‘aşḳ u maḥabbetdür, bünyâddan murâd zuhûrdur.” 224a/14.

“Kâr işdür bunda kârdan murâd ‘ışḳ u maḥabbetdür.” 235a/2.

ketm-i ‘ışk : “Ketm-i ‘ışḳ şân-ı şühedâdur.” 325b/5.

kıssa : “Kışşadan murâd hikâyet-i ‘ışḳ u maḥabbetdür.” 73b/21.

mihr : “Mihr bunda maḥabbetdür.” 18a/27; 27a/14,15; 80a/17; 141a/7,8; 180b/24; 188a/9; 208a/17; 255a/24.

Mihr ü Vefâ : “Mihr ü vefâ îham tarîḳiyle mezkûrdur. Birisi maḥabbet ve vefâdur. Birisi de Mihr ü Vefâ dâstânıdır ki meşhûr dâstândur.” 281b/20,21.

mihr-verzî : “Mihr-verzî mihr bunda maḥabbetdür. Mihr-verzî vaşf-ı terkîbidür verzîdenden emek yemek ve çalışmak.” 180a/18.

pâyânı olmaması : “Pâyânı olmamak Allah’a lâıykdur mutlakâ ammâ tarîk-i ‘ışkuñ pâyânı olmamak emr-i izâfîdür. Pes bunun pâyânı olmamakdan Allah münezzehdür.” 294a/1-3.

remz : “Remz dudakları ve gözle ve kâşla işârete dirler. Ammâ bunda remz-i ‘ışkdan murâd sırr-ı ‘ışkdur.” 133b/26,27.

ser : “Ser sevdâ ve ârzû ma’nâsınadır.” 22a/12; 78a/20; 206b/26; 272b/23,24.

“Ser bunda sevdâ vü hevâ ve maḥabbet ma’nâsınadır.” 63a/5,6; 123a/11,12.

“Ser bunda sevdâ ma’nâsına olmak mümkindür ve muḥhem olmak da câ’iz ber lafzıyla, ya’nî karînesiyle.” 157a/21,22.

“Ser bunda sevdâ vü cihet ma’nâlarına olmak mümkindür.” 245a/28,29.

“Ser bunda meyl ü maḥabbet ma’nâsınadır.” 166a/23; 246a/15.

sevdâ : “Sevdâ bunda maḥabbet ve ârzû ma’nâsınadır.” 19a/25,26; 98a/7.

şefekât : “Şefekât şınuñ ve fânıñ ve kâfıñ fetḥalarıyla maḥabbet ma’nâsınadır.” 112a/9,10.

velâ : “Velâ vâvuñ fetḥıyla maḥabbete dirler.” 279b/31.

yâr-ı dîrîne : “Yâr-ı dîrînedan murâdı ‘ışkdur ki yâr-ı mâder-zâdesidür, Hudâ’dur diyen Hudâ’yı bilmedi.¹⁶⁵ Dîr geç ve kadîm ma’nâsına.” 112b/11,12.

¹⁶⁵ Redd-i Şem’î.

IV. ESERDE YER ALAN TABİATLA İLGİLİ UNSURLARIN DÖKÜMÜ

4.1. Kozmik Âlem ile İlgili Unsurlar

4.1.1. Felek ve İlgili Unsurlar

âlimlere muhalif olması : “Çanda bir ‘âlim varısa aña kin idüp anı nâ-murâd eyler, ammâ çanda bir nâ-dân varısa aña mihr ü maḥabbet idüp murâdâtını müyesser eyler. Pes bizden âşâr-ı ‘ilm külliyeñ maḥv olmaḫ gerekdür ki bizüm de murâdumuz vire.”¹⁶⁶ 175a/27-29.

“Dâ’imâ ehl-i faẓl maḥrûm ve ehl-i cehl ü naḫş merzûḫdur.” 289a/3,4.

ara bozucu olması : “Felek dâ’imâ dostı dostdan ve yâri yârdan ayırmağıle muḫayyeddür imdi beni şehr-i Yezd’e müsâfir eylemekden murâdı pâdşâh ile mülâḫat idüp cevâ’iz ü şalâtını aldurmaḫ degüldür, belki senden ayırup ırâḫ düşürmekdür. Zîrâ gördi ki senünle ittiḫâdumuz fevḫa’l-ḫaddür. Pes reşkinden taḫammül idemeyüp bu bahâne ile aramuza firâḫ düşürdi. Ḥazret-i Ḥ’âce cânânına bu beytle, eyledüğü seferden i’tizâr idüp buyurur; benüm eyledüğüm sefer ıztırârîdür yohsa kimse ihtiyâr ile cânından ayrılup gitmez.”¹⁶⁷ 20a/22-27.

‘Arş : “‘Arş luğatde tâvândur, saḫf ma’nâsına, ammâ ıştırâḫda felek-i tâsi’e dirler felek-i atlâs ve felekü’l-eflâk ve felekü’l-a’zâm ve muḫaddide dirler.” 36b/20,21.

¹⁶⁶ Felek hakkındaki bu değiniyle birebir uyum içinde olan bir beyitte aynı olgu şu şekilde ifade edilmiştir: “Nice kim erbâb-ı cehlün nîk-hâhıdur felek / Nice kim ashâb-ı ‘ilmün düşmenidür rûzgâr” Karamanlı Nizâmî, **Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı**, Haz. Haluk İpekten, Ankara, AÜEF, 1974, k.11/12.

¹⁶⁷ Beyitte geliştirilen imajdan hareketle Sûdî’nin aktarımındaki âşık ve sevgili tiplerinin felek karşısındaki konumlanması, eski şiirin de ekseninde yer alan bir olgu olup Emrî’de şu tasavvurla dile getirilmiştir: “Gör neler itdi baña yâra karîn olmuş iken / Saldı bu devr-i felek derd ile hicrâna yine” Emrî, **Emrî Divanı**, Haz. M.A.Yekta Saraç, İstanbul, Eren Yay., 2002, g. 497/3.

başı aşağıda küpe benzetilmesi : “Felegi başı aşağı bir küpe teşbîh eyledi. Hâşılı ‘âlemde şafâ kedersüz, vebâl belâsuz ve gül dikensüz olmaz. Zîrâ her şey’ün zıddı yanından münfekk olmaz.” 61a/31.¹⁶⁸

çarh, çarha : “Çarh ve çarha çıkırığa dirler ki cûlâhlar isti‘mâl iderler, sonra teşbîh tarîkiyle felege ıtlak eylediler.” 48b/20-22.

dâm-ı mağak : “Dâm duzâğdur. Mağak mimün fethi ve zammıyla lûgatdır. Çukur dimekdür. Dâm-ı mağakdan murâd felekdür. (...) felekden taşra çıkmağa yol yokdur, ya’nî herkes felek duzâğına tutulup helâk olmak muğarrerdür. Zîrâ şânî‘ çukur duzağı, ya’nî felegi şöyle vaz‘ eylemişdür ki hîç kimse andan halâş olamazdur.” 303b/24,26-28.

devrân : Bkz. Allah ile İlgili Unsurlar > devrân mad.

ehl-i râz : “Ehl-i râzdan murâd felekdür.” 119a/2.

eleğe benzetilmesi : “Şu‘arâ felegi nücûmla ғırbâle teşbîh eylemişlerdür, ammâ eleğe teşbîhi meşhûr degüldür.” 61a/19.

gerdûn : “Gerdûn bunda felek ma‘nâsınadır.” 187b/15,16; 216b/31.

¹⁶⁸ Sûdî’nin yorumlamasına zemin teşkil eden söz konusu benzetmenin hareket noktası şarabın küp içindeki keyfiyetidir. Sûdî beytin şerhinde, “sâf şerâbuğ üstine dirler, sâfî ma‘nâsına. Dürdî yâyla ve yâsuz altına dirler. Dürdî-âmîz vâsf-ı terkîbî âmîzidenen sâf mukâbili, ya’nî dürdle karışıcı. Hâsılı başı aşağı olıcak dürdî-âmîz olması zarûrîdür” şeklindeki bilgiyi aktardıktan sonra; “felegün tersine devrinden gökcek dirlik isteme, ya’nî felekden huzûr u safâyla geçinmek taleb eyleme. Zîrâ bu küp başınuğ sâfî dürdî-âmîzdür, ya’nî zevk u safâsı belâ vü mahabbetle karışıkdır” diyerek feleğin ters dönüşünden hareketle insanların talihleri üzerinde olumsuz tesirlere sebebiyet vermesi şeklindeki bildik telâkkiye işaret ederek imajla olan ilgiyi ortaya koyar. Sûdî-i Bosnavî, **Şerh-i Dîvân-ı Hâfız**, TSM Koğuşlar Nüshası, 1598, vr. 61a/27-30.

günbed-i devvâr : “Günbed kâf-ı ‘Acemînüñ zammıyla kûbbe dimekdür, devvâr mübâlağayla ism-i fâ‘ildür nuşşâr gibi mübâlağayla dönici ma‘nâsına. Felek dâ‘imâ dâ‘ir olduğıün mübâlağa şığasıyla anı vaşf eyledi.” 180b/8,9.

ibdâ‘ : “Îcâd ve ihdâs ma‘nâsına. Bunda felek murâddur.” 298b/4.

mekr üzerine olması : “Felek bir iki gün murâduñca döndüğüne mağrûr olma ki mekri vardur saña yoğsa mağabbetinden degüldür.”¹⁶⁹ 79a/10-12.

Mühendis-i felekî : “Mühendis-i felekîden murâd şânî‘-i ezelîdür.” 303b/22,23.

perdedâr : Bkz. Allah ile İlgili Unsurlar

pür-nakş, sâde, sakf : “Pür-nakş didüğü hakîkaten kevâkible müzeyyen olduğıdur. Ve sâde didüğü gündüz nücûm görünmeyüp sâde-veş mer’î olduğıdur. Ve sakf buyurduğı ehl-i şer‘ mezhebi üzere musattaş olduğına işâretdür. Ve-illâ ehl-i hikmet ve hey’ât mezhebi üzere küreviyyü’ş-şekldür. Bu mu‘ammâdan cihânda bir ‘âlim âgâh degüldür, ya’nî eflâk ve nücûm hakîkatinden hîç kimse âgâh degüldür. Hâşılı bu kadar biñ yıldur mañlûk olalı ki ne aşınur ve ne eskir ve ne çürür ve ne kırur. Pes bu mu‘ammânun hakîkatini Allah te‘âlâ bilür ancak.” 34b-35a/30,31,1-3.

rivâk-ı zeberced : “Rivâk rînuñ kesriyle lûgatde hayadun tavânına dirler, ammâ ‘Acem ekşer çârâtâkda isti‘mâl ider. Zeberced cevâhir cinsindendir yeşil olur. Bunda murâd rivâk-ı zebercedden felekdür ki gâh yeşil görünür ve gâh gök.”¹⁷⁰ 179b/21-23.

¹⁶⁹ Felek hakkında geliştirilen bu tasavvurun Fuzûlî’de akis bulduğı imaj sahnesi şu şekildedir: “Dutdı câm-i lâle-gun erbâb-i işret gül görüp / Kan içirdi halka nîreng ile çerh-i hîle-kâr” Fuzûlî, **Türkçe Divan**, Haz.Kenan akyüz, vd. Ankara, TTK Yay., 1958, k.28/5.

¹⁷⁰ “Zeberced kasır” kavramı, Hz. Peygamber’in Miraç mucizesiyle ve cennet ehlinin cennetteki hâllerini beyân eden hadislerde getirilen yaklaşımlarla İslâmî literatürde yer etmiş olup, Sûdî’nin de değinide bulunduğı gibi felek için geliştirilen benzetme unsurlarından biri olmuştur.

sakf, tâk, mînâ : “Sakf tavândur ve tâk kemer. Mînâ yeşil ve gök sırçaya dirler, ammâ bunda felek murâddur teşbîh tarîkiyle. Sakf demekle ehl-i şer‘ mezhebine işâretdür ki anlar eflâk müsakkaftur dirler ve tâk ehl-i hikmet mezhebine ki anlar küreviyyü’ş-şekldür dirler.” 181b/13-15.

sakf-ı mukarnes : “Sakf-ı muqarnesden murâd felekdür.” 327b/8.

degâ : “Degâ ‘Acem dilinde kalbdur degâl ma’nâsına, ammâ ekşer hîle ve hud’a ma’nâsında isti’mâl iderler ve bâz lafzıyla terkîb idüp degâ-bâz dirler, hîle-bâz ma’nâsına. Pes felege degâyı haml eylemede müsâmağa var; zîrâ felek degâ-bâzdur degâ degüldür.” 201a/11-14.

sipihr : “Sipihr felekdür.” 34b/12.

“Sipihr sînün ve bâ-yı ‘Acemînün kesriyle felekdür.” 61a/14,15.

siyeh-kâse : “Siyeh-kâse konuk öldürücüye dirler. Siyeh-kâse sifle ve hasîs ma’nâsına müsta‘meldür ve bir memlekete dirler ki konuğun depelerler diyen ziyâde süfli kaçmışdur.¹⁷¹ Bunda siyeh-kâse ziyâde hûb vâki‘ olmuşdur felek huşûşunda.”¹⁷² 15b/23-25.

4.1.2. Yıldızlar ile İlgili Unsurlar

ahter : “Ahter Fârisîde yılduzdur, ammâ tâli‘ vü baht ma’nâsında isti’mâl çokdur.

اخترم سیر بجایی کنید از مهرمهی

¹⁷¹ Redd-i Şem‘î.

¹⁷² “Siyeh-kâse” kavramına Ferheng-i Şu‘ûrî’de şu ifadelerle açılım getirilmiştir: “Siyâh-kâse ve siyeh-kâse bahîl ve hasîs ve leîm ve dîn demekden kinâyedür ki Türkîde ol makule âdeme kara çanaklı dirler (...) Mervîdür ki diyâr-ı ‘Acemde ba‘zı ‘ayyâr u leîm-i bed-kârlar olup bir mülebbes âdemi veyâhûd bir bâzergânı elinde metâ‘ı ile hânesine ziyâfet nâmıyla da‘vete götürür, ba‘de katl idüp esvâbın alurlar imiş. Şu‘ûrî, Hasan, **Ferheng-i Şu‘ûrî**, 2c., [İstanbul], 1155,C.II, s.99.

7b/18-19. ”که نبوده اثر از انجم و افلاک انجا

Keffü’l-hadîb : “İki meşhûr yıldız var. Birine el-keffü’l-ḥadîb ve birine el-keffü’l-cedde dirler. Pes keff-i ḥadîb bir yıldızdır ki güneşle istivâ vaktinde bir burcda ve bir derecede cem‘ olsa ol vakt her ne du‘â ki olsa Allah emriyle maḳbûl olur. İmdi bunda keff-i ḥadîb terkîb-i izâfî tarîkiyle vâki‘ olmuş. Ve felege izâfeti beyâniyyedür, murâd keff-i ḥadîbden felek kendidür.” 37a/14-17.

“Sâbıḳan beyân olındı ki idi ki keffü’l-ḥadîb dirler bir yıldız vardır ki burûcuñ birisinüñ bir derecesi var, her-bâr ki ol dereceye varsa her ne du‘â ki olsa Allah’uñ emriyle ol du‘â müstecâb olur laṭîfe ile de olursa.” 192b/18-21.

“Keff-i ḥadîb güneşle bir burcda ve bir derecede cem‘ olsa ol vakt her ne du‘â ki olsa maḳbûl olur dirler ba‘zılar zevâl ḥaddinde vâki‘ olsa ve ba‘zılar vakt-i istivâ‘ya ḥükm eylediler ve’l-‘uhdetu ‘ale’r-râvî.”¹⁷³ 192b/der-kenâr.

Pervîn, Peren : “Pervîn ve Peren, Ülker yıldızına dirler göz yaşını aña teşbîh iderler.” 44a/22,23.

Simâk : “Simâk-i râmiḥ bir yıldızuñ ismidür. Simâk ikidür. Birine simâk-i râmiḥ ve birine simâk-i a‘zel dirler. Simâk-i râmiḥi bir atluya beḳzetmişler ki elinde nîzesi ola. Zîrâ öñinde bir kevkeb daḳı vardır ki aña rümḥ dirler. Ol sebeble râmiḥ dirler. Ve Simâk-i a‘zel elinde nîzesi olmayana.” 262b/1-3.

Sühâ : “Bir nüshada ḥudâ-râ yirine sühâ-râ düşmiş, Sühâ bir ḥurde yıldızdır büyük yediger yıldızınuñ, ya’nî seb‘a-i seyyârenüñ yanındaki yıldızdır. Halk ḥiddet-i başarı anuḡla imtiḥân iderler; eger bu nüsha şaḥîḥ ise sühâdan ‘âşık kendi murâd olur.” 18a/15-17.

¹⁷³ Sorumluluk rivâyet edenindir.

“Sühâ bir küçük yılduzdur ki anuñla hiddet-i başarı imtiñân iderler, zirâ şemse qarîb görünendir. Ol cihetden degme kes anı göremez.” 101b/17,18.

Süreyyâ : “Süreyyâ, Ülker yıldızına dirler. ‘İkd-ı Süreyyâ izâfet-i beyâniyyedür; Süreyyâ’yı şu‘arâ boğmağa teşbîh iderler.” 16a/9,10.

tâli‘-i mevlûd : “Tâli‘ yılduzdur, tâli‘-i mevlûd ol burcdur ki oğlan doğduğı vakt ufķ-ı semâda vâķi‘ ola, ya‘nî maşrıķ cânibinde. Niteki medħal-i manzûmede yazmışdur [mesnevî]

طالع آن برج باشد ای مشفق

که بر آینه باشد از مشرف

هر که زاید ز مادر آن هنگام

طالعش آن نهند در احکام

Pes burcını ve sâ‘ir ahvâlini tettebbu‘ idüp tâli‘-i mevlûd yazarlar. Kevkeb-i vilâdetden de murâd tâli‘-i mevlûddur. Hâşılı bir oğlan doğduķda evvel maşrıķ cânibinden tûlû‘ iden burcı andan sonra sâ‘atini andan ol sâ‘atüñ kevkebin ve muķâbele ve terbî‘ ve tesdîs ve sâ‘ir ahvâlini tettebbu‘ iderler andan sonra tâli‘-i mevlûdın istiħrâc iderler; meşelâ Şems ve Kâmer ve Müşterî ve ğayrıları her ne ise.” 100b/4-10.

4.1.3. Burçlar ile İlgili Unsurlar

burûc : “Burûc burcuñ cem‘idür luğatde hişâruñ burcı kullsidür. Ve ğâh olur ki hişâra burc dirler, kavle te‘âlâ **كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ** Cem‘-i kıletî ebrâc gelür. Ve kevâkib-i şâbitenüñ feleginde on iki burc i‘tibâr eylemişler, ya‘nî felegi on iki hişşeye berâber taķsîm eylemişler. Ve her bir hişşesine bir ad virmişler. Meşelâ burc-

1 hamel diyü kıızı şeklinde bir niçe yılduzun ictimâ'ından. Ve burc-1 sevr diyü öküz şeklinde bir niçe yılduzun ictimâ'ından ta'bîrdür." 117b/24-29.

Cevzâ : "Cevzâ burûc-i felegün birinün ismidür ki burûc on ikidir. (...) Pes Cevzâ luğatde ecvezün mü'ennesidir. Ecvez ortası aķ kıoça dirler. Eger kıoyunun ortası aķ olursa Cevzâ dirler ve Cevzâ burcı gûyâ ki belden yukarısı iki gövdeli bir insândur. Anunçün 'Acem dü-peyker dir. Ma'lûm ola ki burûc didükleri bir niçe kevkebün ictimâ'ından 'ibâretdür. Meşelâ bir nice kevkebün ictimâ'ını kıızıya teşbîh idüp burc-1 hamel didiler. Ve bir niçesini ökûze teşbîh idüp burc-1 sevr didiler. Cevzânun iki gövdelü olduğunu üstüne hamâ'il almış insâna beñzedürler." 321a/22-30.

Tev'emân : "Tev'emân. Bunda murâd Cevzâ burcıdır ki anun bir adı tev'emândur ki ma'nâsı ikizdür. Zîrâ belden yukarısı iki gövdeli bir şahşıa beñzer." 262a/23,24.

4.1.4. Seyyâreler ve İlgili Unsurlar

4.1.4.1. Güneş ve İlgili Unsurlar

'arûs-ı haverî : "'Arûs-ı hâverî izâfet-i beyâniyye. Murâd güneşdür. Zîrâ hâver maşrıkdur." 262a/16.

âyîne : "Âyîneden murâd hûrşîddür."¹⁷⁴ 218a/29; 298b/8.

ber-âyed : "Ber-âyed bunda hâşıl ola dimekdür. Egerçi ki hûrşîde nisbet hûb vâkı' olmuşdur. Zîrâ tulû'-ı âftâbda da ber-âmed ve ber-âyed isti'mâl iderler." 163a/22,23.

"Ber-âyed peydâ ola, ya'nî bite." 165a/14.

¹⁷⁴ "Cemâlün pertevinden nûr-bahş ol mâh u hûrşîde / Güneş âyîne-i hüsnün felek âyîne-dâr olsun" Bâkî, **Bâkî Dîvânı**, Haz. Sabahattin Küçük, Ankara, TDK Yay., 1994, g.352/2.

çerâğ-ı subh : “Çerâğ-ı şubḥdan murâd âftâbdur. Şem‘-i âsmândan şems de kamer de murâd olmak câ‘izdür.” 260b/16.

hüsrev-i hâver : “Hüsrev-i hâver maşrık pâdşâhı, ya‘nî güneş.” 256a/11.

mesned : “Mesned ism-i mekândur tayanacak yir ma‘nâsına. Bunda maḳâm u ḳarârgâh murâddur, yâ‘nî felekü’l-râbi‘ ki felek-i Şemsdür.” 47a/27,28.

Mihr : “Mihr güneşe ve maḥabbete dirler; lafz-ı müşterekdür. Bunda îhâm tarîḳiyle zikr olmuştur.” 11a/21,22.

“Mihr iki ma‘nâya gelür ikisinün de bunda taḥammüli var; maḥabbet ve güneş.” 69b/16.

“Mihr bunda güneş ma‘nâsınadır.” 76a/5.

şa‘şa‘a : “Şa‘şa‘a gölgenün yufḳasına dirler; ya‘nî koyu olmayan gölge, ammâ bunda güneş ziyâsı murâddur.” 215a/15,16.

şeh-i sipihr, zerrîn-siper : Şeh-i sipihr izâfet-i lâmiyyedür ki murâd güneşdür ve aḳa zerrîn-siper isti‘âre eyledi. Zîrâ güneşi altun ḳalkana teşbîh eylemişler.” 260a/20,21.

şem‘-i subh-dem : “Şem‘-i şubḥ-demden murâd bunda şemsdür. Mihr ‘ibâreti buḳa delîldür. Şabâh vâḳtinde yanan şem‘ de olmak câ‘izdür, ya‘nî za‘îf olur. Mihr bunda maḥabbet ma‘nâsınadır.” 117a/17-19.

şem‘-i hâver : “Hâver maşrık. Şem‘-i hâverden murâd güneşdür.” 298b/5.

şuâ‘ : “Şuâ‘ güneşün pertevi.” 298b/5.

4.1.4.2. Ay

devr-i kamer : “H^vâce’nün devr-i kameri seyr-i sipihre ‘atfından bu anlanur ki kamerün de sipihr gibi müstaķil seyri ve devri ola sipihrün seyrinden kaç’-ı nazar. Ammâ eyle degül belki kamerün başka felegi vardur bu görinen felek tahtında, ya’nî kalınlığında ki kamer anuñ içinde merkûzdur bir tahtenün içinde bir mîh merkûz olduğı gibi ki ol felege felek-i tedvîr dirler. Pes kamer anuñla hareket ider ve başka hareketi yokdur, şöyle ma’lûm ola ‘çi ihtiyâr’ didügi hükemâ mezhebini reddür; zîrâ anlar eflâkûñ seyri ve devri irâdîdür dimişler ve muharriki kendü zâtındandur hâricden degüldür diyü işbât eylemişler.” 34b/13-18.

Güneşten nûr alması : “Ay güneşden nûr aldığı gibi (...)” 296a/17.

Mâh : “Mâh ay ma’nâsına müsterekdür, bunda cirm-i kamer murâddur.” 5b/5.

“(...) felegün ayı güneşden nûr aldığı gibi (...)” 5b/8.

meh-tâb : “Meh-tâb ay aydınlığı.” 291a/19.

4.1.4.3. Dünya

‘acuze : “Bu ‘acûze biñ kimsenün gelinidür.” 234b/31.

“Cihân güzel gelindür şûret yolından, ammâ her kimse ki aña vâsıl oldu ya’nî anı oynaş edindi kendi ‘ömrini aña kalın virdi, ya’nî kâbîn virdi. Hâşılı niçe erden artmış ‘acûzdur kimsenün nikâhında qarâr tutmaz. Bu kelâm dünyâ menâsıbını taşarruf eyleyen ehl-i dünyâyâ göredür.” 171b/19-21.

ad iyiliğı : “Dünyâda hemân âd eyiligidür bâķî kalan, sâ’iri heb fânîdür.” 179b/25,26.

‘âlemin düzeni : “‘Âlemde bir ehl-i ‘ilm ü fazl zuhûr idince niçe yüz biñ câhil ü nâ-dân zuhûr ider. Ve bir kâmil zuhûr idince niçe biñ nâķış zuhûr ider. Ve bir melek-

simâ şâhib-i hüsn ü cemâl zuhûr idince niçe yüz biñ şeytan-şifat bed-liķâ ve bed-nümâ zuhûr ider. Hâşılı ‘âlemün vaz‘ı böyle vâķi‘ olmışdur.” 250b/5-6.

‘âlem-i emr : “‘Âlem-i emr bu ‘âlem-i zâhire dirler.” 161b/14.

bahr-i fenâ : “Baħr-i fenâdan murâd cihândur ki gelen fenâ denizine dalup gider, hîç kimse bâķî kalmaz.” 91a/14,15.

çemen : “Çemenden murâd dünyâdur.” 316a/11.

çemen-i dehr : “Çemen-i dehrden dünyâdur.” 65b/6,7.

dârü’l-fenâ : “Dünyâ dârü’l-fenâdur bunda gelen bâķî kalmayup elbette gidiserdür ve bir dahı gelmeyiserdür.” 199a/11,12

dâmgeh : “Dâmgeh, dâmgâhdan muħaffefdür tızaķ yiri dimekdür, ya’nî duzaķ ķuracaķ yir ki dünyâ murâddur ki her dünyâya geleni şikâr idüp götürür.” 178a/18,19.

dehr : “Dehrden bunda murâd dünyâdur.” 134a/5.

der în çemen : “Der în çemenden murâd dünyâdur.” 198a/22

deyr : “Deyrden bunda dünyâ murâddur.” 303b/23.

dürd, sâf : “Dürdden murâd dünyâ küdürâtıdur. Ve şâfdan dünyâ zevķ u şafâsıdur.” 54b/2,3.

gîtû : “Gîtû cihân.” 12a/5.

harâbât : “Harâbât meyhâne. Ammâ bunda ‘âlem-i fânî murâddur ki şıfatı harâb-âbâddur.” 67a/1,2.

hiç : “Hiç bunda dünyâ-yı fânîden ‘ibâretdür.” 287a/19.

hilekâr olması : “Bu ‘acûz dünyâ mekkâre oturur ve muhtâle yürür, ya’nî bir sâ‘at hâlî degüldür mekr ü hîleden. Zîrâ oturmak ve yürümek hayvânâtda mutaşavverdür. Pes aña oturmağı ve tırmağı ve yürümegi isnâddan murâd istimrâr-ı fi‘l-i mekr ü hîledür, ya’nî cem‘ ahevâlde hîle vü mekrden fâriğ degül.” 162b/11-14.

în çemen : “În çemen dünyâ taqdîrindedür.” 235a/1.

kafes : “Kafesden dünyâ murâddur.” 325a/5.

kârhâne-i devrân : “Kârhâne-i devrândan murâd cihândur.” 92a/7.

kevn ü mekân : “Kevn ü mekândan murâd cihândur.” 90b/17.

kûh : “Kûh ki murâd andan kûh-ı dünyâdur mecâzen.” 129b/8.

makâm-ı mecâzî : “Mağâm-ı mecâzî beyâniyye. Murâd dünyâdur ki fânî-i mağzudur.” 275a/9,10.

meclis-i dünyâ : “Meclis-i dünyâda her kim ki bir iki gün mesrûr oldı ardınca beş on gün mağmûm oldı. Zîrâ dünyânın hilkati bu vaz‘ üzerinedür.” 81b/26,27.

“Meclisden murâd dünyâdur.” 148b/11,12.

menzil-i vîrân : “Menzil-i vîrândan murâd dünyâ ola.” 329b/20,21.

meyhâne-i Behişt : “Meyhâne-i Behişt dünyâdur. Ed-dünyâ cennetü'l-kâfir hasebince.” 315b/15.

mükâfat : “Mükâfat müfâ‘ale bâbından maşdardur cezâ ve ‘ivâz ma‘nâsınadır. Mükâfatdan murâd dünyâdur.” 227a/5.

mülk ve melekût : “Mülkden murâd dünyâdur. Ve melekûtten ‘âlem-i ‘ulvîdür.” 228a/10.

ötesinin fenâ olması : “Dünyânun ötesi fenâdur ne fâ‘idesine sevin ve ne ziyânına yerin.” 287a/17.

serâçe-i bâzîçe : “Serâçe-i bâzîçe de beyâniyyedür. Bâzîçe oyuncak, ya‘nî oyuncak serâyı ki dünyâ murâddur.” 275a/10,11.

sürûr ve gamın birbirini izlemesi : “Sürûr u gam dâ‘imâ birbirini ta‘ķīb ider. Hâşılı sürûr gelür gam gider; gam gelür sürûr gider. Dünyâ bu hâl üzere mecbûldür.” 179b/2,3.

zahmetsiz bir şeyin elde edilemeyeceği : “Dünyâda zahmetsüz bir nesne hâşıl olmaz.” 196a/10.

zemâneye uymak gerektiği : “Dünyâya gelen elbette gerdiş-i eyyâma tâbi‘ olmak gerek, niteki meşhûrdur [mısrâ‘]

Gördün zemâne uymadı uy sen zemâneye” 182b/3,4.

“Dünyâ el virdigine i‘timâd itme ki seni büyötmekden murâdı sömürdmekdür. (...) Hâşılı dünyâya ta‘alluk ziyâde olunca hâsreti ziyâde olur. Pes saña ‘arûs olmakdan

mağşûdı seni helâk idüp hasretle göndermekdür. Şevher-i dünyâdan zâhiren selâtin ve ehl-i hüküm murâddur.” 319a/2-5.

4.1.4.4. Diğer Seyyâreler

heftum-âsmân : “Heftum-âsmân yedinci felekdür ki Zuhal yıldızının felegidür (...) ehl-i şer‘ dilinde tabakat-ı âsmân ü zemîn yedişerdür sekizer degüldür, ammâ ehl-i hey‘ât u hikmet lisânında tabakat-ı eflâk u ‘anâsır toktuzdur.” 104a/25-28.

Keyvân : “Keyvân Fârisîce Zuhal yıldızına dirler.” 289a/1.

Mirrîh : “Mirrîh mimün kesriyle ve râ-yı müşeddedenün kesriyle erbâb-ı harb aña mensûbdur, ya‘nî ehl-i silâh. Taşvîrlerde kılıcı elinde bir silâhşôr şeklinde yazarlar.” 289b/28,29.

Müşterî : “Müşterî altıncı felegün yıldızudur ki ‘ulemânun ve meşâyihün yıldızudur.” 262b/12.

“Müşterî yıldızının üslûbı budur ki aña mensûb olanlar evvel zahmet ve meşakkât çeker. Şonra sa‘âdet ve refâhiyyete vâsıl olur. Ekserî ‘ulemâ gibi ki evvel tahşîl zemânında zahmet ve fakr içinde olur. Şonra menâsıba vâsıl olmağıla huzûra düşer.” 262b/14-16.

Nâhîd : “Nâhîd seb‘a-i seyyâreden aşağıdan yukarı üçüncü felegün yıldızudur ki aña ‘Arabca zühre dirler; niteki eflâk tertîble ‘Arabî esâmîsini nazm eylemişler.” 67b/14-17.

“Nâhid Zühre yıldızudur ki sâzendeler aña mensûbdur.” 275a/23.

seb‘a-i seyyâre : “Seb‘a-i seyyâreden ikisine sa‘dân ve ikisine naḥsân dirler: Müşterî ve Zühre sa‘dân, Müşterî sa‘d-ı ekberdür. Ve Zühre sa‘d-ı aşgar. Ve Zuḥal ve Merîḥ naḥsân. Zuḥal naḥs-ı ekber. Ve merîḥ naḥs-ı aşgar.” 50a-b/30-1.

tîr-i çerh : Tîr bunda ‘Uṭârid yıldızıdır. Çerḥe izâfeti lâmiyye. Tîrle çerḥün cem‘inde lûtf var. Zîrâ yâya da çerḥ dirler.” 262a/10.

Zühre : “Zühre sâzendeler yıldızıdır ve sâzendelügi aḡa işbât ide gelmişlerdür [beyt]

چوزهرهوقتصبحازافقبسازدچنگ

”زمانهتیزکندنالءمراآهنک” 17a/13-14.

“Her şınfı bir yıldıza nisbet iderler. Meşelâ Zühre’ye sâzendeleri ve Müşterî’ye ‘ulemâyı ve Mirriḥ’e silâḥşorları ve ‘Uṭârid’e kâtibleri ol cihetden inşâyı ‘Uṭârid’e isnâd eyledi.” 161a/25,26.

“Zühre yıldızına sâzende-i felek dirler. Ve sâzendeler aḡa mensûbdur. Aḡı taşvîrlerde bir çengî kız şeklinde yazarlar.” 289b/27,28.

4.1.5. Diğer Kozmik Unsurlar ile İlgili Unsurlar

âfâk : “Âfâk ufḡun cem‘idür eṭrâf dimekdür. Egerçi ufḡ göḡün kenârına dirler.” 161a/5,6.

“Âfâk ufḡun cem‘idür bunda eṭrâf murâddur.” 181a/20,21; 272b/7.

‘amûd : “‘Amûd luḡatde direkdür. Bunda murâd ‘ufḡun aḡırmasıdır.” 260a/22.

berk : “Berḡ ‘Arabîde şımşek ma‘nâsınadır.” 98a/8.

“Berḡ şımşek.” 112b/13.

“Berḡ ‘Arabca şımşekdür.” 156b/24.

fürûğ : “Fürûğ ismdür ziyâ ma’nâsına.” 5b/4.

harem : “Haremden bunda murâd ‘âlem-i gaybdur.” 150a/7.

hîre / tîre : “Hîre bunda kamaşmak ma’nâsınadır ve tîre bunda karanlıktır zulmet ma’nâsına.” 214a/2

“Hîre ve tîreden murâd fesâddur.” 214a/6

Kehkeşân : “Kehkeşân gökde bir hey’etdür ki Türkce aña hâcılar yolu ve şamân uğrısı dirler, gösterilmege mevķûfdur.” 262b/7,8.

pertev : “Pertev ziyâ ve aydınlık.” 65b/28

sâye : “Sâye gölge.” 65a/11,12.

şihâb : “Şihâb şînuñ kesriyle felek cânibinde kürre-i nârda yalınlanan âteş pâresidür ki bilmeyen kimse aña yıldız düşdi dirler. Şâķıb yalınlanıcı ve yakıcı ma’nâsınadır; şihâb-ı şâķıb yalınlanıcı ve yakıcı şihâb dimektür.” 18a/11-13.

“(…) şihâb-ı sâķıb; ya’nî cânân (…)” 18a/14.

şimşek : “Şimşek her neye misâs idüp yapışırsa anı yakar.” 113a/19.

târ : “Târ ve târîk karanlık.” 66b/19

târîk, târ : “Târîk ve târ karanlık ma’nâsınadır.” 4b/4; 274a/30.

ufuk, ufk : “Ufk hemzenüñ ve fânuñ zammıyla, sükûnıyla da lûgatdür gök kenârına dirler.” 214b/9,10.

“Ufk gök kenârı.” 260a/9.

zalâm : “Zalâm zânuñ fethiyle gicenüñ evveline dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde muṭlaḳ karanuluk ma’nâsınadır.” 158b/1,2.

“Zulmetde nûr buyurduğı oldur ki nûr âyuñ ziyâsıdır. Ve âyuñ ziyâsı gice karanuluğında zâhirdür.” 272a/12.

4.1.6. Zaman ve İlgili Unsurlar

‘ahd : “‘Ahd bunda zemân ma’nâsınadır.” 13a/15,16; 23b/9; 182b/19; 205a/1; 231b/25.

Behmen : “Behmen kış faşlınıñ orta ayına dirler dey ve behmen ve isfendârmuz bu üç ay kış aylarınıñ ismidür ‘acemce.” 198a/21,22.

beş gün : “İmdî beş gün miḳdârı eyyâm-ı furşatı ğanîmet bil elbette; ya’nî bahâr zemânı tîz geḳer furşatı ğanîmet bilüp ‘ayş u nûş eyyâmını zâyî‘ eylememek gerekdür.” 21b/11,12.

dakika : “Daḳıḳa derecenüñ altmış ḳışşesinden bir ḳışşesine dirler. Ammâ bunda mes’ele-i müşkileden ‘ibâretdür.” 43a/15,16.

dehr : “Dehr zemân.” 44b/19.

dil-i şeb : “Dil-i şeb nıṣfu’l-leyl ma’nâsınadır.” 176b/6,7

dem : “Dem bunda vaḳt ma’nâsınadır. Sepîde-dem ve şubḥ-dem gibi, ammâ nefese îhâmından ḥâlî degüldür.” 4a/18-19.

“Dem bunda vaḳt ma’nâsınadır. Şubḥ-dem ve sepîde-dem gibi.” 25b/2,3; 75a/6; 181b/21.

“Dem bunda îhâm tarîkiyle vâkı’dür zâhiren vaqt ma’nâsınadır. Ammâ şâ’irüñ murâdı nefesdür.” 55b/18,19.

“Dem bunda vaqt ma’nâsınadır. Bir ma’nâsı da kıandur ki hûnile müterâdifdür.” 76a/9,10.

“Bunda dem îhâm tarîkiyle zıkr olmuş; zîrâ hem vaqt ma’nâsına olmak câ’iz ve hem nefes.” 159a/19.

“Dem bunda nefes ma’nâsınadır.” 79a/5,6; 80b/15,16; 92b/28.

“Demî. Dem nefes yâ harf-i vahdet bir nefes, ya’nî bir sâ’at.” 146b/3,4; 150a/15,16.

devr : “Be-devr. Bâ harf-i zarf. Ve devr ü devrân ‘Arabîde dönmekdür. Ve ammâ ‘Acem zemân ma’nâsında isti’mâl ider.” 6b/7,8.

“Devr bunda zemân ma’nâsınadır.” 27b/31; 50b/5,6; 213a/10.

“Devr bunda zemân m’nâsınadır ve câ’izdür ki devr-i rûdan murâd devr-i hüsn ü cemâl ola, egerçi ki rûyuñ tedvîrine işâretten hâlî degül îhâm tarîkiyle.” 197b/18,19.

“Devr bunda müddet ma’nâsınadır.” 258a/4.

deverân, devrân : “Devrân vâvuñ sükûniyle Fârsîde zemân ma’nâsında müsta’meldür. Bunda bezme nisbet hûb vâkı’ olmuş.” 5b/20-21.

“Deverân ‘Arabîde vâvuñ ve rînuñ fetğalarıyla müsta’meldür maşdardur nezevân ve cevelân ve feyezân gibi. Ammâ ‘Acem gâhî vâvuñ sükûniyle isti’mâl ider ve ekşer bu lafzla zemân ma’nâsını kıaşd ider, niteki bu beytde eyledür.” 224a/7-9.

dey : “Dey dâluñ fetğı ve yânuñ sükûniyle kıışuñ evvel ayınuñ ismidür.” 289b/19.

dîr : “Dîr gâh rûzmerrelerinde çok zemân ma’nâsınadır.” 254a/5.

ebr-i âzârî : “Ebr-i âzârî izâfet-i beyânıyye. Âzâr elif zarûret-i vezniçündür aşlında âzerdür Yunanca Mart didükleri aydur ki nevrûz sulţânı bu ayuñ on birinci güninde olur. Âhirinde yâ harf-i nisbetdür.” 229a/der-kenâr.

erd-i behişt : “Erd-i behişt bunda murâd erd-i behiştten Sultân Celâlü’-d-dîn Melikşâh bin Albarslân. Selçûkî târîhinde olan erd-i behiştür ki faşl-ı rebî’ün ikinci ayıdır. Ya’nî çemen bu aydan haber virür. Zîrâ nebâtâtun kemâl-i neşv ü nemâsı bu aydadur. Hâşılı H^vâce bu gazeli didügi bu aymış ki ‘âlemün gayetle hüsn ü behceti ve revnakı zemânıdır.” 64a/14-17.

“Bahârün orta ayıdır dir. Zîrâ çemenün temâm hareketi bu aydadur.” 64a/18,19.

eyyâm : “Eyyâm yevmün cem’idür Fârisîce rûzgâr dirler.” 173b/15.

faşl-ı bahâr : “Zevk u şafâ ve şâdlık u şerâb zemânıdır; ya’nî faşl-ı bahârdur.” 21b/10,11.

“Bâde-nüşlar katında bahâr faşlında şürb-i hamr sâ’ir fuşulden mergubrekür ol cihetden bu gazeli bahâr faşlında bâde-nüşluk üzerine mebni kılmışdur.” 23a/16,17.

“Gül bahâr zemânında gelür ol faşıl da ise bâde artık içilür, niteki H^vâce buyurmuşdur (...) ‘Ârifler buyurmuşlar ki se mâh buyurduğı faşl-ı bahârdur. Pes mey-h^vârlarun vaqti ve hâli gül faşlında hoş olmak lâzımdur ki içki ziyâde rağbetle olur. Pes güle hayr-duâ lâzımdur.” 55b/14-17.

“Bahârün şafâsı bâde-nüşlugladur ansız artık şafâ virmez.” 159b/21,22.

Ferverdîn : “Ferverdîn bahârün evvelki ayınun ismidür güneş re’s-i hamele dâhil olduğdan sonra.” 171b/24.

“Mezkûr Ferverdîn târîh-i Celâlü’-d-dîn Melikşâh Selçûkî kâ’idesi üzeredir, ammâ târîh-i kadîm kânûnı üzere rast gelmez.” 171b/der-kenâr.

fitne-i devr-i kamer : “Fitne-i devr-i kamerî izâfetleri lâmiyye ve beyâniyyedir, kamer devrine mensûb fitne dimekdir. Hâşılı kamer devrinde vâkı‘ olan halkun a’mârı; ya’nî ‘ömrleri ve yaşları uzun olmaz evvel zemânlarda olan gibi.” 223a/10-12.

“Bu devrde vâkı‘ olanun ‘ömri kûtâh olur sâ’ir edvârda gibi dirâz olmaz.” 223a/14.

gâh : “Gâh bunda vâkt ma‘nâsınadur, manşiba da tahta da dirler. Pes bu ma‘nâların bunda fi‘l-cümle münâsebeti vardır.” 14b/2,3.

“Gâh bunda vâkt ma‘nâsınadur.” 169a/4.

“Gâh bunda vâkt ma‘nâsınadur ba‘zı nüshada vâkt vâkı‘dür.” 169b/27,28.

hefte-i diger : “Zemânda hefte-i diger bir hefte daği dimekdür.” 203b/15.

hengâm : “Hengâm vâkıtdür.” 12a/29.

henüz : “Henüz el‘ân ma‘nâsına.” 32a/13.

her dem : “Her dem her nefes ve her sâ‘at dimekdür.” 167a/8.

künûn : “Künûn şimdi eknûndan muhaffefdür.” 52a/29.

“Künûn eknûndan muhaffefdür şimdi dimekdür.” 65a-b/31,1.

mevsim : “Mevsim sînuğ kesriyle zemân-ı müte‘ayyinden ta‘bîrdür.” 21b/9.

“Mevsim her nesneye muvâfık zemâne dirler.” 23a/21,22.

“Mevsim zemândan kinâyetdür mevsim-i hacc gibi.” 94a/25.

“Mevsim mecmâ‘ ma‘nâsınadur, mevsimü‘l-hacc dirler mecmâü‘l-hacc ma‘nâsına, ammâ ‘Acem zemân ma‘nâlarında isti‘mâl ider mevsim-i gül ve mevsim-i hâzân dirler, zemân-ı gül ve vâkt-i hâzân ma‘nâsına.” 149a/26-28.

penc-rûz : “Penc-rûz ıstılâhlarında kılllet-i zemândan kinâyetdür niteki Şeyh Sa‘dî Gülistân‘da buyurmuşdur [beyt]

ای که پنجاه رفت دور خوابی

مکراین پنج روز دریابی

Bir kimsenün yüz yıl ‘ömri olsa mecmû-i ‘ömrden penc-rûzla ta‘bîr iderler âhiri fenâ olduğıün gûyâ ki beş gündür belki hîç meşâbesindedir.” 89b/6-9.

peyveste : “Peyveste muttaşıl; ya‘nî dâ‘im ma‘nâsınadır.” 161a/7.

“Peyveste bunda muttaşıl ve dâim ma‘nâsınadır.” 112b/10,11

rûzgâr : “Rûzgârdan murâd eyyâm u zemândur.” 216b/30.

“Rûzgâr zemân ma‘nâsınadır. Egerçi sirişk ü berķ karînesiyle bâd îhâmından hâlî degüldür.” 268b/26,27.

“Rûzgâr bunun gibi yirlerde eyyâm ma‘nâsınadır.” 293b/21.

rûz-i vâkı‘a : “Rûz-i vâkı‘a mevt günü.” 303b/12.

se-mâh : “Se-mâhdan faşl-ı bahâr murâddur dimişler.” 161b/31.

şeb-i Yeldâ : “Şeb-i yeldâ kış gicelerinden en uzun giceye dirler irtesi gün döner.” 108a/24,25.

sepîde-dem : “Tañ aklığına sepîde-dem dirler, ya‘nî şehir vakti.” 260a/2,3.

zemân : “Zemân bunda mühlet ve müddet ma‘nâsınadır.” 224a/12.

4.1.7. Gün ve Günle İlgili Unsurlar

dil-i şeb : “Dil-i şeb nışfu‘l-leyl ma‘nâsınadır.” 176b/6,7.

dûş : “Dûş bunda dün gice ma‘nâsınadır.” 11b/2; 43a/4; 47a/14,15; 160a/12; 168b/26; 170a/3; 177b/20; 231b/7; 245a/28.

“Dûş lûgatde müşterekdür. Ammâ bunda dün giçe dimekdür ezelden ‘ibâretdür.” 120a/10,11.

“Dûş bunda dün gice ma‘nâsınadır. “H^vâce ezmine-i sâbıkadan dûş lafzıyla ta‘bîr ider. Niteki elif kâfiyesinde ‘Dûş ez-mescid sûy-i meyhâne âmed Pîr-i mâ’¹⁷⁵ buyurmuş idi. Pes dûş dün gice dimekdür.” 218b/9-11.

eknûn : “Eknûnda gününde şimdi dimekdür.” 27a/25.

nîm-şeb : “Nîm-şeb dün yarısı.” 47a/14.

sabah vakti dua etmek : “(...) du‘âlar müstecâb olmağa eşref-i evkât şabâh vahtidür dimişler.” 25b/7.

“Du‘âlar kabûllüğine seher vahtinden eşref vaht olmaz.” 18b/13,14.

“Ol vahtde du‘â maqbûl olur.” 228a/21,22.

“Bu zemânda olan du‘âlar müstecâb olağandır niteki sâbıkan beyân olındı.” 229a/20,21.

sabûh : “Ve şabûhdan şabâh murâddur.” 232b/9.

seher : “Seherden murâd şabâh vahtidür.” 113a/16.

subh-dem : “Şubh-dem şabâh vahtı dimekdür.” 179a/27.

subh-gâhî : “Şubh-gâhîde yâ nisbet içündür şabâh vahtine mensûb dimekdür.” 18a-b/31,1.

¹⁷⁵ Dün gece pîrimiz mescidden meyhâneye geldi.

subh-ı nuhust : “Şubh-ı nuhust şubh-ı kâzibdür ki şubh-ı şâdıktan evvelrek tulû‘ ider. Ardınca ‘âlemi bir miqdâr karanlık başar ba‘de şubh-ı şâdıx tulû‘ ider.” 26a/5,6.

şafak : “Şafak ahşâma karşı gögün kenârında görinen kızıl bulutlara dirler.” 113b/12.

“Seher vakti ki böyle haller zuhûr eyleye, ya‘nî ufķ ki ‘aks-i şafaķdan kızara. Bunda şafaķdan murâd imâmân mezhebi üzere kızılılıķdur ki aķlık andan sonra ufķ-ı felekde zâhir olur ki İmâm Ebû Hanîfe mezhebidür, ya‘nî Ebû Hanîfe hazretleri şafaķ ufķ-ı semâda humretten sonra zuhûr eyleyen beyâzlılıķdur dimiş.” 260a/12-14.

yeldâ : “Yeldâ yânuñ fethi ve lâmuñ süķûniyle ol giceye dirler ki güneş ol gice veyâ irtesi dönse gerek. Hâşılı kışuñ andan uzun gicesi olmaz.” 163a/20,21.

zâg-ı siyeh, şâhbâz-ı zerrîn-bâl : “Zâg-ı siyehden gice ve şâhbâz-ı zerrîn-bâlden güneş murâddur.” 260b/1.

4.1.8. Dört Unsur ve İlgili Unsurlar

4.1.8.1. Su ile İlgili Unsurlar

âb : “Âbdan murâd bunda yüz şuyıdır. Rû ma‘nâsına.” 25b/22.

âb ile hâk : “Âba hâk mütezaddân olduğıçün ikisini bir beytde cem‘ eyledi hâl bu ki âb hâkden çıkar.” 184a/14,15.

buhâr : “Buhâr bânuñ zammıyla buğdur, ya‘nî şudan kalkar ve sehbâ olur.” 263b/19.

cûybâr : “Cûybâr bunda ırmağ ya‘nî nehir ma‘nâsınadır.” 26a/6.

“Cûy-bâr luğatde ırmağ kenârıdır dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde muṭlağ ırmağdur.” 60b/31.

deryâ : “Deryâdan murâd deryâ-yı ‘ışğdur. Taḳdîr-i kelâm leb-i deryâ-yı ‘ışğdur.” 120b/3.

“Deryâdan murâd göz yaşlarıdır.” 156a/12.

deryâ-yı muhît : “Deryâ-yı muhît kürre-i arzı ihâta eyleyen deryâdur felegi aṇa teşbîh ider ihâta ve ‘âzametde.” 53a/15.

feyz : “Feyz luğatde şu taşup vâdînün iki cânibini kaplamağa dirler.” 68b/11.

“Feyz luğatde ırmağ taşup iki kenârını kaplamağa dirler. Ammâ ıstılâḥda bir kimseye bir eyilik gelmege dirler.” 45b/14,15.

feyz-i ebr : “Feyz-i ebrden murâd yağmûrdur.” 197a/31.

girdâb : “Girdâb çevlik ma‘nâsına ‘Arabça durdûr dirler, ya‘nî şu çigzinüp döndiği yir ki ġarğ olmak ḥavfı olur.” 4b/5,6.

“Girdâb şu çevligi. Ya‘nî şu çigzinecek yir ki ġarğ olmak korkısı ola.” 156a/2.

habâb : “Ḥânun fethiyle şu kabarcığına dirler ve ḥânun zammıyla kara yılana.” 155a/9,10.

“Ma‘lûm ola ki ḥabâb şerâba maḥşûş degül şuda da olur. Ammâ Ḥ^vâce’nün ekşer muşâḥabeti bâde oldığıçün şerâba taḥşîş eyledi ve anun ḥuşûline sebep yeldür. Ya‘nî yel şuya tedâḥül ider ve suyu kabardur ki ḥabâb ḥâşıl olur. Ba‘de yel hareket eylemekle ḥabâb çatlar ve yel taşra çıkar.” 155a/15-18.

“Ḥabâb ḥânun fethiyle ‘Arabîdür şu kabarcığı dimekdür. Ammâ ḥânun zammıyla kara yılana dirler.” 214b/4.

“Ĥabâb ĥanuĥ fethiyle ŧu ħabarcıġıdır.” 290a/19.

jâle : “Jâle bunda ħeh ma‘nâsınadır.” 24a/30.

“Jâle ‘araħ dimekdür.” 162b/4.

mevc : “Mevc deniz talazı.” 4b/5.

rûd : “Rûd bunda deredür.” 77a/22.

sehâb : “Seĥâb bulut.” 24a/23.

serâb : “Serâb ısıcaħ zemânda ŧûre yirlerde nıŧfu’n-nehârda ırâħdan ŧu gibi görinen hey'ete dirler.” 53a/16,17.

“Bıĥar baŧı dimekdür.” 93b/12

“Gün ortasında ısıcaħ zemânda ırâħdan ŧu gibi görinen hey'ete serâb dirler. Ammâ gün evvelinde ve âĥirinde görinene âl dirler.” 93b/15,16.

“Serâb ŧûre yirlerde ırâħdan ŧu gibi görinen hey'âta dirler Türkce ılıġım salġım dirler.” 168a/17.

tûfân : “Tûfân ziyâde ħoħ ŧu ve ziyâde ħoħ yaġmûr.” 15b/7.

“Tûfân ŧu taŧup bir yiri ħaplamak.” 27a/10.

“Tûfân ŧuyunġ ve yaġmûrunġ ġâlib olup eŧyâyı ħaplamaġa dirler.” 79b/21.

“Tûfândan murâd keŧret-i eŧkdür ya'nî keŧret-i giryeden ĥâŧıl olan tûfândur.” 196a/der-kenâr.

yaġmur : “Buĥâr teŧâ'ud idüp seĥâb mün'aħid olur. Andan ŧonġra seĥâbdan bârân iner dökilür.” 263b/22,23.

4.1.8.2. Toprak ile İlgili Unsurlar

Allahu ekber : “Allahu ekber bunda bir büyük depenün ismidür Şîrâz’da Hemedan cânibinde. H^vâce’nün cânânı meger ol cânibe sefer eylemiş imiş. Pes H^vâce taḥassür tarîkiyle aḡa nidâ ider. Allahu ekber bunda iki ma’nâyadur. Müezzîn didügi Allahu Ekber ve ol depenün ismidür.” 41b/16-18.

“Ol depeye Allahu ekber diyü ad ḡoduḡları anuḡcündür ki şehir bu depenün dibindedür. Herkes ki Hemedan cânibinden gelürse şehri göremez depeye çıkmayınca. Pes depeye çıkup şehri görünce bî-iḡtiyâr Allahu ekber dir imiş. Andan sonra galebe-i isti’mâlle ol depeye ‘alem oldu.” 41b-42a/30,31,1,2.

bâdiye : “Bâdiye şahrâ.” 103b/3.

çâh : “Çâh kuyı bunda çukur murâddur. Zenaḡdân ve zenaḡ enek.” 5b/7.

“Çâh gerçe luḡatde kuyıdur ammâ bunun gibi yirlerde çukur murâddur ki ‘Acem gev dir kâf-ı ‘Acemînün fethiyle.” 166b/17,18.

“Çâh bunda çukurdur Gev ma’nâsına kuyı ma’nâsına degül.” 21a/7.

der : “Der gerîvenün etegidür. Gerîve beleḡe dirler. Ya’nî ṡâḡ beleḡine ve anuḡ dibi ‘âdetâ dere şekli olur gûyâ ki ol beleḡi aşup geçmege bir ḡapıdur ekşer keklik öyle yirde olaḡandur. Ol cihetden kebk-i deri dirler.” 53a/21-23.

deşt : “Deşt ovaya dirler.” 53b/23.

diyâr : “Diyâr lafz-ı ‘Arabîdür dâruḡ cem’i evler dimekdür te’nîs-i ma’nevî ḡabîlindendür ammâ böyle maḡâmlarda memleket ma’nâsında müsta’meldür zıkr-i ḡâl ve irâde-i maḡâll ḡabîlindendür.” 35b/18,19.

gerd : “Gerd kâf-ı ‘Acemînün fethile toz dimekdür.” 241a/3.

gil : “Gil balçıkdur.” 242a/3.

hâk : “Bunun gibi yirlerde hâkdan murâd türbedür.” 303b/15.

hâkdân : “Hâkdân çöplükdür ki bunda murâd deyrdür, ya‘nî zemîn.” 261a/8,9.

hâre : “Hâre de hârâ da kara taş dirler.” 23b/17.

kemer-i kûh : “Kemer-i kûh tâğ beli.” 34a/1,2.

kişver : “Kişver iklim ve memleket ma‘nâsınadır.” 40a/22.

kûh-sâr : “Kûh-sâr tâğlık zîrâ sâr edât-ı kesretdür seng-sâr gibi.” 256a/13.

leb-i kişt : “Leb-i kişt ekin kenârı.” 65b/11.

pey-siper : “Pey-siper ma‘nâsını sâbıka tahkîk eyledük idi ki çignek ma‘nâsınadır. Ya‘nî pâ-y-mâl.” 192b/11.

seng-i hârâ : “Seng-i hârâ kara taş, hâre de dirler.” 14a/9.

siper : “Siper sinün kesriyle ve zammıyla lûgatdür çignek ya‘nî pâ-y-mâl ma‘nâsınadır.” 167a-167b/31,1,2.

vâdî : “Vâdî dere.” 66b/19; 75b/18.

4.1.8.3. Ateş ile İlgili Unsurlar

âteş : “Âteşden bunda murâd harâretdür.” 69b/29-30.

çerâğ : “Çerâğ şem‘üñ fetîlesinde yanan âteş-pâresidür ‘Arabîde sirâc dirler.” 20b/24,25.

“Çerâğ lûgatde mumuñ fetîlesinde yanan âteşdür.” 36a/23; 59b/5; 188b/5.

kabs, kabsî : “Kabs âteş pâresine dirler yâ harf-i vaḥdet kabsdan nûr u vişâl murâddur.” 205b/9,10.

leheb : “Leheb âteş yalıñına dirler.” 59b/6.

mürde : “Mürde âteş cinsinden isti‘mâl olınsa şöyünmiş ma‘nâsınadır.” 20b/25,26.

şerâr : “Şerâr âteş kığılıcımı.” 59b/6.

şihâb : “Şihâb şeytana inen yıldız.” 280b/der-kenâr.

tâb : “Tâb şu‘le.” 95b/31.

ûd : “‘Ûddan murâd yakduḡları ‘ûddur ki a‘lâsı kımârîdür. Kımâr kâfuñ kesriyle Hindistân’da bir yerüñ ismidür ki ‘ûduñ maḡbûli andan gelür.” 277b/13.

4.1.8.4. Hava ile İlgili Unsurlar

ceyb, nesîm : “Ceyb yaḡa nesîm ḡoş ḡoḡulu yel.” 241b/18.

hevâ : “Hevâ yirle gök ortasına dirler.” 211a/27.

nesîm : “Nesîm ḡoş ḡoḡulu yel.” 39a/13; 65b/2.

“Nesîm lûgatde ḡoş ḡoḡulu yeldür ve her yel ki gül-zâre uğraya ve gülistândan geçe elbette ḡoş ḡoḡulu olur.” 50b-51a/31,1.

“Nesîm bunda güzel koku ma'nâsına tecrîd olunmuşdur.” 244b/25.

“Nesîme gammâz didükleri anuñçündür ki bûy-ı zülf-i cânânı ‘âleme münteşir ider.” 277a/7,8.

nesîm-i şimâl : “Nesîm-i şimâlden kûy-ı cânân kıbelinden esen yil murâddur.” 309b/3,4.

sabâ : “Şabâ lûgatde günle gice berâber olduñda mañla'-ı şems cânibinden hûbûb iden bâda dirler, ammâ elsine-i şu'arâda kûy-ı cânân kıbelinden esen rîhe dirler.” 3a/12,13.

“Şu'arâ şabâ-ile mükâleme iderler ki peyk-i şu'arâdur zîrâ cânân 'âlî-cenâbdur anuñ mañâmına ancak şabâ ve şimâl vâsıl olabilür.” 17b/26,27.

“Peyk-i müştâkândan şabâ murâd olmak var yâhûd peyk-i cânân.” 36b/8,9.

“Şabâdan murâd ifşâ-yı raz iden ağıyârdur.” 192b/8.

“(…) neşr-i nefehât eyleyen şabâdur ol hareket eylemeyince bûy-ı gîsû-yı cânân dimâğları mu'añtar eylemez.” 37a/15,16.

“Şabâ lûgatde günle gice berâber olduñı vañt şarñdan esen yile dirler.” 57a/18.

“Sabâ günle gice berâber olduñda şarñdan esen yile dirler. Ammâ şu'arâ dilinde kûy-ı cânân kıbelinden hûbûb iden rîhe dirler her ne vañt eserse.” 113b/17,18.

“Şabâ gammâzdur işidicek bizi 'âleme dâstân ider ve rûsvâ olur zîrâ sırr-ı 'aşñ-ı cânânımız ifşâ ider.” 192a/25,26.

“Şabâyâ bî-mâr ıtlâkı âheste esdüñi vañitdür.” 201a/27.

“Gammâzdan murâd şabâdur ki her koku lu nesneye ki uğrasa anuñ koku sını 'âleme nisâr eyler. Pes bu i'tibârla aña gammâz dir.” 92a/30,der-kenâr.

“Miskûñ ba'zısı Huten'den geldiñiñ ve bâd-ı şabâ güzel koku lar getürdiñiñ aña Huten isti'âre eyledi.” 241b/14,15.

“Allah te'âlâ bâd-ı şabâyı bunlara hıdmetkâr eylemişdür eger ol bunlaruñ her birisinüñ hâline nisbet nevâziş dest virmese bunlar bu tâb u tarâvet ve bu fetñ ü

güşâyîşi kande bulurlardı belki çürirdi veyâ kırırdı. Ve bi'l-cümle ebr u bâd u meh u
hurşîd ü felek.” 114a/28-31.

“Şabânun şânındandır gonçeyi feth eylemek.” 276a/3.

sünbülî hava : “Şabâh zâhir oluyor ve seḥâb da perde bağladı ya'nî sünbül hevâ
oldı imdi ey yârân bâde getürün içelüm. Zîrâ bâde-nûşlar katında bulutlu günde ki
buludı yüksek ola ve yağmur olmak ihtimâli olmaya içki mu'teberdür ale'l-ḥuşûş ki
çemende ola. Niteki Maḳâmât-ı Harîrî'nün yigirmi dördinci maḳâmmede buña işâret
eylemişdür ve şurrâh bu veche üzere şerḥ eylemişler. Pes şabâh şerâbını içün diyen
beytün ma'nâsını bilmedi.” 24a/24-29.

şimâl : “Şimâl şınun fethiyle lodoz yeline dirler anuñ muḳabilinde esen yile cenûb
dirler cimün fethiyle.” 84b/16,17.

“Şimâl şınun fethiyle lodoz didükleri yele dirler.” 213b/9.

yel kalkması hk. : “Ma'lûm ola ki gidenün toz ardınca ḳalḳar meger ki yel muḥkem
ola ki ardından tozı öñine süre.” 172a/14,15.

şurta : “Şurta yanımızda olan luḡatlarda bulmaduk ammâ isti'mâlde gemiye
muvâfık yeldür. Ni'metullah da muvâfık dimiş ancak yeli anmamış. 12a/6-7 (...) Ve
bâd-ı şurtadan murâd ḥâline muvâfık şâhib-diller ola beyt-i evvelde zikr eyledüğü
gibi.” 12b/14,15.

4.2. Bitkiler ile İlgili Unsurlar

4.1.2. Ağaçlar ve İlgili Unsurlar

bâr : “Bâr ağaç ḥâşılıdır.” 216b/15.

“Bâr bunda ağaç ḥâşılıdır ki aña da yük dirler.” 225b/5,6.

“Bâr ağac ḥâşılı bunda netîce murâddur.” 199b/24.

bîd : “Bîd söğüt ağacına dirler. Lerzân şıfat-ı müşebbehedür lerzîdenden ditregen ma’nâsına. Söğüde ditremeklügi şıfat iderler her dilde mecâzen. Zîrâ haqîkatde ditreyen yaprâğıdır ağacı degül.” 36a/6-8.

“Bîd söğüt ağacı.” 63b/12.

bün : “Bün bânuñ zammıyla dib dimekdür.” 254b/12.

mugaylân : “Mugaylân bir uzun ve dikenlü ağacdur Mekke yolarında olur.” 45a/11.

nesrin : “Nesrin nesterin çiçeği; ya’nî gül nâşırı.” 45a/12.

“Nesrîn hoş kokulu bir aq çiçekdür.” 182a/15.

“Nesrîn nûnuñ fethi ve kesriyle ‘Acem isti’mâl ider, ammâ ‘Arabda kesr-i nûnladur nesteren didükleri aq çiçekdür.” 217a/12,13.

sanavber : “Şanavberden dıraht-ı şanavber kendi murâddur ki dıraht-ı çâmuñ bir nev’idür ki maḥbûblar kâmetini aña teşbîh iderler.” 37b/10,11.

“Şanavber fıstık ağacıdır ki çâmuñ bir nev’idür.” 39b/8.

serv : “Servden bunda murâd kâmet-i cânândur.” 31a/20,21.

“Dırahtlar üstinde olan yemiş sebebiyle yük altındadır ve taşlanup üstine ağac atılmağdan hâlî degül, ammâ servüñ hâşılı olmaduğıün bunlardan berîdür dimekdür.” 225b/9-11.

“Serve âzâde didükleri anuñçündür ki hergiz aña mîve içün kimse taş ve ağac atmaz. Ve sâ’ir ağaclar gibi yaprağın döküp ‘üryân kalmaz.” 326b/11,12.

servin raksetmesi, hâlet-i gül : “Servüñ rakşından murâd şalınmasıdır ve hâlet-i gülden gül-zârda kızarup tırmasıdır.” 160a/1,2.

serv-bün : “Serv-bün. Bün luğatda dîb ve ağac ma’nâsına gelir. Ammâ ıstılâhda ocağ ma’nâsında müsta’meldür, meşelâ gül ocağı diyecek yirde gül-bün ve serv ocağı diyecek yirde serv-bün dirler. Hâşılı bir şey’ün görüleninden ve keşretinden ta’bîrdür.” 28b-29a/31-2.

sûsen, serv : “Zebân-ı sûsen, bunda zebândan murâd sûsenün yaprağıdır teşbîh tarîkiyle ve sûseni ve servi âzâdelüğüle vaşf iderler. Zîrâ bunlar cemî’ zemânda tâze olup yeşermededir; sâ’ir dırahtlar ve nebâtât gibi gâh bâ-berg ve gâh bî-berg olmazlar. Hâşılı dest-i hazân ve dey tecâvüzinden ve taaddîsinden âzâdelerdür ve mîve ve hâşıl şâhibleri degüldür ki bunlara şıbyân seng ü çûb atmak lâzım gele. Pes her cihetden âzâdelerdür.” 56a/12-16.

“Sûsen sîn-i evvelün zammı ve şânînün fethiyle lafz-ı müştarekdür ‘Arabla ‘Acem beyninde ba’zı cehele-i ‘Acem sîn-i evvelün fethiyle isti’mâl eyledüğüne i’tibâr olunmasun. Sûsene ve zanbağa; ya’nî çiçeklerine ardına mâ’il olduklarıçün seccâde dimişler ve bunları seccâdesi omuzında zâhide teşbîh meşhûrdur; niteki Kemâl Paşa-zâde buyurur. [beyt]

Zanbağ bugün omuzına seccâdesini alır

Dün gülşene şerâb taşurdu kabağ kabağ

Uzun kabağa teşbîh ider gonçe-i zanbağı.” 199b-200a/28-1.

şimşâd : “Şimşâd şînuñ fethi ve kesriyle luğatdır şimşîr ağacı.” 39b/8.

“Şimşâd şîn-ı evvelün fethiyle ve kesriyle şimşîr ağacı anuñ dallarınun ve budaqlarınun diblerinde; ya’nî özdekün yukarı nihâyetinde hurma şalkımı gibi sık yapraklı tób tób dalları olur aña şu’arâ turre-i şimşâd dirler. Şimşâd, çimşîr didükleri ağaçdur ki yaprakları turre gibidür diyen ‘indî söylemiş.”¹⁷⁶ 129b/23-26.

4.2.2. Çiçekler ve İlgili Unsurlar

¹⁷⁶ Redd-i Şem’î.

bahâr : “Bahâr aşl lûgatde yaprağdur; nev-bahâr ve köhne-bahâr yeni yaprak ve eski yaprak dimekdür, ammâ bunda çiçek murâddur ‘ârız u ergavân karînesiyle.” 148a/11,12.

benefşe : “Benefşenün bir bükümi var ki anı düğüme teşbîh iderler.” 66b/9.

“Ma’lûmdur ki ekşer benefşe dâmân-ı nihâl-i gülde biter ve başı öğine düşmüş olur gûyâ ki secdeye varmışdur.” 117a/6,7.

“Benefşe ‘âdeten bostânların etrâfında dikilir.” 206b/8.

“Benefşe burulmuş ve bükülmüşdür.” 198/4,5.

“Benefşe tâb-dârdur; ya’nî bükülmüş ve burulmuşdur.” 290b/14,15.

ber : “Ber bunda hâşıl ma’nâsınadur ki andan murâd güldür egerçi lûgatde hâşıla bâr dirler. Niteki Tuḥfe-i Ḥüsâmîde ‘Bâr ağaç hâşılıdır, ber yemiş.’ demişdür.” 163b/30,31.

çemen : “Çemenden murâd güldür ki cem’ şükûfenün sultânıdır niteki Ḥ’âce buyurur. [beyt]

تخت زمرد دست کل چمن

راح چون لعل آتشین دریا ب 79b/20-22.

gonce : “Gonceden murâd dehândur ki şu‘arâ-yı ‘Acem gonceye teşbîh iderler. Ammâ şu‘arâ-yı Rûm gonceye lebi teşbîh iderler.” 32b/25,26.

câm-ı cihân-bîn : “Câm-ı cihân-bînden murâd gül-i muṭbîkdür ki kıadehe benzer. Ve cihân-bîn vaşf-ı terkîbîdür cihân görücü ma’nâsına. Ve câme cihân-bînlik vaşfını işbât eylemek mecâzdur cihânı görmege sebep olduğün. Zîrâ ḥaḳîkatde cihânı gören aḡa nâzır olanlardır. Pes murâd cihân-bînden cihân-nümâdur. Nite kim ekşer isti‘mâl böyledür.” 81a/22-25.

göl : “Göl çemende zümürürd taht kırmışdur; ya’nî yir yüzini yaşıl çemen kaplamışdur.” 23a/15.

“Gölün niğâb açmasından murâd gönçeden zâhir olmasıdır.” 124b/16.

“Gölün ve gönçenün içinde şarica dânelere altun ıtlak iderler teşbîh tarîkıyle.” 173b/18.

“Kuleh-gûşe isnâdı çiçeklerin sultânı olmak i’tibârıyladır.” 193a/13.

“Gülle şâğar cemî ol cihetdendir ki gül-i muṭbîkı ayakşuz kadehe teşbîh eylemişler.” 203b/13.

“Göl ki sultân-ı behârdur ve şâhib-serây-ı serâ-perdedür ki selâṭîne lâzımdur.” 211b/20,21.

“Bunda gölden çiçek murâddur.” 236a/10.

göl-âb : “(...) göl-âbı berg-i gülde ızmâr eyledi bu mertebede ki âteşlere urmayınca bir katre göl-âb virmez demekdür.” 24a/9,10.

göldesteyî : “Göldesteyî bir tutam göl demekdür.” 5b/7.

göl-i sûrî : “Göl-i sûrî göl-âb çıkardıkları göldür ki aṇa Edirne göli dirler.” 122a/22.

“Göl-i sûrî beyâniyyedir. Edirne göline dirler ki andan göl-âb çıkarurlar. Göl-i sûrî dirler.” 300a/11.

göl ve subhun câmesini çâk eylemek : “Gölün ve şubḥun câmesini çâk eylemekden maḳşûd açılmalarıdır.” 244b/28.

gölün leb ve handeyle ilişkisi : “Lebden murâd kenârdur ve ḥandeden murâd açılmasıdır.” 229a/25,26.

hamrâ : “Ḥamrâ aḥmerün mü’ennesidir kırmızı demekdür göle şıfatdur egerçi göl mü’ennes degöldür ne ma’nevî ne lafzî ne ḥaḳîḳî.” 47b/9,10.

“Tebessüm gülümsemekdür. Tebessüm-i gülden murâd gonçe iken gül olup açılmasıdır.” 38b/31.

“Gülden murâd muṭlak çiçekdür.” 260b/30,31.

kabâ-yı gonçe : “Ḳabâ-yı gonçeden murâd yaşıl zarfıdır.” 113b/26.

kâse-i nesrîn, kâse-i erguvân : “Kâse-i nesrînden murâd ak lâledür. Ve kâse-i erguvândan kırmızı lâledür.” 260b/7,8.

kulağa benzetilmesi : “Güli kulağa teşbîh eylemek meşhûrdur.” 229a/25.

lâle : “Yel geçidinde lâle ne kadar şâbit ü pâydârdur ma‘lûm u müşahhasdur.” 209a/21,22.

ser be mühr : “Ser be mühr ağzı mühürlü diyecek yirde isti‘mâl iderler egerçi luğatde bâşı mühürlü dimekdür. Dâğ-ı ser be mühr ağzı mühürlü dâğ. Lâlenüñ dâğını mühre teşbîh eylemişdür.” 209b/17-19.

nergis : “Nergis Rûmda zerrîn-ḳadeḥ didükleri çiçekdür. Gözi şu‘arâ aña teşbîh iderler teşbîh-i kinâye tarîkıyla ‘Arab ta‘rîb idüp nercis dir. Zîrâ anlar [t]a‘rîbde kâf-ı ‘Acemiye cîme ibdâl iderler. Niteki benc didükleri gibi. Pes ş’ol ma‘hûd sarı çiçege nergis diyen ma‘nâda ḥaṭâ eylemiş [beyt]

‘Nergis üzre berg-i zerd u jâleler kim vardur

Er çerâğına dizilmiş dirhem ü dînârdur”

6b/8-15.

“Nergisden bunda murâd çeşmdür teşbîh kinâye tarîkıyla.” 26a/6.

“Nergise mestlik isnâdı baş aşağı şalduğıçündür.” 150b/30,31.

“Nergis ki Rûmda aña zerrîn-ḳadeḥ dirler çeşmi aña teşbîh eylemişlerdür. Ve câm-ı nergis ve ḳadeḥ-i nergis dimişler ‘ale’l-ḥuşûş koyun ala gözi dilberlerüñ çeşmini ki

ağa şehlâ vü ‘abherî dirler. Zâhir nergise teşbîh etrâfı beyâz sim gibi ve içerisi zere mâ’il olduğığındır nergise mestlik nisbeti başını önine düşürdüğüdür 166a-b/31-4.

nesrîn, nesterîn : “Nesrîn ve nesterîn gül cinsinüñ bir nev’idir.” 143a/16,17.

“Nesrîn ve nesterîn bir aq çiçek ismidür Rûmda da ağa gül-i nesrîn dirler.” 171a/16.

nikâb-ı gül : “Niķâb-ı gülden murâd perde-i gonçedir.” 113b/24.

ra’nâ : “Ra’nâ ş’ol güle dirler ki bir cânibi kıızıl ve bir cânibi şarı ola. Hâşıl-ı kelâm ol güle şıfat olur [beyt]

Ma’hûd güle ra’nâ didükleri Kemâl Pâşa oğlınun bu beytinden ziyâde ma’lûmdur [beyt]

İkisinden bir gül-i ra’nâ görünürdi göze

Lâle-ruhsâr güle cem’ olsa ruķ-ı zerdüm benüm

Ra’nâ böyle yirde nazenîn ma’nâsınadır.” 16a/15-21.

reyâhîn : “Reyâhîn reyhânun cem’idir hoş koķulu otlar dimekdir.” 117a/29.

“Reyâhîn cem’-i reyhândur ‘Arabîde. Bunda murâd hoş koķulu otlardur, egerçi reyhân feslegene de dirler.” 224b/29,30.

reyhân : “Reyhân feslegendür.” 14b/25.

sanavber : “Şanavber luğatde çâm ağacına dirler, ammâ bunda serv murâddur.” 236a/7.

semen : “Semen aq gül cinsine dirler.” 143a/21.

“Semen aq gül.” 162b/; 139b/1.

sûsen, sevsen : “Sûsen, sîn-i evveli ekşer ‘A‘câm mazmûm okur, ammâ ba‘zı cehelesi meftûh okuduğı da mesmû‘muz oldu tûsen [tevsen] lafzı da böyledür.” 177b/1,2.

“Zebân sûsen çiçeginün yaprağıdır ve tâ kâfiyesinde sâbık beytinden çemeninün yaprağıdır. Hâşılı eş‘âr-ı ‘Acemde ikisine de zebân ıtlâkı vâkı‘ olmuşdur.” 159a/27-29.

“Bunda sûsenden murâd nebâtıdır çiçegi degül.” 228b/16,17.

şakâyık : “Şakâyık lâleye dirler.” 71a/8.

4.2.3. Meyveler ve İlgili Unsurlar

gül-nâr : “Gül-nâr enâr çiçegine dirler ‘Arab ta‘rîb idüp cüllenâr dirler lâmun teşdîdiyle.” 44a/26,27.

4.2.4. Bağ, Bostan, Çemen

bâg : “Bâg. Rûmda bâğçe didüklerine ‘Acem bâg dir.” 59a/7.

cevânân-ı çemen : “Cevânân-ı çemenden murâd cins-i çemendür.” 13a/22.

gülşen, gülzâr : “Gülşen ve gülzâr güllük ma‘nâsınadır.” 8a/30.

“Gül-zâr gülşen ve güllük ma‘nâsınadır.” 44a/22.

mugaylân : “Mugaylân bir tepede bir uzun kara dikendür. Ağacı iri olur. Hattâ ba‘zısı şeftâlû ağacı deñlü olur.” 266a/der-kenâr.

nev-‘arûs-ı çemen : “Nev-‘arûs-ı çemen tâze çemenden kinâyettür.” 162a/5.

ravza : “Ravza lûgatde çemendür, ammâ bunda bağçe murâddur.” 9b/6.

“Ravza lûgatde çemen, ammâ bunda bâğçe murâddur zıkr-i hâl ve irâde-i maḥall tarîkiyle.” 59a/29.

riyâz : “Riyâz rînuḡ kesriyle ve ravz rînuḡ fethi ve vâvuḡ sükûniyle ravzanuḡ cem'idür çayır ve çemen ma'nâsına. Ammâ bunda cennet baḡçeleri murâddur zıkr-i hâl ve irâde-i maḥall kabîlindendür.” 25b/19,20.

4.3. Hayvanlar ile İlgili Unsurlar

4.3.1. Kuşlar İle İlgili Unsurlar

‘andelîb : “‘Andelîb bûlbûldür.” 16b/14.

‘Anka : “‘Anḡâ, Şihâḡ-ı Cevherî’de ‘anḡâ bir ulu kuşdur mevcûdü’l-ism meḡhûlû’l-cism. Hâşıl-ı kelâm ‘anḡânun zuhûrında ihtilâf eylediler. Kimi didi ki: Ḥazret-i Mûsâ zemânında Allahu te‘âlâ bir çift kuş yaratdı Kudûs-i mübârek etrâfında Ḥazret-i Mûsâ müteveffâ olunca Mekke taḡlarına gitdiler. Ve kimi didi ki Ress kavminun zemânında geldi ki anların peygamberi Ḥanzâla bin Şafvân idi. Ba‘zılar didiler ki müddet-i ‘ömri Ḥazret-i Ḥâlid bin Sinân zemânına dek sürdi ki ol bir peygamber idi Ḥazret-i ‘İsâ ile Ḥazret-i Muḡammed mâ-beyninde geldi -şalâvâtu’llahi ‘aleyhim ecma‘în. Ḥâfız dir ki cemî‘-i ümem-i sâlîfe ‘anḡâyı darb-ı meşel eyler bir şeyde ki işitdiler; ammâ görünmez. Kibrît-i aḡmer de böyledür. Ve didiler ki ‘anḡâ anuḡcün didiler ki boynunda aḡ tavḡ varıdı. Ve ba‘zılar didi ki boynı uzun olduḡiçün ve didiler ki Fârisîce sî-murḡ didiler kemâl-i ‘azametinden, ḡûyâ ki otuz murḡdur.”¹⁷⁷

¹⁷⁷ Sûdî, Bostan Şerhi’nde “anḡâ” ile ilgili olarak aktardığı bilgide yukarıdakilere ek olarak şu ifadeler yer vermiştir: “Ḥazret-i Mûsâ’nun zamanında idi. Cenâb-ı Hak dört kanatlı, insan yüzlü, her türlü güzelliḡi hâvî bir çift kuş yaratmışdı. Bunların yavruları çoḡaldı. Mûsâ’nun vefâtından sonra Hicaz’a, Necid’e gitdiler. Oraların kuş ve çocuklarını kapdılar. Ḥâlid’ün duâsıyla münkarız oldular.” Sûdî-i Bosnavî, **Bostan Şerhi**, İstanbul, 1288, s.172.

Hâşıl-ı kelâm ‘anķânun aķvâl ve tefâşîlini bilmek isteyen Maķâmât-ı Harîrî’nün ellinci maķâmenün ki âķir-i maķâmatdur Muţarrizî şerhine nazar eylesün.” 9a/17-27.

batt : “Baţţ tânun teşdîdiyle ve tâ-yı vahdetle şu kuşlarından ‘Arabî’de kaza dirler ammâ bunun gibi yirlerde teşbîh tarîķıyla yataķ bardaķ ve kilinder murâddur.” 206a/24,25.

bâz : “Bâz bunda toĝandur.” 89a/4.

bâz-ı sefîd : “Bâz-ı sefîd aķ toĝâna dirler.” 185b/25.

çaylak ve kuzgun : “Çaylak ve kuzgun kanadı şayda ve kayda lââyık degül; ya’nî bunları şayd için şaķlayup ayaklarına kayd u bend urmazlar. Belki bu kerâmet ve bu eylik şeh-bâz u şâhine karîndür.” 240b/11,12.

çeng : “Çeng luĝatde kaynaķ; meşelâ arslan ve şâhin kaynaĝı gibi. Ammâ bunda avuĝ murâddur.” 60b/31.

“Çengden bunda avuĝ murâddur, aslında yırtıcı tuyûrun ve cânverlerin kaynaĝına dirler.” 143a/5,6.

“Çeng luĝatde yırtıcı hayvân cinsinün kaynaĝıdır ammâ bunun gibi yirlerde pençe murâddur.” 223a/8,9.

elhân-râ : “Elhân bunda güzel âvâz ma’nâsına laķnun cem’idür hüsn-i eşvât dimekdür bülbül envâ’-i perdelerden ötdiginden cem’ şıĝasını getürmişdür. Râ edât-ı mef’ûldür.” 14b/18,19.

havsala, teng-i havsala : “Havşala kuruşak, tuyûr cinsinde olur insânda isti’mâli mecâzdur vüs’at ma’nâsına.” 126a/30,31.

“Havşala lûgatde kuş kûrşagına dirler ki sâir hayvânatuñ mi‘desi yirine vâkı‘dür Türkî’de havşalasî tar dirler. Ya‘nî hîç nesneye mütehammil degül diyecek yirde bunda teng-i havşala kemâl-i mürüvvetsizlikden ‘ibâretdür.” 231b/15,16.

hezâr : Hezâr bülbül nev‘inden bir gökcek âvâzlu kuşdur.” 160a/3.

“Ba‘zılar hezâr bülbüldür didiler. Pes bunda ‘atf-ı tefsîri tarîkiyle vâkı‘dür. Ve ba‘zılar didi ki bülbülden gayrı hoş nağme bir kuşdur bülbülden irice; aşlında hezâr-âvâ ve hezâr-nevâdur şonra keşret-i isti‘mâlle âvâ ve nevâ terk olındı. Âvâ âvâz ma‘nâsınadur ve nevâ nağme. Bu kuşa hezâr-destân da dirler envâ‘-i nağamât eylediğiçün.” 219b/27-30.

hezâr-âvâ : “Hezâr-âvâ bülbüle dirler âvâ âvâz ma‘nâsınadur.” 256a/7.

huttâf : “Huttâf hâ-i mu‘cemenüñ zammıyla ve tâ-i mühmelenüñ teşdîdiyle kırlankıc kuşıdır.” 54a/23.

hüdhüd : “Hüdhüd alaca ibik didükleri kuşdur ki hâzret-i Süleymân Peyğamberüñ peyklerindendir.” 84a/24,25.

hümâ[y], hümâyûn : “Hümâ tayr-ı meşhûruñ ismidür.” 190b/22.

“Hümây bir mübârek kuşdur her kimseye ki gölgesi düşe yâ pâdşâh olur veyâ bir ulu devletlü. Hindistân’da ve Hıfâ ve Hoten’de deşt-i Kıpçak’da bulınur. Ammâ dirisi ele girmez, belki ol şahrâlarda lâşesini bulurlar. Şeker-reng olur şâfî beyâz olmaz; meşelâ sağsağan şeker-reng olsa hümây gibi olurdu. Ammâ ayakları olmaz. Şâm-ı şerîfde bir ‘Acem bâzârgânında birisini görmişem.” 54a/18-21.

“Hümây bir meşhûr tuyrdur her kimsenüñ ki üstine gölgesi düşse yâ pâdşâh olur veyâ bir ulu devletlü. Bu bir haşşadur bu tuyra maşşûş dahı niçe haşşaları vardur ki bu maşhall istîfâsı degül.” 164a/19-21.

“Hümây bir mübârek kuşdur Deşt-i Kıpçâk ve Hind câniblerinde olur. Her bâr ki peydâ olup görünse ol yirlerün âdemîsi segirdür gölgesine dâhil olmağa; zîrâ her kimün üstine ki gölgesi düşse ya pâdşâh olur veyâ ulu devletlü.” 243a/11-14.

“Hümâyûn luğatde mübârek dimekdür. Ammâ bunda hümâ didükleri tayrdur ki yümnile meşhûrdur şöyle ki bir kimseye sâyesi düşse yâ pâdşâh olur veyâ bir ‘azîm şâhib-devlet.” 214a/13-15.

minkâr : “Minkâr kuş burnı. Kalemün burnını, ya’nî ucını aña teşbîh iderler.” 38b/21.

“Minkâr kuş burnına dirler. Aşlında ism-i âletdür nağrdan ki ma’nâsı bir nesneyi bıçaqla veyâ gayrı âletle oymağdur.” 74a/6,7.

“Tûfiden nefesi murâd olunca minkârdan dehân murâd olur. Ammâ kalem murâd olunca teşbîh tarîkiyle kalemün ucu murâd olur. Ve şekerden iki şûretde bile bunlardan şâdır olan elfâz-ı dürer-bâr ve ma’ânî-i gevherdârdur.” 263b/28,29.

mürğ : “Mürğ muṭlakâ tayr ma’nâsınadur izâfetle taḥşîş kesb ider; meşelâ tavuğa mürğ-ı ḥânegî dirler.” 8b/17,18.

“Mürğden murâd bülbüldür.” 295a/2.

mürğ-i çemen : “Mürğ-i çemen lâmiyye, murâd bülbüldür.” 267b/28.

mürğ-i seher : “Mürğ-i seher dimekle ekser bülbülden kinâyet iderler.” 128a/22; 272a/19.

“Mürğ-i seherden murâd bülbüldür, gül qarînesiyle.” 159a/11,12.

mürğ-i subh : “Mürğ-i şubḥ izâfet-i lâmiyyedür; murâd bülbüldür egerçi seherlerde öten her mürge şâmildür.” 228b/14.

mürg-i şeb-hân : “Mürg-i şeb-h^vân izâfet-i beyâniyye. Şeb-h^vân vaşf-ı terkîbidür h^vânîdenden gice okıyıcı kuş ki murâd bûlbûldür.” 122a/19-21;

nâle-i şeb-gîr : “Nâle-i şeb-gîr gice ile olan nâle.” 247b/25.

“Acem gicelerle ocâklar içinde öten böcege şeb-gîr dirler.” 247b/der-kenâr.

safîr : “Şafîr kuş âvâzı ve şıklık, ammâ ekser toğan cinsinüñ âvâzında isti‘mâl iderler. Bunda bunlardan gayrı zî-rûhun âvâzına müste‘ârdur.” 36b/21,22.

safîr-i mürg : “Şafîr-i mürg kuş şıklığı.” 206a/23.

sâz-ı hoş-nevâ : Sâz-ı hoş-nevâdan murâd mürgün mizmâr-ı nâyıdur, ya‘nî nây gülûsıdur ki eşvât u nağamât-ı gûn-â-gûn andan şâdır olur.” 144b/14,15.

ser-pençe : “Ser-pençe ekser nâhunla şikâr eyleyen hayvânâtta müsta‘meldür arslan ve kaplan ve tuyûrdan toğan ve şâhin gibi ki bunların kaynağından ser-pençe ile ta‘bîr iderler.” 178a/26-28.

sincâb : “Sincâb kül; ya‘nî hâkister renginde bir hayvândur ki kürkine de sincâb dirler ki ‘Acem pâdşâhları kış vaktinde anı döşenüp örtünürlermiş. Du‘â-gûy bu kışsayı hamselerde ve ba‘zı kaşâîdde gördüğümünden sa‘âdetlü pâdşâhun harem-i hâşşına hıdmet eyleyenlerden istifsâr eyledüm ki: ‘pâdşâh hazretleri kışın semmur veyâ vaşak veyâ gayrı kürklerden nesne örtünüp döşenür mi?’ yok didiler.” 22a/12-15.

subh-hân : “Şubh-h^vân vaşf-ı terkîbidür Şabâh vaktinde okuyıcı, ya‘nî bûlbûl.” 260b/10.

şâhin : “Şâhin ‘Arabda ve ‘Acemde ve Rûmda müşterek ismdür toğan cinsinden bir nev’dür gayetle kuvvetlü ve yügrük kuşdur şöyle turnayı bî-pervâ alur. Diyâr-ı ‘Arabda Hama beglerinden birisiyle olurum ol hikâyet iderdi ki ‘Haleb’den Ma‘arre’ye gelürdüm.’ dir. ‘Bir yarar şâhinüm var idi ve bir kara kuş bir taşuñ üzerinde oturur ve bir pâre mestâne idüm toğancuma buyurdum ki şâhinüñ üsküfün al ve şu kuşa şal didüm üsküfün alup şalduğı gibi şöyle yapışdı kara kuşa, gûyâ ki kaz veyâ ördekdür.’ Du‘â-gûy eytdüm ki ‘varısa eceli gelmiş imiş.’ Beg de eytdi ‘cemî’ avladuğum tuyûruñ eceli gelmişdür.” 164a/22-27.

şeh-bâz : “Şeh-bâz çâker doğan.” 240b/10,11.

şeh-per : “Şeh-per şâh-perden muhaffefdür kuşuñ kanadında baş çeledür.” 164a/28.

“Şeh-per şâh-perden muhaffefdür kanat çelegi dimekdür.” 214a/16.

“Şeh-per şâh-perden muhaffefdür. Aşlında kanât çelegidür, ammâ bunda kanât murâddur.” 240b/9.

şikârî : “Şikârî avlanan hayvânât. Bunda kendi dili murâddur. Yâ harf-i nisbet. Şikâre menşûb dimekdür. Şayd avlayan tuyûra da şikârî dirler.” 287a/3,4.

tâvûs : “Tâvûs ma‘rûf kuşdur şeâmetle meşhûr.” 31a/4,5.

tezerv : “Tezerv tânuñ ve zâl-ı mu‘cemenüñ fethalarıyla ve râ ve vâvuñ sükûnıyla süglün kuşına dirler.” 202b/22,23.

tûtî : “Tûtînüñ gıdâsı şeker ü bâdâm olduğıün bunları tûtîyle cem‘ eyledi.” 35a/16.

“Tûtînüñ minķârında bir haşşa vardur her ne kadar ki şeker muhkem olsa tokunduğı gibi pâre pâre olur.” 162a/der-kenâr.

tûtînin şekeri şikest etmesi : Tûtî şekeri şikest eylemekden murâd ekl eylesidür.” 162a/14-16.

zâg : “Zâg karga.” 38b/22.

“Zâg karga vü kuzgun ve zeğan çaylak.” 214a/16.

zagan : “Zagan çaylağa dirler.” 190b/24.

4.3.2. Dört Ayaklı Hayvanlar ile İlgili Unsurlar

âhû : “Hâşıl-ı kelâm âhû iki kısımdır. Birine âhû-yı sefid ve birine âhû-yı müşkîn dirler, niteki Âşâfî ikisini bile bir beytde cem‘ eylemişdir [beyt]

چشم آهوست ولی آهوی مشکین خطا

چشم خوبان دکر در غمت آهوی سفید

Pes âhû-yı müşkîn Hıta ve Hoten ve Çin’de ve Hindistân’da olur ve ol memleketlerün âdemîsi bunları süri süri şaklarlar ki hem etiyle sebeblenürler ve hem miskiyle fâ’idelenürler. Rûm’uñ âhûleri yılda bir kerre boynuzların düşürdüğü gibi ol âhûler yılda bir kerre nâfelerin düşürürler. Hattâ zemânı geldükde zarflar peydâ idüp karnı altına bağlarlarmış zâyî‘ olmaya diyü. Pes müşkün huşûline sebep anı yazarlar ki ol âhûyı ya hayvân cinsi veyâ insân ürküdür ve harâret kesb ider veyâ biri biriyle oynamakdan harâret kesb ider ve bunun sebebi ile nâfesine birkaç kaçre kân düşer. Pes tekrârla nâfe toptolu olur ki vaqti geldükde düşürür. ‘Akıl-i Bagdâdî ‘Târîh’inde âhû-yı müşkün ba‘zı ahvâlini zıkr eylemiş, demiş ki ayaklarının incikleri incecükdür. Ve kaynağı arası genişdür siyâh reng olur. Ve ağzında hıznâr gibi iki dişi var taşra çıkup turur. Maşrıqda Tübüt vilâyetinde çok olur kaçan ki âhûda göbek bolursa bî-mâr gibi olur tâ nâfe kemâlin bulınca ve yılda bir kerre düşürür sürresinden tavukdan yumurda düşdüğü gibi. İntihâ-i kelâmü’l-‘Akıl, ammâ asl meşhûr olan budur ki nâfe geyik sürresinde bi-izni’llâhu te‘âlâ meme gibi belüre dahı içine kan ine ve yab yab büyüye, zemânı gelicek kopa ve düşe. Bu da ma’lûm ola ki âhûdan munfaşıl olduğda koğı virmezmiş, ba‘de ba‘zı mu‘âlecâtla terbiye iderler ki bûy virür. Ba‘zılar didiler

ki müşk her otı otlamağdan hâşıl olmaz, belki lâle ve sünbül otlamağdan olur. Niteki

Âşafî dimiş [beyt]

دردور لاله مستی آهوی چشم او

مشکین غزاله را بقدر نوشی آورد

[beyt]

در اوج و بوم او همه شاهین کندشکار

و آهوی دشت او همه سنبل کندچرا

3b/2-16.

at : “Atlardan murâd yedek atlarıdır; zîrâ cenîbet yedek atlarına dirler.” 227a/der-kenâr.

“Arabî atlara yük urmazlar. Belki hemân binmege maḥşûşdur.” 330a/14.

‘alef : “‘Alef ḥayvânlaraya yedürdükleri nesnelere dirler.” 301a/9.

cenîbet : “Cenîbet ekâbir öjinde çekilen yedege dirler.” 109b/21,22.

ebalak : “Eblak lûgatde alaca ma‘nâsınadır, ammâ bunun gibi yirlerde alaca at murâddur.” 289a/13,14.

gazâl : “Ġazâl âhû-beredür raşâ’ ma‘nâsına; ya‘nî geyik buzağısı. Şu‘arâ maḥbûbları ve maḥbûbeleri aḡa teşbîh iderler lutf-ı nazarda ve ḥüsn-i iltifâtta.” 16a/14,15.

gazâle : “Ġazâle bunda âhu bere ya‘nî geyik buzâğısı güneşe de gazâle dirler. Pes Ḥûrşîd zıkri anıçündür.” 209b/6,7.

gulgûn : “Gulgûn âl ve âçık tırı at.” 110a/1.

gûsâle : “Gûsâle kâf-ı ‘Acemînün zammı ve vâvun sükûniyle buzağı dimekdür.” 162b/19.

halvetî-i nâfe-güşây : “Halvetî-i nâfe-güşây izâfet-i beyâniyyedür nâfe-güşâlığı halvetîyeye isnâd anuñçündür ki ibtidâen nâfeyi bir halvetde açarlar ki hîç baca ve penceresi küşâd olmaya temâm kapanık ola zîrâ şiddet-i râyihası böyle yirde ma‘lûm olurmış.” 224a/26-28.

kumeyt : “Kızıl torı ata dirler. Yâlısı ve kıyruğı siyâh ola. Bâdeye de kumeyt dirler. Ammâ bunda at murâddur.”¹⁷⁸ 299b/9,10.

nâfe : “Nâfe misk göbeline dirler.” 3a/8.

“Nâfe misk göbeline dirler. Ol da gonce gibi düğüm şeklinde oldığıçün girih zıkr eylemişdür.” 51a/14,15.

semend : “Semend ekşer kıula atda müsta‘meldür.” 205a/18.

“Semend Tuñfe-i Hüsâmîde dimişdür [mışra‘] Atun bozı ħing ve kıulası semend. Kıula ata semend dimişdür. Ammâ Şıhañ feresde torı ata dimişdür.” 42a/6,7.

tevsen : “Tevsen güre ya‘nî vañşî olan ata ve sâir hayvâna dirler ammâ bunda muñlağ at murâddur.” 109b/27,28.

4.3.3. Böcekler ve Sürüngenler ile İlgili Unsurlar

ef‘â : “Ef‘â engerek yılanı.” 290a/26.

¹⁷⁸ “Kumeyt” yelesi ve kıyruğı siyahla kırmızı arasında, koyu kırmızı tabir edilen renkteki atın ismi olup bundan hareketle koyu kırmızı rengindeki bâdeyi de ifade eder. Bkz.: Mütercim Âsım Efendi, **a.g.e.**, s.464. “Kayurmaz seyl-i gam taşsun gerekse başdan aşsun / Kümeyt-i bâde-i gül-gün ile Yahyâ geçilmez mi” Şeyhülislâm Yahyâ, **a.g.e.**, g.408/5. “El süvâr oldu kümeyt-i hâmeye şimden girü / Sanma Bâki gibi şâhâ faris-i meydân gelür” Bâkî, **a.g.e.**, k.6/18.

meges : “Meges sipek ‘Arabca zübâb dirler zâluñ zammıyla.” 185a/17,18.

“Sipek tatlu ardınca gider huşûşâ ki şeker ola.” 185a/19.

miskîn meges : “Miskîn megesde îham var. Zîrâ meges misk rengindedür.” 281a/25,26.

mûr, mûrçe : “Mûr qarınca. Mûr-ı hattdan murâd teşbîh tarîkiyle tâze zuhûr eyleyen şakaldur.” 22a/30.

“Mûr ve mûrçe qarincadır.” 26a/18,19.

nîş : “Nîş ‘akrebün ve arınun ve gayr hayvânun şokduğı ‘uzva dirler.” 294b/10,11.

pervâne : Pervâne lafz-ı müsterekdür iki ma‘nâ beyrinde; biri kelebek ve biri yumuş oğlanı ki Rûm ilinde aña der oğlanı dirler.” 68a-b/31.

“Pervânenün şânı kendin şem‘ âteşine urup yakmağdur.” 68b/4,5.

V. ESERDE YER ALAN DİĞER UNSURLARIN DÖKÜMÜ

âdem-i bî-dâr : “Âdem-i bî-dâr izâfet-i beyâniyye uyanuk dimekdür; ‘adem-i gâfletten kinâyetdür.” 219a/11.

‘âfiyet-küş : “‘Âfiyet-küş vaşf-ı terkîbîdür. Küşîdenden kâf-ı ‘Arabînün zammıyla depelemek ma‘nâsına. ‘Âfiyet öldürici, ya‘nî ‘âfiyeti izâle edici. Hâşılı zühû ü takvâ ve perhîz-kârlığı fesh idici.” 287a/15-17.

agyâr : “Agyâr gayruñ cem‘idür. Ammâ ekser şu‘arâ rakîblerde isti‘mâl iderler.” 52b/19,20.

“Agyârdan murâd münkirlerdür.” 137a/12.

‘âkıl : “‘Âkıl olan kimse zeñârif-i dünyâyâ mañabbet idüp meyl eylemez. Zîrâ mütegayyir ü fânîdür. Hâşılı her nesne ki mañall-i zevâlde ola; zekîler ve zeyrekler aña rağbet eylemezler.” 153b/5,6.

‘akl-remîde : “‘Akl-remîde vaşf-ı terkîbîdür, ‘aklı ürkmiş ma‘nâsına; ya‘nî cünûn galebe eylemiş dimekdür.” 238a/2,3.

ashâb-ı devlet : “Aşhâb-ı devletün nazarı kimyâdur toprağa nazar eyleseler kibrît-i añmer ve iksîr-i ekber iderler.” 71b/18,19.

âyîn : “Âyîn üslûb ve kânûna dirler.” 93b/26.

“Âyîn resm ü ‘âdet ma‘nâsınadır.” 139b/18,19.

“Âyîn üslûb u kânûn ma‘nâsınadır, bunda mezheb murâddur.” 149a/16,17.

“Bunda âyîn tezyîn ma‘nâsınadır dimişler egerçi üslûb u tertîb ma‘nâsına olmağ da mümkindür.” 241a/12,13.

bahâr-ı ‘ömr : “Bahâr-ı ‘ömr beyâniyyedür, ya‘nî hayât.” 266b/24.

bend : “Bendden bunda murâd kûl olmaqdur.” 51a/8.

berîd : “Berîd ‘arabîde elçiye dirler. Ammâ şu‘arâ-yı ‘Acem peyk ma‘nâsında isti‘mâl ider.” 80a/5,6.

bî-endâm : “Bî-endâm yakışiksuz.” 35a/29.

bî-gâne : “Bî-gâne ya‘nî divâne lâ-ya‘kıl ma‘nâsına.” 240a/25.

bî-mâr : “Bî-mâr vaşf-ı terkîbidür aşlında ârende-i bîm idi kôrku getürici ma‘nâsına. Pes hasta olan ekşer ölmek kôrkusın getürdüğüün bî-mâr dirler.” 168b/14,15.

“Bî-mâr vaşf-ı terkîbidür ârîdenden bîm getürici dimekdür; ya‘nî kôrku getürici hastede ölmek kôrkusı olduğıün bî-mâr didiler.” 181a/5,6.

câdû : “Câdû sihr edici sehîhare ma‘nâsına.” 39a/20.

cân / revân : “Cân rûh-ı hayvânîde ve revân insânîde müsta‘meldür gâh olur ki cânı revân makâmında isti‘mâl iderler.” 22b/29,30.

cândâr : “Cândâr ve silâhdâr, ya‘nî beglerün ve pâdşâhların silâhdârı.” 291b/23,24.

cemâl-i suret ü ma‘nâ : “Cemâl-i şûret ü ma‘nâ. Ya‘nî zâhirün ve bâtınun cemâli ve câ‘izdür ki birer muzâf taqdîr olına. Ya‘nî ehl-i şûret ve ehl-i ma‘nâ.” 165b/10,11.

dâire : “Dâ’ireye dâ’ire didükleri mecâzendür. Zîrâ dâ’ir olan pergârdur, ya‘nî devr eyleyen âlet-i devrdür. Dâ’ire degüldür.” 330b/30,31.

dâm-ı tezvîr : “Dâm-ı tezvîrden murâdı riyâdur.” 16a/12,13.

“Murâdı H^vâce’nün fıskâ emr degüldür belki budur ki her ne ma‘şiyet ki dünyâda vardur riyâ andan beterdür.” 16a/14,15.

dâmen-gîr : “Dâmen-gîr vaşf-ı terkîbi girîdenden etek tutıcı dimekdür; ya‘nî gönül ta‘alluk idecek yir.” 156a/7.

dem-sâz : “Dem-sâz muvâfık muşâhib ma‘nâsına. Hem-âvâz diyen yaşıldı.”¹⁷⁹ 43b/17.

deryâger : “Deryâger bi-haşebü’l-lugat deryâcı dimekdür. Ammâ murâd ıstılâhda korşan didükleridür; ya‘nî denizlüh ehl-i vukûfı. Pes yüzgeç diyen kimse ma‘nâ-yı beyitden gafıl imiş.”¹⁸⁰ 45a/17-19.

destân : “Destân bunda mekr ü hîle ma‘nâsınadır.” 80b/8,9.

“Destân kışsa ve hikâyetdür. Bunda murâd âşkâredür.” 265a/31.

dest-efşân : “Dest-efşân vaşf-ı terkîbidür efşânîdenden el karşıcı ya‘nî avucı avuca kaçıcı.” 25a/17,18.

dest-keş : “Dest-keş mağlûb ve mağhûr ma‘nâsına isti‘mâl iderler.” 197a/29,30.

“Dest-keş vaşf-ı terkîbidür keşîdenden yedekçiye dirler, meşelâ körleri yeden kimseye dest-keş ve atları yeden kimseye cenîbet-keş dirler ‘Arabîde ka‘id dirler.” 227a/25-27.

devlet : “Devlet aşlında iki ma‘nâda müsta‘meldir biri harbde ya‘nî savaşda haşma gâlib olmak biri de mâl elden ele varmağa dirler ki zâtında mâl ü mülkiñ şânı oldur sonra ‘izzet ü ikbâl ma‘nâsında isti‘mâl eylediler bunda devlet-i ôstdan murâd devlet-

¹⁷⁹ Redd-i Sürûrî.

¹⁸⁰ Redd-i Şem‘î

i cânândur. Zâmîr-i gâib Allaha râci'dür diyen haţâ eyledi. Zîrâ zât-ı Bârî'ye devletlî ıtlakı tevķifîdir kıbel-i şer'den icâzete mevķufdur bu ise mesmû' degül." 29b/6-9.

devlet-i bî-dâr : "Devlet-i bî-dâr uyanık devlet. Ya'nî devlet-i gâlib ve baht-ı bî-dâr da dirler. Ya'nî tâlî'-i müsâid ma'nâsına." 81a/27,28.

"Devlet-i bî-dârdan murâd eyyâm-ı verddür ki serî'-üz-zevâldür ki gülistânun i'tibârı ve şafâsı ol eyyâmladur." 81a/29,30.

düşmen : "Düşmenden murâd rakıbdür." 73a/21.

efsûnger : "Efsûn bügi ve mekr ü hîleddür. Ger kâf-ı 'Acemînüñ fethiyle edât-ı fâ'ildür ci ma'nâsına kârdan muħaffef sitemkâr ve sitemger gibi. Pes efsûnger efsûncı; ya'nî bögici vü mekkâr u hîle-bâz ma'nâsınadur." 147a/25-27.

Efsûngerlikden sehħârlık murâddur; ya'nî sehħârlık nişânlarından bir 'alâmet gösterdi dimekdür." 245b/29,30.

ehl-i derd : "Ehl-i derdüñ nâle-i şeb-gîri müessir ü sûz-nâkdür." 57b/10,11.

ehl-i hikmet : "Ehl-i hikmet ki degme nesneden müte'essir olmazdı (...)." 175b/26.

ehl-i nazar iltifâtı : "Ehl-i nazar iltifâtıyla her ne murâd idinirseñ hâşıldur hemân bir ehl-i nazar iltifâtını hâşıl eylemekdedür nazar." 125a/2-4.

enbâne : "Enbâne ve enbân dağarcığa dirler." 28b/20.

endîşe : "Endîşe fikr bunda murâd cânân gamın yimekdür." 80b/20.

fakr : "Faqr fânın fethi ve zammıla lûgatddür. Faķır ş'ol kimseye dirler ki kuvvet-i yevmiyyeye mâlik ola. Miskîn hiç nesneye mâlik olmayana dirler." 29b/20,21.

fuzûl : “Fuzûl fânun zammıyla ıstılâh-ı ‘Acem’de mütekebbir ve hod-rây ve hod-pesend olan kimseye dirler. Hâşılı üzerine lâzım olmayan işlere qarışana dirler Türkî’de ol kimseye fuzûl dirler.” 201b/17-19.

gam-hâr : “Ġam-ġ^vâr vaşf-ı terkîbîdür ġam yiyici; ya’nî tedârik idüp qayırcı dimekdür.” 234a/13,14.

gamze : “Ġamze ‘Arabîde hâsuz göz ile işârete dirler, ammâ ‘Acem hâyla nâz u şîvede isti‘mâl iderler.” 25a/19.

gam-zede : “Ġam-zede ġam urmış ya’nî ġam çekmiş ma’nâsına.” 203a/21.

garîb : “Ġarîb kendi memleketinde olmayan kimesne.” 21b/26.

gedâ : “Gedâ bunda faġîr ve müflîs ma’nâsınadır. Dilenci ma’nâsına degüldür ba‘zılar zann eyledügi gibi.” 43a/20,21.

“Gedâlıktan bunda murâd herkesden taleb-i fazl u feyzdür, dilencilik degül ba‘zılar zann eyledügi gibi.” 163b/6,7.

gedâ-yı han-kâh : “Gedâ-yı ġân-kâhdan murâd pîr-i ġân-kâhdan feyz taġşîl eylemek içün ġân-kâhı bekleyen ‘âşıqlardur.” 132b/8,9.

girişme : “Girişme kâf-ı ‘Acemînün kesriyle nâz lafzına mürâdifdür ba‘zı rüstâyîlerün feth-i kâf-ı ‘Arabîyle okuduklarını fuşahâ vü zürefâ-yı ‘Acem qabul eylemedi.” 9b/10-11.

“Girişme. Ġorâsân ehlinün ba‘zısı kâf-ı ‘Arabînün fethiyle okurlar bâġî ve sâ’iri kâf-ı ‘Acemînün kesriyle.” 145a/3,4.

“Girişme gözle ve qaşla işârete dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde nâzdan ‘ibâretdür.” 228a/7; 255a/1.

“Girişme nâz u şîve ve göz ve kaşla işârete dirler.” 231a/15,16.

“Nâz ve şîve ma’nâsına.” 274b/26,27.

gönüle uyanlar, miskîn garîb : “Miskîn garîb gönli ardınca yolın yitürür; ya’nî gönli hevâsına tâbî’ olup hadd-i i’tidâlden tecâvüz ider. Hâşılı dîvâne vü şeydâ olur ki diline uyanlar böyle ola gelmişler.” 21b/28-30.

gulgule : “Gulgule âvâze dirler.” 231a/8.

“Gulgule lûgatde şuyun çokramasından ta’bîrdür. Şonra muṭlak şıyt u şadâ ma’nâsında isti’mâl eylediler.” 279a/3,4.

gûşe-nişîn : “Gûşe-nişînân cem’i gûşe-nişîndür ki vaşf-ı terkîbidür nişînidenden gûşede oturıcılar. Ya’nî halkdan münkaṭı’ ve münzevî olan dervîşler ki hâzret-i H^vâce anların biridür.” 132a/2,3.

güm-râh : “Güm-râh yol bitirici; ya’nî azgun ma’nâsına ki ‘Arabîde aṇa ḍâll dirler.” 33a/8,9.

“Güm-râh yol azmış ya’nî yolın yitirmiş kimseye dirler.” 194b/21.

gürbe-kebk kıssası : “Bu telmîhdür ş’ol meşhûr kıssaya ki gürbe-yi hîle-sâz bir gün gerdenine tesbîhler takup zühd ü takvâyâ başlar. Kebgün birisi bunun hâlini görüp miskîn-firîbinden bî-reyb olup yanına varır görür ki muḥkem zühd ü takvâyâ meşgûl olup hîç buṇa iltifât eylemez. Pes mekrinden gâfil olup varup sâir yoldaşlarına haber ider. Gelüp görürler fi-l-vâkı’ didügi gibi gürbe ‘âbid olmuş. Pes Hudâ’ya şükr ü ḥamd iderler ve gürbe-yi hîle-bâzla istînâs iderler. Gürbe ş’ol kadar şabr ider ki bu mazlûmlar yanında yatup yuvalanmağa başlar. Pes birisini bir eliyle ve birisini bir eliyle ve birisini ağzıyla kapar. Bâkîsi kaçup yoldaşlarına haber virirler ki ey ne zâhid evvel birimiz[i] şikâr iderdi şimdi üçümüzü bir uğırdan kapdı. Pes H^vâce cüvân-

1 hûş-hırâma bu telmîhi temsîl idüp buyurur. ‘Âbid-i hîle-bâz ü mekkârıñ yanına varma mebâdâ ki seni ğâfil ü mağrûr idüp şikâr eyleye.” 119b-120a/30,31,1-7.

hadîs : “Hâdîs haber ma‘nâsına, ya‘nî söz dimekdür.” 17a/7; 54b/5; 105a/30; 131b/7; 147a/3; 150b/29; 155a/29.

“Hâdîsden bunda murâd kışşadır.” 69a/26.

“Hâdîsden bunda murâd suhan-ı ‘ışkıdır.” 135b/26.

“Hâdîs bunda kelâm ma‘nâsınadır.” 160b/24.

“Hâdîsden murâd hikâyet ü kışşadır. Hâşılı söz u şav murâddur.” 180a/2.

hâksârân : “Hâksârân ş’ol kimselere dirler ki Mısr’uñ meczûbları gibi mezbelelikde yatur kalkar topraklular dimekdür; dîvânelerden kinâyetdür.” 139b/26,27.

hâne-perverdî : “Hâne-perverdî, perverden beslemekdür. Hâne-perverd dâl ile ve dâlsuz ş’ol kimseye dirler ki içerde büyüye ve taşra çıkup bî-gânelerle ihtilât eylememiş ola pâşâ-zâdeler ve beg-zâdeler ve sâ’ir erbâb-ı devlet evlâdı gibi Türkîde anası koynında yatur didükleri gibi sâye-perver de böyledür [beyt]

در عرق مسقین لباسی شد ز مهر کرم من

بود چون کل سایه پرور طاقت کرمانداشت

22a/2-6.

“Hâne-perver enzâr-ı bî-gâneye tâkât getüremez ki ‘arz-ı hümûmını istima‘ eyleyebile; hâne-perverd oldur ki bir evüñ cemâ‘atini besleye diyen ve bir nâzenîn ğarîbüñ bu kadar ğamına ne tâkât getürür diyen haţâ eylediler.”¹⁸¹ 22a/9,10.

harâc-ı Mısr : “Harâc-ı Mısr buyurduğı kıyâsen ve tahmîmendür, ya‘nî arâzî-i Mısr’dan harâc alınsa ne kadar mâl hâşıl olsa ol miqdâr mâl taleb eyler dimekdür. Ve-illâ arâzî-i Mısr ekşer ‘ulemânıñ ittifâkıyla şulhen feth-olmuşdur. Niteki Hâfîb-i

¹⁸¹ Redd-i Sürûrî ve Şem‘î.

Bağdâdî târîhinde muşarrahdur. Leys arâzî-i Mısr'dan bir miqdâr arz şatun aldı ve vakf eyledi. Ve ba'zı 'ulemâ rivâyet eylediler ki İmâm Şâfiî hazretlerinin Mısr'da vakfı vardır. Pes bu nakiller delâlet ider ki arâzî-i Mısr harâcî olmaya.” 139a/18-23.

haşmet : “Haşmet Şıhaş'da hânun kesriyle ismdür istihyâ ma'nâsına haşmet kesr-i hâ ile gâzabdur. Ammâ hânun fethiyle hîç birisi ta'arruz eylemedi. Ve Sürûrî haşmeti heybetle beyân eyledi. Ammâ ma'lûm degül ki nereden ahz eyledi ve hânun hareketine hîç ta'arruz eylemedi. Ammâ halk isti'mâlinde haşmet feth-i hâ ile 'azametdür.” 42b/4-6.

hayl, hayâl : “Bunda haylden murâd askerdür ve hayâlden pâdsâhdur merdümandan murâd bebeklerdür.” 240a/14,15.

hevâdâr : “Hevâdârân hevâdârın cem'idür zevi'l-uşulden olduğuçün elif ve nûnla cem' olmuşdur. Ve hevâdâr vaşf-ı terkîbîdür dârîdenden tutmak ma'nâsına. Ya'nî malik olmak mâldâr gibi şâhib-i mâl ma'nâsına. İmdî hevâdâr demek muhabbetdâr dimekdür. Ya'nî şâhib-i muhabbet. Pes fülân fülânın hevâdârıdır dirler. Ya'nî muhabbetin tutar muhibbi ve dostudur dimekdür.” 57a/21-24.

hikâyet-i dîvâne : “Hikâyet-i dîvâne budur ki Cemâleddîn Belhî ki şâhib-i maķamât-ı Fârisîdür. Enverî'ye dîvâne Hasan nâm bir meczûbla bir desti dûşâb-ı a'lâ irsâl ider ve eline bir mektûb virir ki bunu bile îşâl eyle diyü. Meczûb ise kemâl-i bî-pervâlığından yolda giderken sebûyı bir küçük taşta toķındırır kırar Enverî'ye destinün boğazıyla kulpını mektûbla iledür teslîm ider. Enverî mektûbı okıyup dîvânen bekmezi isteyicek kulpını virür. Enverî de nice oldu dûşâb dîvâne? dir. Dîvâne cevâb virir ki bir küçicik seng elimden aldı. Yâ bunu niye getürdin? dir. Haberî taşdîķ eylemek içün getürdüm, dir.” 106a/4-10.

hûş-bâş : “Hûş-bâş vaşf-ı terkîbîdür bâşidenden eyi hâlle geçinüp ğam u ğuşşa çekmeyene dirler.” 57b/23.

hûş-dil : “Hûş-dil gönlüne gam u guşsa getürmiyen kimseye dirler.” 57b/20,21.

hudây : “Hudây efendi ma‘nâsına olmak kudemâ şî‘rinde çokdur. Enverî [beyt]

خواجہ کل جهان انکہ خدایش کردست

جاودان بر همه اخرای جهان بادخدای

18a/17-20.

hurâfât : “Hurâfât hurâfenün cem‘idür hâ-i mu‘cemenün zammıyla. Ve hurâfe kabîle-i ‘Ozre’den bir şahşun ismidür ki anı cin taşarruf eyledi. Pes her nesneyi ki ol hâletde müşâhede iderdiyse bu cânibe haber virtirdi. Ve ‘Arab bunu idüp hadîs-i hurâfe dirlerdi. Ammâ Hâzret-i Muḥammed ‘Aleyhi’s-selâm Hurâfetü ḥaḳḳan dimişdür. Şonra ‘Arab teşbîh tarîkiyle gice söylenen efsânelere hurâfât didiler. Ammâ bunda bâzâr-ı hurâfâtдан murâd eski büski şatılan bâzârdur. Rûm’da bir bâzârı gibi meşelâ.” 326b-327a/31,1-4.

hurde : “Hürde lügatde uvağ deveke dirler ammâ bunun gibi yirlerde dahl u ʔa'n ma'nâsinadur.” 211b/24.

“Hurde bunda ʔaˈn u taˈyîb maˈnâsınadur.” 221b/30.

hurde-gîr : “Hurde-gîr dirler halkuñ burasına orasına dahl idene.” 47b/13,14.

huşk u ter : “Huşkden murâd ‘adûdur anı âteş yaçar ve terden murâd dostdur ki anuñ harâreti ‘ışk u maħabbeti eritir.” 227a/15,16.

hûşyâr : “Hûşyâr da mürekkebdür hûşla yârdan. Hûş uşdur, ya’nî ‘aql. Ve yâr yoldaş. Pes ma’nâ-yı terkîbî ‘aqlı yâr dimekdür uşlu ma’nâsına. Ammâ ekşer ayıkda isti’mâl iderler” 47b/22-24.

hünersiz hk. : “Her kim ki bî-hüner vâkı‘ olur ‘ayba nazar ider. Zîrâ kendinün kemâli ve hüneri yokdur ki ol hüner ü kemâl sebebiyle ehl-i hüner ü kemâli bile.” 201b/27-29.

ibrâm-ı rakîb : “İbrâm-ı rakîbden murâd muhâlif tekazâlarıdır.” 266a/22.

insâf-ı sitem : “İnsâf-ı sitem izâfetle intişâf ma’nâsınadır; ya’nî zâlimden eylediği zulm hayfın almak vâv-ı ‘âtîfe ile yazanlar ma’nâyı bilmedüklerinden fâsid yazdılar.” 21b/29,30.

‘işve : “‘İşvede ‘aynuñ fethi ve kesri câ’iz. Lâmi‘î Çelebi manzûmesinde buyurur. Mısrâ‘: ‘İşve gönül aldamağ cilve şalınmağdur. Ammâ ‘Acem ekşer nâz u şîvede isti’mâl ider.” 61a/4,5.

‘itâb : “‘İtâb kaçmağ ve azarlamak.” 168a/8.

kâfile : “Luğatda seferden dönmege dirler. Ammâ ıstılâhda ve isti’mâlde cemâ‘at misâfirine dirler gerekse gitmesün ve gerekse gitsün ve gerekse seferden dönsün. Ammâ ‘asker cemâ‘ati olmağ şartıyla.” 84b/14,15.

kalb, kalb-i süvârân : “Kâlbden bunda murâd kalb-i ‘askerdür ki ortasıdır. Hâşılı maşşûd alaydur.” 291b/22,23.

“Kâlb-i süvârân atlu bölüğünün ortası. ‘Asker sınıfının ortasına ki pâdşâhlar тұrur kalb dirler. Ve şâğ cânibine meymene ve şol cânibine meysere dirler.” 256b/30,31.

kemter : “Kem eksük ve kemterdeki ter tafdîl ma‘nâsını ifâde ider. Gâh olur ki kem ve kemter lafzını külliyyen terk ma‘âmında isti‘mâl iderler meşelâ kem-gû ve kem-cû hîç söyleme ve hîç isteme ma‘nâsına nişânlanıcağ yirdür.” 17a/9-11.

keş / giş : “Keş A‘câmdan ve ba‘z-ı luğatlerden mesmû‘ olan kâf-ı ‘Arabî’nün fethiledür ve ba‘z-ı luğat kâf-ı ‘Acemî’nün kesrile yazdı nâzlu ve şâdân u ferhân ma‘nâsına.” 243b/17,18.

kirâm : “Kirâm kerîmün cem‘idür iyiler ve civân-merdlar ma‘nâsına.” 186b/19,20.

kûşe-girân : “Kûşe-girân bir bucağ ihtiyâr iden ehl-i tevekkül ve kanâ‘at kimselerde müsta‘meldür.” 197b/25,26.

kûşe-nişîn : “Kûşe-nişîn vaşf-ı terkîbidür bucağda oturıcı ma‘nâsına. Ya‘nî ehl-i ‘uzlet.” 219a/27.

mahremân : “Maḥremân maḥremün cem‘idür. Ve maḥrem aşlında ḥarâm ma‘nâsına isimdür. Aralarında münâkeḥe ḥarâm olanlara maḥrem dirler. Ammâ bunun gibi yirlerde ehl-i râz muşâhiblerden kinâyetdür.” 141b/19-21.

mahzen : “Maḥzen ism-i mekândur; ya‘nî ḥazene-yahzunudan; ya‘nî nasara bâbından bir nesneyi gizleyecek yir. İmdî maḥzen-i zer altun şaklayıcağ yir dimekdir.” 179b/17,18.

Mansurân : “Maṣṣurândan murâd Maṣṣur ve anuñ mişâlidür; ya‘nî ulûhiyyet da‘vâsını idenler.” 140b-141a/31,1.

mekkâr, mekkâre : “Ḥîle-ger ma‘nâsına; ya‘nî ehl-i ḥîle dimekdir.” 162b/19.

“Mekkâr mübâlagayla ism-i fâ‘ildür, aldayıcı ma‘nâsına.” 234a/17,18.

melâlet : “Melâlet küsmege dirler lâ vefâe li melûlin bundandur küskün kimsenün vefâsı olmaz dimekdür zîrâ incinecek cemî iyilikleri ibtâl ider.” 235a/19,20.

melûl : “Melûl mübâlağayla ism-i fâ’ildür küsgün ve incingen ma’nâsına, niteki Hâzret-i İmâm ‘Âlî şadr-ı kelâmıda îrâd buyurmuş: ‘lâ vefâe li melûlin’ ya’nî küsgün ve incingen âdemün vefâsı olmaz; zîrâ yüz bin eyilik eyleseñ küsdüğü gibi hepsini zâyi eyler.” 167b/10-12.

mestûr : “Mestûrdan murâd ehl-i takvâdur. Ya’nî şâlih.” 61a/3.

meşgale : “Meşgale âdem âvâzına ve gavğa vü fitne vü âşûb ma’nâsına gelür.” 231a/4.

mey-kede ehli hk. : “(...) anlar aşhâb-ı feyz ü erbâb-ı hâldür ehl-i şavmaa ve halvet-nişînler mülâzım-ı riâyâ vü zerķ u esîr-i savmaa vü rîvdür.” 214a/24-26.

mihr-perver : “Mihr-perver vaşf-ı terkîbîdür perverîdenden iki ma’nâya. Birisi ol cânân mihri terbiye idici ki mihr kinâyetdür rûyından. Ve birisi mihr anı terbiye idici; ya’nî mihr anasıdur dimekdür. Ve câ’izdür ki mihr bunda maḥabbet ma’nâsına ola bu taḥdîrce mihr-perver maḥabbetlü ve şefḳatlü demek olur.” 154b/1-4.

mîr-i meclis : “Mîr-i meclis anlarda ol kimsedür ki meclise müte’allîķ olan umûr aḡa müfevvez ola.” 186b/26,27.

mu’ammer olanlar : “Mu’ammer olanlar çerḡün günden güne niķe dürlü ḡayr-i mükerrer ‘acâyib evzâ’ u eşkâlini görür.” 172b/17,18.

mu’âşiran : “Giceye maḡşûş muşâhib dimekdür.” 204b/24.

mug-beçe : “Muğ sâbıkan tafşîl olmuşdur. Beçe muṭlaḳâ yaveridür, bunda oğlancuḳ murâddur.” 13a/28,29.

mugbeçe-gân : “Muğbeçe-gân keşîş oğlancıkları.” 190a/27,28.

muhaddere : “Muḥaddere şo’l ḥâtûna dirler ki perdeden ṭaşra çıkup ḥalka görünmeye.”
234b/26.

mumyâ : “Mumyâ bir meşhûr devâdur ki urulmuş veyâ bir ‘uzvı şınmış kimseye içirürler Allah emriyle şifâ bulur birkaç kısmdur. Ammâ aḥseni beşerîdür ki insânı mumyâ iderler.” 290b/24,25.

mu’tekif : “Mu’tekif luḡatde eḥibbâ’sıdur ya’nî kendini bir yirde ḥabs eylemek ammâ bunda mülâzemet murâddur.” 193a/2.

mutrîbân-ı sabûh : “Muṭribân-ı şabûḥ izâfet-i lâmiyyedür, şabâḥ bâdesini içmege mensûb muṭrîbler; ya’nî seḥerde bâde-nûş olan sâzendeler ve gûyendelere.” 170a/8-10.

müflis : “Müflis ş’ol kimsedür ki akçe ve altun şâḥibi iken manḳır ḥarclıḡa muḥtâc ola.” 75b/30.

mürġ-i suhan-senc : “Mürġ-i suḡan-senc izâfet-i beyâniyyedür suḡan-senc vaşf-ı terkîbîdür sencîdenden söz ṭutıcı dimekdür; ya’nî mütekellim. Niteki mürġ-i ḳafiye-senc dirler naġme idici ma’nâsına.” 227a/17,18.

mürîd-i harâbât : “Mürîd-i ḥarâbâtdan murâd mülâzım-ı ḥarâbâtdur.” 174a/28.

mürüvvet : “Mürüvvet lûgatde erlige dirler, bî-mürüvvet erliksüz. Ammâ isti‘mâlde hasîs ve dûn ma‘nâsınadır.” 163a/28,29.

müstemend : “Müstemendlerden istimdâd idüp hayr-du‘âlaruñ almak gerek.” 237b/13,14.

nagz : “Nağz gökçek dimekdür eyi ma‘nâsına.” 243b/3.

nâ-mahrem : “Nâ-mahremden murâd raķîbdür.” 188b/13.

nâ-sezâyân : “Nâ-sezâyân elif ve nunla cem‘ olmış zevîl-uķulden oldığıçün. Nâ-sezâyâyâyla ve yâsız lûgatdûr lâyıķ olmayan kimseye dirler. Şâhidî Nâ-sâz oldur ki lâyıķ olmaya.” 39b/22,23.

nâz : “Nâz lûgatde faħr ma‘nâsınadır.” 23b/16.

nev-devlet, nev-devletân : “Nev-devletân cem‘-i nev-devletdûr yeni devletlûler dimekdür; ya‘nî aşlı ve nesli devletlû olmayup kendi devlete irişen kimselere ıtlâķ iderler.” 131b/27,28.

“Nev-devlet yeni devlete irişen kimseye dirler.” 232b/15.

“**ömr** : “Ömr pâyende ve bâķî degüldür tûz giçer.” 264b/15,16.

pâs-bân : “Pâs-bân mürekkebdür pâsla bândan. Pâs pâsîdenden müştakķdur korımaķ ma‘nâsına. Ve bân edât-ı fâ‘ildür ci ma‘nâsına ma‘nâ-yı terkîbî korıcı dimekdür hâfız ma‘nâsına.” 47b/20-22.

pîrehen çâķ : “Pîrehen çâķ gömlegi yırtıķ.” 48b/5.

reh-ber : “Reh-ber vaşf-ı terkîbidür berîdenden iletmek ma‘nâsına. Ya‘nî kılavuz ki ‘Arabca delîl dirler.” 206b/11,12.

rehî : “Rehî ekşer kıl ya‘nî ‘abd ma‘nâsında isti‘mâl iderler, ammâ aşlında yumuş oğlanına dirler ya‘nî yanaşma der oğlanına.” 170a/19,20.

reh-rev : “Reh-revden murâd sâlikdür.” 38b/18.

resûl : “Resûl peygambere ve elçiye ve kâdı mahzarına dirler. Bunda murâd haber vericidir her kim olursa olsun.” 300a/27,28.

rümûz : “Rümûz remzün cem‘idür. Ve remz aşlında kâşla ve dudagla işârete dirler. Ammâ bunda rümûzdan esrâr murâddur.” 68b/26-28.

şadâ : “Şadâ yankuya dirler. Ya‘nî bir tağda veyâ bir kubbeye nidâ eyleseñ ardınca şadâ peydâ olur.” 108a/4,5.

“Şadâ tağların ve hâmmâmların kubbelerin yankısına dirler.” 129b/7.

şan‘at-ger : “Şan‘at-ger ehl-i şan‘at dimekdür ya‘nî şanâyi‘-i şî‘riyyede mâhir ü kâmindür.” 173b/2,3.

sâyebân : “Sâyebân gölgelikdür zîrâ sâye gölgedür ve bân edât-ı fâ‘ildür ci ma‘nâsına derbân ve bağbân gibi kapucı ve bağcı dimekdür.” 241a/2,3.

seferî : “Bir yirde muķîm olmayana seferî dirler.” 223a/4.

seher-hîz : “Seher-hîz vaşf-ı terkîbidür hîzîdenden şabâh erken yatağından kılkan kimseye dirler. Haşılı müteheccide dirler.” 215b/22,23.

ser-firâz : “Ser-firâz başı yüce ‘âlî-cenâb ve bülend-mertebe olan ekâbirden kinâyetdûr.” 68b/15.

ser-gerdân : “Ser-gerdân. Gerdân şıfat-ı müşebbehedûr; yuvalanğan ve dönegen ma’nâsına sere şıfat olsa veyâ gûya yuvalanğan ma’nâsınadur. Ammâ gerdûna veyâ kadehe şıfat olsa dönegen ma’nâsınadur [beyt]

کاسه سر شد قدح از کردش دوران مرا

دارد این دیر خراب اباد سر کردان مرا

Ser-gerdân lûgatda başı dönegen ma’nâsınadur. Ammâ ıstılâhda hayrân ma’nâsınadur. Ve çevgân karînesiyle yuvalanmak ma’nâsını îhâm ider gûya şıfat olduğı vaqt gibi.” 12a/14-18.

“Ser-gerdân ya’nî serâsime ve hayrândur.” 217b/12.

ser-geşte : “Ser-geşte lûgatde başı çigzinmiş dimekdûr, ammâ isti’mâlde mütehayyir ma’nâsınadur.” 175b/9.

ser-girânî : “Ser-girânî baş ağırlığı ya’nî ağır başlı olmak.” 195b/23.

“Ağır başlı olanlar degme kimseye iltifât eylemezler.” 195b/26,27.

ser-keş : “Ser-keş vaşf-ı terkîbîdür keşîdenden baş çekici ma’nâsına. Ya’nî kimseye ser-fürû eylemez ekşer mu’ânid ma’nâsında isti’mâl iderler.” 55a/27,28.

“Ser-keş bunda çâmuş ma’nâsınadur.” 205a/19.

serzeniş : “Serzeniş başa kaķmakdûr ‘Arabîce tevbîh dirler.” 147a/1,2.

siyâhkârân : “Siyâhkârân, günâhkârân ma’nâsınadur bi-hasebü’l-lûgat karacılar dimekdûr; ya’nî defter-i a’mâllerini günâhla karalayıcılar ma’nâsına.” 139b/1,2.

suhan-çîn : “Söz divşirici dimekdûr murâd gammâzdur.” 99b/25

“Suhan-çîn vaşf-ı terkîbîdür gammâz ma‘nâsına.” 277a/4.

sûret-ger-i Çîn : “Şûret-ger-i Çîn naqqâş Çîn dimekdür.” 222b/1.

sürûd : “Sürûd ırdur.” 28b/25.

şeb-revân : “Şeb-revân vaşf-ı terkîbîdür revîdenden gice yürüyici ekseriyâ uğrıda isti‘mâl iderler.” 194b/15,16.

“(…) şeb-revdür ya‘nî ‘ayyâr-ı pür-fenn u bisyâr-ı dânişdür.” 194b/17,18.

şeh-süvâr : “Şeh-süvâr luğatde atlu pâdşâh dimekdür. Ammâ ıstılâhda atluluğu yaraşık ve yakışık ma‘nâsınadır.” 289a/14,15.

şevk, iştîyâk : “Şevk ve iştîyâk nefesin bir nesneye çekilmesine dirler, ya‘nî ziyâde mâil olmasına.” 85a/3,4.

şîve : “Şîve luğatde eyü iş işlemege ve kendini güzel göstermege dirler.” 57b/22.

“Şîve mahbûbların nâzı ve şîrîn hareketi.” 152b/17.

“Şîve bunda şan‘at dimekdür.” 183b/10.

şu‘arâ : “Ma‘lûm ola ki şu‘arânın de'bindendür şûfîlere ve zâhidlere envâ‘-ı ta‘rîzâtla ta‘rîz eylemek. Zîrâ şu‘arânın ekseri ‘ayyâş ve rind-i bâde-perest olur anlar ise bunlara dahl ü ta‘rîz eylemeden hâlî degüllerdür.” 116a/10-12.

“Ġarîb hâldür ki şu‘arâ-yı mütekkaddimîn ve müteahhîrîn bu gûne şikâyetler idegelmişler. Pes bilmezem ki ‘âlemün hâlî ne zemânda muntazam olmuş imiş, yoğsa ‘âlemün bî-ser ü sâ mânluğı ve nâ-sâz-kârluğı cem‘ evkâtta hemân şu‘arâya nisbet mi olurmuş.” 220a/6-8.

şûh : “Şûh bunda ısıcağ kanlu matbû‘ ma‘nâsınadır.” 15a/16.

“Şûh bunun gibi yirlerde haşarı ve ısıcağ kanlu dimekdir; ya’nî maṭbû’ ve mevzûn hareketlû ma’nâsına.” 104b/4,5.

“Şûhun niçe ma’nâsı var. Ammâ bunda mevzûn u maṭbû’ ve bî-şerm ü bî-hayâ ma’nâlarına olmak kâbildür.” 173a/26,27.

tâb : “Tâb bunda harâret ma’nâsınadır ve sünbüle nisbet pîç ma’nâsınadır; ya’nî gayret ü reşk ü hâsed ma’nâsına olmağa mütehammildür.” 168a/6,7.

tâli : “Tâli’den murâd baht ve devlettür.” 69a/12,13.

tâlih : “Tâlih zıdd-ı şâlihdür; ya’nî fâsık.” 163b/19.

tarrâr : “Tarrâr lûgatde yan kesiciye dirler zülfe tarrâr didügi kesilüp kırılduğıçündür.” 233b/24,25.

tecemmül : “Tecemmül cim-i ‘Arabîle bunda şabr u dil ü hûşdan kinâyetdür aşlında tefe’ül bâbından maşdardur kişiyi güzellendiren nesne ammâ bunun gibi yirlerde esbâb u eşkâl murâddur.” 225a/8-10.

“Tecemmül cimle tefe’ül bâbından maşdardur güzellenmek ma’nâsına ammâ ekşer esbâb u eşkalde isti’mâl olunur huşûsâ sefer ağırlığında.” 235b/21,22.

teng-dest : “Teng-dest fakîr dimekdir eli yufka ma’nâsına.” 157b/23.

“Teng-dest vaşf-ı terkîbî aksamındandır eli yufka ma’nâsına müflisden ‘ibâretdür.” 239a/20.

tüvân-ger : “Tüvân-ger kudret ve kuvvet şâhibi ma’nâsınadır. Ammâ bunda ganî ve mâldâr maṣṣûddur.” 42b-43a/31,1.

uftâd : “Uftâd bunda cidâl ü nizâ’ eyledi dimekdir.” 227a/6.

“Uftâde bunda vuķu‘ ma‘nâsınadır.” 39a/16,17.

“Uftâd fi‘l-i mâzîdür sâbıķan beyân olınan gibi suķûṭ ma‘nâsınadır, bunda zarfiyyet ifâde ider.” 3a/26-27.

“Uftâd fi‘l-i mâzîdür ‘Arabîde vaķ‘a gibi. İki ma‘nâda müsta‘meldür. Biri düşmek suķûṭ ma‘nâsına. Biri de bir şey’ün keynûnetinden ‘ibâretdür. Türkîde de müsta‘meldür; meşelâ böyle vâķi‘ oldı dirler.” 2b/27-29.

‘ulemâ ve meşâyiḥ : “Bu beyt ta‘rîzdür ş‘ol ‘ulemâ ve meşâyiḥe ki ‘ilmile ‘ameli terk idüp ekâbir ü ehl-i dünyâ kapılarına mülâzemet eylerler.” 163b/4,5.

vâsık : “Vâsık ism-i fâ‘ildür mu‘temid ma‘nâsına, ya‘nî Allâh’uñ luṭf u iḥsânına mu‘temid ol” 211a/20,21.

yek-rengân : “Yek-rengân yek-rengün cem‘idür zâhiri bâtınına uyan kimseye, ya‘nî mürâî olmayana dirler.” 35b/1,2.

zâhir-perest : “Zâhir-perest ehl-i zâhire dirler.” 34b/2,3.

zebân-âver : “Zebân-âver vaşf-ı terkîbîdür. Luğatde dil getürici dimekdür. Ammâ ıştılâḥda fuşâḥâ ve büleḡa ve şu‘arâda müta‘meldür. Yâ ḡarf-i maşdar. Şem‘a nisbet zebân-âverlik ziyâde yerindedür. Zîrâ teşbîḥ tarîķiyle şem‘de yanan âteşe zebân dirler. Pes şem‘ zebân-âver olur.” 288b/19-22.

SONUÇ

Edebî geleneğin ve bunun sağlayıcısı olan sosyal hayatın kilit noktası durumundaki unsurlara iz düşümü oluşturarak perspektif kazandırmanın hedef noktası olduğu bu çalışmada, yapılan kavramsal dökümle, 16. Yüzyıl Osmanlı aydını ekseninden, eski eserleri algılamada, dönem insanı düşüncüsüyle paralellik kurulması ve sağlam bir zemin oluşturulması yönünde yeni bir adım daha atılmıştır.

Sûdî'nin eser bütününde aktardığı bilgiler içerisinde, unsurların bilinirliği noktasında üzerinde görüş birliği olunması nedeniyle dipnotlarda irdelenmeyen yahut açılım getirilmesi uygun görülerek ispatına gidilenlerden hareketle, orijinaliteyi haiz olup başvuru kaynağı eserlerde tesadüf edilemeyen minimal orandaki unsurların - Sûdî'nin bu çalışmada yürütülen metodoloji sonucu bu formdaki değerlendirmelerinde yanlışın görülmemesinden ötürü- anlamsal değerlerinin doğruluğuna dair oluşan edinimi haklı çıkaran bir izlenim vermektedir. Söz konusu unsurlar bu algılama dahilinde edebî gelenek içerisindeki yerini almıştır.

Eser genelinde sadece Hâfız'a odaklı bir tavırla İran merkezli değil; irdelenen âdet, tâbir, kavramsal izah vb. hususlarda fonksiyonel bir yaklaşımla Türk ve Arap yaşantısına da temas ederek toplumsal etkileşimi ortaya koyan Sûdî'nin -bilinenlerin tekrarlandığı temaslarda bulunmakla beraber- bu aktarımlarından bazıları, günümüz eserlerinde yer almayıp incelenen beyitlerde de netlik arz etmeyen doneler içermektedir. Yapılan döküm sonucu ortaya konan bu bilgilerin; seyahatname, kronik, tevarih, lugat ve sosyolojik yapıdaki çağdaş eserler kullanılarak desteklenmesi yoluna gidilmiş ve bunlar farklı noktalarıyla ortaya konmuştur. Eski eserlerle ŞDH arasındaki bağıntıdan istifade edilmesi tavrı, ilgili unsurların şiirdeki kullanımının doğru şekilde anlaşılması hususuna ışık tutar niteliktedir.

Sûdî, Hâfız'daki sevgili tipini ele aldığı yorumlamalarında Allah'a kadar uzanan geniş bir açıyla birbirinden farklı değerlendirmelerde bulunmakla beraber; hatırı sayılır orandaki imajda sevgili olarak memduhlarına işaret eder.

Hâfız'ın şiirdeki duruş çeşitliliğine paralel olarak Sûdî, realist bir bakış eksenine ona yaklaşım getirerek diğer şarihlerden ayrılmış ve Hâfız'ın tek tip bir algılama içerisine hapsedilmesine dayalı kabullere tepki görünümü arz eden bir tutumla eseri tam bir tutarlılık içerisinde ele almıştır. Sadece öncesi şarihlere sert ve alaycı bir üslûp dahilinde yüklenmekle kalmamış, eş güdümlü olarak kendi tespitlerine referans sunma yoluna giderek kendisine getirilebilecek tenkitlere savunma mekanizması çağrışımı uyandıran bir metodoloji izlemiştir ki tüm bu hususlar onun şarih tipolojisinin ayırıcı özelliğidir.

Sûdî, Hâfız'ı bugün de tartışılan bir şahsiyet kılan ve dinî açıdan “tehlikeli” addedilen bazı imajlarını yorumlamada sergilediği tutumlarda şâiri töhmetten kurtaracak manevralar sergilemiştir.

Sadece kendi zamanına değil; gerek Hâfız'ın yaşadığı gerekse önceki devirlere ait tarihi hâdiseleri de yeri geldikçe aktaran Sûdî'nin; bu tarz değerlendirmelerinde zaman zaman yanılırlara düşüp, kronolojik hatalar yaparak, kişi yahut olguları birbirine karıştırdığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alıklıç, Dündar: **İmparatorluk Seremonisi**, İstanbul, Tarih Düşünce Kitapları Yay., 2004.
- Ambros, Edith: **Candid penstrokes : The lyrics of Me‘âlî, an Ottoman poet of the 16th century**, Berlin 1982.
- Arseven, Celâl Esad: **Eski İstanbul: Âbidât ve Mebânîsi**, Haz. Dilek Yelkenci, İstanbul, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yay., 1989.
- Arslan, Hacer: **Sûdî’nin Şerh-i Divân-ı Hâfız’ının II. Cildinde Klâsik Türk Edebiyatı ile İlgili Unsurlar**, Kırıkkale, Gazi Üniv., SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], 2004.
- Atâî, Nev‘îzâde: **Hadâîkü’l-hakâyık fî Tekmiletî’ş-Şakâyık [Şakaik-i Nu‘maniyye ve zeyilleri]**, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, Çağrı Yay., 1989.
- Avnî: **Fatih Divanı ve Şerhi**, Haz. Muhammed Nur Doğan, İstanbul, Erguvan Yay., 2004.
- Aybet, Gülgün Üçel: **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları [1530-1699]**, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- Aycan, İrfan: “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, **DİA**, İstanbul, C.XIV, 1996, s.427,428.
- Bâkî: **Bâkî Dîvânı**, Haz. Sabahattin Küçük, Ankara, TTK Yay., 1994.
- Busbecq, Oqier Ghislain de: **Türk Mektupları**, Haz. Recep Kibar, İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2002.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1988.
- Devletşah: **Devletşah Tezkiresi**, Terc. Necati Lugal, İstanbul, Tercüman Yay.
- Dihhudâ, Ali Ekber: **Lugât-nâme**, Tahran.
- Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki: **Atabetü’l-Hakayık**, Haz. Reşid Rahmeti Arat, TTK Yay., Ankara 1992.
- Emrî: **Emrî Divanı**, Haz. M.A.Yekta Saraç, İstanbul, Eren Yay., 2002.
- Erünsal, İsmail E.: **The Life And Works Of Tâcî-zâde Ca‘fer Çelebi, With A Critical Edition Of His Dîvân**, İÜEF Yay., İstanbul 1983.
- Esin, Emel: **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Firûzâbâdî: **Okyânûsü'l-basît fî Tercemeti'l-Kâmûsü'l-Muhît**, Terc. Mütercim Âsım, [İstanbul, Cemal Efendi Matbaası], 1304.

Fuzûlî: **Leylâ ve Mecnûn**, Haz. Muhammed Nur Doğan, İstanbul, Çantay Kitabevi, 1996.

_____ : **Türkçe Divan**, Haz. Kenan Akyüz v.d., Ankara, TTK Yay., 1958.

Galland, Antoine: **İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)**, Haz. Nahid Sırrı Örik, 2c., TTK Yay., 1998.

Gelibolulu Mustafa 'Âlî: **Mevâ'idü'n-Nefa'is fî Kavâ'idi'l-Mecâlis** [Tıpkıbasım], Neşr. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, İÜEF Yay., İstanbul 1956.

Hacıeminoğlu, Necmettin: **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul, MEB Yay., 1992.

Harman, Ömer Faruk: "Âsaf b. Berahyâ," **DİA**, İstanbul, C.III, 1991, s.455.

Hayâlî: **Hayâlî Bey Dîvânı**, Haz. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, İÜEF Yay., 1945.

Hıdır, Özcan: **Yahudi Kültürü ve Hadisler**, İstanbul, İnsan Yay., 2006.

Hoca, Nazif M.: **Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi'nin Metni**, İstanbul, İÜEF Yay. Şarkiyat Enstitüsü, 1980.

İbn-i Sînâ: **El-Kânûn Fi't-Tıbb**, Çev. Esin Kâhya, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1995.

İpekten, Halûk: **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, İstanbul, MEB Yay., 1996.

_____, v.d.: **Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.

İsmail Hakkı Bursevî: **Rûhü'l-Mesnevî**, Haz. İsmail Güleç, İstanbul, İnsan Yay., 2004.

Karaçam, İsmail: **Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mutevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul, MÜİFV Yay., 1996.

Karamanlı Nizâmî: **Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı**, Haz. Haluk İpekten, Ankara, AÜEF, 1974.

Karatay, Fehmi Edhem: **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu**, 2c., İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, 1961.

Kaya, Bayram Ali: **The Dîvân Of 'Azmi-zâde Halefî : Introduction and Critical Edition of his Dîvân**, Harvard Üni. Yakınoğlu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2003.

Kaya, Mahmut: **İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi**, İstanbul, Ekin Yay., 1983.

_____: "Aristo", **DİA**, İstanbul, s.375-378.

Kaya, Bayram Ali: **The Dîvân Of 'Azmi-zâde Halefî : Introduction and Critical Edition of his Dîvân**, Harvard Üni. Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2003.

Kefeli Hüseyin: **Râznâme**, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi, Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2004.

Kılıç, Filiz: **Meşâ'irü's-şu'arâ [İnceleme-Tenkitli Metin]**, 2c., GÜSBE, Ankara 1994 [yayımlanmamış doktora tezi].

Kutlar, Fatma S.: Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme, **Ankara, Öncü Kitap, 2005.**

_____, "Değerli Taşlar-I : Fîrûze," **Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları**, No: 9-10, 2003, s. 57-70.

Latîfî: **Evsâf-ı İstanbul**, Terc. Nermin Suner, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., 1977.

Levend, Agâh Sırrı: **Divan Edebiyatı [Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar]**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1984.

Mahmud Paşa: **Adnî Divanı**, Haz. Bilâl Yücel, Ankara 2002.

Mehmed b. Mehmed Edirnevî: **Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr**, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1276.

Mehmed Tâhir: **Osmanlı Müellifleri**, 3c., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334/1925.

Meninski, Franciscus a Mesgnien: **Lexicon Turcico-Arabico-Persicum**, İstanbul, Simurg Yay., 2000.

Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî: **Mesnevi**, Terc. ve Şerh. Tâhir-ul-Mevlevî, İstanbul, 1963.

Morkoç, Yasemin (Ertek): **Sûdî-i Bosnavî'nin Şerh-i Dûvân-ı Hâfız'ı**, İzmir, Ege Üniv., SBE, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], 1994.

Mütercim Âsım Efendi: **Burhân-ı Katı**, Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, Ankara, TDK Yay., 2000.

Nâ'îlî: **Nâ'îl-i Kadîm Divânı**, Haz. Haluk İpekten, İstanbul, MEB., 1970.

Na'îmâ, Mustafa: **Târih-i Na'îmâ [Ravzatü'l-Hüseyn fî Hûlasat-i Ahbari'l-Hafikeyn]**, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1283.

Necatî Beg: **Necatî Beg Divanı**, Haz. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, MEB Yay., 1963.

Nesîmî: **Nesîmî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, Haz. Hüseyin Ayan, Ankara, TTK Yay., 2002.

Nev'î: **Divan**, Haz. Mertol Tulum, Ali Tanyeri, İstanbul, İÜEF Yay., 1977.

Nişancı Mehmed Paşa: **Târih-i Nişancı Mehmed Paşa**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1862.

Ocak, Ahmet Yaşar: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XV-XVII)**, Ankara, TTK Yay., 1999.

Okçu, Naci: **Şeyh Galib**, C.II, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1993.

Olgun, Tâhir : **Müslümanlıkta İbâdet Tarihi**, İstanbul, Işık Basımevi, 1946.

Olivier, **Türkiye Seyahatnamesi : 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul**, Terc. Oğuz Gökmen, Ankara, 1977.

Onay, Ahmet Talât: **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar**, Haz. Cemâl Kurnaz, İstanbul, MEB Yay., 1996.

Oruç b. Âdil: **Tevârih-i Âl-i Osman**, Hanofer, 1343 [1925].

Özkan, Mustafa: **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2000.

Öztürk, Mürsel: **Farsça Dilbilgisi**, Ankara, Murat Kitabevi Yay., 2001.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB Yay., 1993.

Redhouse, J.W.: **A Turkish and English Lexicon**, İstanbul, Çağrı Yay., 2001.

Riyâhî, Muhammed Emîn: **Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı**, Terc. Mehmet Kanar, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.

Sadi: **Bostan**, Çev. Hikmet İlaydın, İstanbul, MEB Yay., 1988.

Salâhî, Mehmed: **Kâmûs-ı Osmânî**, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1313 [1895].

Saraç, M.A. Yekta: **Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, İstanbul, Bilimevi Yay., 2001.

Sehâbî: **Sehâbî Dîvânı ve Konu İndeksi**, Haz. Cemal Bayak, İstanbul, İÜSBE [yayımlanmamış doktora tezi] 1998.

Sena, Cemal: **Büyük Filozoflar Ansiklopedisi**, İstanbul, Nebioğlu Yay., 1957, C.I, s.573-575.

- Seyyid Ahmed Hayâtî: **Tuhfe Şerhi**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1266.
- Seydî Ali Re'is: **Mirâtü'l-Memâlik**, Neşr. Ahmed Cevdet, Dersa'âdet, İkdâm Matbaası, 1313.
- Schweigger, Salomon: **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, Çev. S. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.
- Selânikî Mustafa Efendi: **Tarih-i Selânikî**, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara, TTK Basımevi, 1999.
- Seyyid Ahmed Hayâtî: **Tuhfe Şerhi : Hayâtî**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1271.
- Steingass: **Persian-English Dictionary**, Lebanon, 1998.
- Sûdî-i Bosnavî: **Şerh-i Bostan**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1288 [1871].
- _____, **Şerh-i Gülistân**, İstanbul, 1249.
- Sun'î: **Gelibolulu Sun'î Divânı ve Tahlili**, Haz. H. İbrahim Yakar, [yayımlanmamış doktora tezi] İstanbul, 2002.
- Şentürk, Ahmet Atillâ: **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1996.
- _____, **Yahyâ Beğ'in Şehzâde Mustafa Mersiyesi yahut Kanunî Hicviyesi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998.
- Şeyh Gâlib: **Hüsn ü Aşk**, Haz. Muhammet Nur Doğan, İstanbul, Ötüken Yay., 2002.
- Şeyhülislâm Yahyâ: **Şeyhülislâm Yahyâ Divânı**, Haz. Hasan Kavruk, MEB, Ankara 2001.
- Şimşek, Adnan: **Sûdû'nin Şerh-i Divân-ı Hâfız'ının I. Cildinde Klâsik Türk Edebiyatı ile İlgili Unsurlar**, Kırıkkale, Gazi Üniv., SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], 2004.
- Şirazî: **Hafız Divanı**, Çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, MEB Yay., 1992.
- Şu'ûrî, Hasan: **Ferheng-i Şu'ûrî**, [İstanbul] 1155.
- Şükün, Ziya: **Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar Ferhengi Ziya**, İstanbul, MEB Yay., 1996.
- Tanyeri, M. Ali: **Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler**, Ankara, Akçağ Yay., 1999.
- Tarlan, Ali Nihad: **Şeyhî Divanı'nı Tetkik**, İÜEF Yay., İstanbul, 1964.
- Taş, Hakan: **Vahyî Divanı ve İncelenmesi**, İÜSBE, İstanbul 2004 [Yayımlanmamış doktora tezi].

Tietze, Andreas: **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, İstanbul, Simurg Yay., 2002.

_____, **Mustafa ‘Âlî’s Description of Cairo of 1599**, Wien 1975.

Tournefort, Joseph de: **Tournefort Seyahatnamesi**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Kitap Yay., 2005.

Tökel, Dursun Ali: **Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi**, Ankara, Akçağ Yay., 2000.

Tümer, Günay: “Âzer”, **DİA**, s.316,317.

Uludağ, Süleyman: **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Marifet Yay., 1999.

Urdemalas [Pedro]: **Pedro’nun Zorunlu İstanbul Seyahati**, Çev. Fuad Carım, İstanbul, Güncel Yay., 2002.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, TTK Yay., 1984.

_____, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 1988.

_____, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları**, 2c., TTK Yay., 1988.

Üçel, Aybet: **Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları [1530-1699]**, İstanbul, İletişim, 2003.

Üsküblü İshak Çelebi: **Dîvân**, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, İstanbul 1990.

Vehbî-i Konevî, Mevlânâ Seyyid Mehmed, **Şerh-i Dîvân-ı Hâfız, (hâmişinde Şerh-i Sûdî)**, 2c., İstanbul, Matbaa-i Amire, 1288 [1871].

Yahyâ Bey: **Yahyâ Bey: Dîvan**, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul, İÜEF Yay., 1977.

Yaman, Ahmet: **Sûdî’nin Şerh-i Divân-ı Hâfız’ının III. Cildinde Klâsik Türk Edebiyatı ile İlgili Unsurlar**, Kırıkkale, Gazi Üniv., SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], 2004.

Yazır, Elmalılı Hamdi: **Hak Dini Kur’an Dili : Türkçe Tefsir**, İstanbul, Eser Kitabevi, 1971.

Yücel, Ünsal: **Türk Okçuluğu**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1998.

Zatî: **Zatî Divanı**, Haz.Ali Nihad Tarlan, İstanbul, İÜEF Yay., 1970.